

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПРАВознавство

Підручник

За загальною редакцією
д.ю.н. Крестовської Н. М.,
к.ю.н. Кулініч О. О.,
к.ю.н. Романадзе Л. Д.

Затверджено

Одеським національним економічним університетом
як підручник для студентів вищих навчальних закладів

ОДЕСА ОНЕУ 2015

УДК 34 (075.8)

ББК 67я73

К 78

*Затверджено Вченою радою
Одеського національного економічного університету
(протокол № 4 від 23 грудня 2014 р.)*

Рецензенти:

Погрібний С. О. – доктор юридичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України;

Макаренко О. Ю. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права факультету економіки підприємництва та права Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Авторський колектив:

Крестовська Н. М., Александрова Ю. В., Балобанов О. О., Балобанова Д. О., Пятіна В. А., Степанов С. В., Тесля Л. В., Гордєєва О. В., Кіхая Ю. В., Клінова І. Ю., Райлян О. Г., Старченко А. Ю.

Правознавство: Підручник. – Одеса: Атлант, 2015. – 554 с.

Підручник з дисципліни «Правознавство» – це положення основних галузей права з послідовним системним викладенням структурованого навчального матеріалу, який допоможе майбутнім фахівцям застосовувати нормативно-правові акти у професійній діяльності.

Питання та завдання у підручнику дозволяють забезпечити більш ефективне опрацювання студентом навчального матеріалу у процесі самостійної роботи з додатковим використанням нормативної та довідкової літератури.

Підручник «Правознавство» рекомендований для студентів економічних, юридичних вузів та інших навчальних закладів, де викладається курс «Правознавство», а також для абітурієнтів, які вступають до юридичних ВНЗ і на економіко-правові спеціальності інших навчальних закладів.

ISBN 978-617-7253-40-1

Зміст

ПЕРЕДМОВА	8
------------------------	----------

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1.1. Держава: поняття та ознаки	10
1.2. Суверенітет держави	13
1.3. Функції держави: поняття і класифікація.....	14
1.4. Форма держави: поняття, структура, значення.....	16
1.5. Демократична, правова і соціальна держава.....	22
1.6. Поняття та ознаки права.....	26
1.7. Функції права	28
1.8. Правове регулювання, його предмет, метод, засоби та форми.....	30
1.9. Норма права, її ознаки та структура.....	32
1.10. Система права та її структурні елементи.....	34
1.11. Форми права	38
1.12. Нормативно-правовий акт, його ознаки, види, дія	39
1.13. Поняття та види суб'єктів права.....	42
1.14. Реалізація права, поняття та форми.....	45
1.15. Правовідносини: поняття та види	48
1.16. Передумови (підстави) виникнення правовідносин	49
1.17. Правомірна поведінка, її ознаки і види	51
1.18. Правопорушення, його ознаки і види.....	53
1.19. Юридична відповідальність	55
1.20. Верховенство права та законність	59
Питання для самоконтролю	62
Список літератури.....	71

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

2.1. Поняття, предмет та метод конституційного права	77
2.2. Конституційно-правові норми.....	79
2.3. Конституційні правовідносини	80
2.4. Система конституційного права.....	82

2.5. Джерела конституційного права	83
2.6. Поняття і основні властивості Конституції України.....	84
2.7. Основні положення Конституції України	86
2.8. Основи правового статусу людини і громадянина.....	88
2.9. Основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина.....	89
2.10. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. Інститут громадянства	91
2.11. Конституційно-правовий статус органів державної влади та органів місцевого самоврядування.....	94
Питання для самоконтролю	104
Список літератури.....	109

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

3.1. Предмет і метод адміністративного права.....	112
3.2. Система і джерела адміністративного права	115
3.3. Поняття, види і структура адміністративно-правової норми	119
3.4. Адміністративно - правовий статус громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства та біженців	126
3.5. Адміністративний примус, відповідальність, стягнення.....	140
3.6. Поняття, сутність державного управління	161
3.7. Державна служба та державні службовці	165
Питання для самоконтролю	168
Список літератури.....	180

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

4.1. Поняття, предмет та джерела фінансового права	185
4.2. Місце фінансового права в системі права України	189
4.3. Фінансово-правові норми та фінансові правовідносини.....	191
4.4. Система фінансового права	196

4.5. Поняття і значення фінансового контролю	197
4.6. Організація і органи фінансового контролю	199
4.7. Види і методи фінансового контролю	206
4.8. Поняття податку і збору, їх класифікація	208
4.9. Податкове право і податкові правовідносини	212
Питання для самоконтролю	214
Список літератури	220

РОЗДІЛ 5. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

5.1. Поняття, система і джерела цивільного права	225
5.2. Поняття цивільних правовідносин та їх елементи	227
5.3. Суб'єкти цивільних правовідносин	228
5.4. Поняття і ознаки правочинів	234
5.5. Поняття та строки позовної давності	235
5.6. Право власності	238
5.7. Зобов'язальне право	244
5.8. Окремі види договорів	246
5.9. Загальна характеристика спадкування. Види спадкування	252
Питання для самоконтролю	259
Список літератури	268

РОЗДІЛ 6. СІМЕЙНЕ ПРАВО

6.1. Поняття, предмет і метод сімейного права	270
6.2. Укладення і припинення шлюбу	274
6.3. Особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя	278
6.4. Правовідносини між батьками і дітьми	282
6.5. Правові форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування	286
Питання для самоконтролю	292
Список літератури	300

РОЗДІЛ 7. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

7.1. Поняття, предмет та методи господарського права	302
7.2. Поняття та види господарських правовідносин	305
7.3. Поняття та види господарської діяльності	307
7.4. Суб'єкти господарського права	311
7.5. Легалізація господарської діяльності	316
7.6. Правове регулювання економічної конкуренції	326
7.7. Відповідальність за порушення антимонопольно- конкурентного законодавства	328
7.8. Правове регулювання банкрутства	336
Питання для самоконтролю	346
Список літератури	350

РОЗДІЛ 8. ТРУДОВЕ ПРАВО

8.1. Поняття, предмет, метод та система трудового права	353
8.2. Джерела трудового права	358
8.3. Трудові правовідносини	369
8.4. Суб'єкти трудового права	376
8.5. Колективний договір	393
8.6. Індивідуальний трудовий договір	402
8.7. Робочий час	438
8.8. Час відпочинку	444
8.9. Трудова дисципліна	452
8.10. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору	460
Питання для самоконтролю	471
Список літератури	481

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

9.1. Поняття, предмет та метод правового регулювання. Джерела кримінального права України	485
9.2. Поняття злочину та його ознаки	487

9.3. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності.....	491
9.4. Покарання та його види	495
9.5. Злочини у сфері господарської діяльності	501
9.6. Корупція та корупційні злочини	504
9.7. Поняття та види службових злочинів	506
9.8. Службова недбалість та службове підроблення	510
Питання для самоконтролю	512
Список літератури.....	516

РОЗДІЛ 10. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

10.1. Основні поняття міжнародного публічного права	520
10.2. Основні принципи міжнародного права	523
10.3. Суб'єкти міжнародного права.....	527
10.4. Міжнародні організації.....	532
10.5. Права людини та міжнародне право.....	537
10.6. Право міжнародних договорів	539
10.7. Міжнародне економічне право	541
Питання для самоконтролю.....	546
Список літератури	552

ПЕРЕДМОВА

Дисципліна «Правознавство» є обов'язковою (нормативною) для вивчення студентами, які навчаються за програмою підготовки на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр з усіх напрямків підготовки всіх спеціальностей Одеського національного економічного університету.

Правова держава характеризується певними притаманними їй принципами. Утвердження верховенства права і додержання законності, що закріплюються у ст. 8 Конституції України, є одними з головних таких умов та вимог. На підставі цієї норми Конституції, як Основного Закону держави, що має найвищу юридичну силу, Верховна Рада України повинна приймати закони, що мають бути справедливими та забезпечувати права громадян.

Становлення і розвиток правої держави України, а також громадянського суспільства порушило проблему створення міцного юридичного підґрунтя цих процесів перехідного суспільства, здійснення ефективної реформи органів держави і правої системи, здатних забезпечити соціальну безпеку і стабільність суспільства, гарантувати права і свободи людини і громадянина, створити рівні умови і можливості всебічного розвитку особистості.

Важливим з погляду подальшої демократизації суспільного життя, ефективного розвитку економічної сфери, вдосконалення правових відносин у сфері господарювання є формування відповідного рівня правосвідомості та правої культури громадян, їх залучення до вищезазначених процесів. Провідне місце у вирішенні цих задач належить навчальним закладам, що забезпечують викладання відповідних дисциплін, серед яких особлива увага акцентується на правознавстві, як дисципліні, що покликана вирішити завдання з формування в Україні громадянського суспільства і відповідної державності соціального і правового характеру.

Відповідно до програми підготовки фахівців-економістів та з урахуванням досвіду викладання навчальної дисципліни «Правознавство» в Одеському національному економічному університеті у підручнику висвітлені основні положення галузей права України, найбільш важливі аспекти правового регулювання суспільних відносин в Україні, а саме, основи теорії держави та права, конституційного, адміністративного, цивільного, господарського, трудового, кримінального та інших галузей права.

Ознайомлення із зазначеним матеріалом допоможе студентам набути відповідних теоретичних знань та навичок, орієнтуватись у чинному законодавстві, працювати з нормативно-правовими актами, правильно застосовувати правові норми до конкретних практичних ситуацій.

Підручник «Правознавство» рекомендований для студентів економічних, юридичних вузів та інших навчальних закладів, де викладається курс «Правознавство», а також для всіх, хто опановує основи права.

Автори вважають за необхідне висловити глибоку подяку рецензентам за цінні зауваження і побажання, а також вдячність колегам за підтримку.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

1.1. Держава: поняття та ознаки

Держава є соціальним інститутом, що покликаний забезпечити потребу суспільства у безпеці та громадському порядку. Становлення держави проходило впродовж тривалого історичного періоду, вирішальними факторами якого стали перехід людства до відтворюючої економіки і поділ суспільної праці, що зумовили соціальну стратифікацію та виокремлення управлінської верхівки суспільства.

Держава – це універсальна суверенна політико-територіальна організація, яка здійснює управління стратифікованим суспільством на основі нормативно-правового регулювання та за допомогою спеціального механізму.

За сучасним міжнародним правом державою визнається організація, що має: постійне населення; визначену територію; власний уряд; здатність до вступу до відносин з іншими державами. Ця конвенційна (договірна) норма була вироблена міжнародною конференцією у Монтевідео у 1933 р.

Необхідні для існування сучасної держави властивості називають **атрибутами держави**. Ними є:

1) **народ** – сукупність індивідів, об'єднаних правовим зв'язком з державою. Цей зв'язок проявляється в інститутах громадянства (у республіках) або підданства (у монархіях). Сучасна держава виступає як представник народу, як справа народу, що знаходить свій вираз у народному суверенітеті;

2) **територія** – матеріальна база держави. Це частина земної кулі, з якою історично пов'язаний державний народ, що має кордони, визнані міжнародним співтовариством. Територія держави – це простір, в межах якого здійснюється державна влада, це просторове буття держави;

3) **державна влада** – організаційно оформлена політична влада великої соціальної спільноти (народу, класу, стану), що володіє верховенством у суспільстві і спеціалізованим апаратом для регулювання суспільних відносин. Головне призначення державної влади – керівництво загальнозначущими для народу справами. Головна ознака державної влади – її **суверенність**, тобто верховенство щодо інших видів влади всередині держави та незалежність від інших держав. Державна влада в сучасній державі є похідною від народного суверенітету.

Особливо підкреслимо значущість міжнародного визнання держави, що зумовлює її здатність вступати у відносини з іншими суб'єктами міжнародного права.

Сьогодні у світі існує 205 держав. Більшість з них виникла протягом останніх 100 років, як правило, на основі окремих елементів колишньої держави і з використанням уже наявних готових моделей державності.

Термін «сучасна держава» використовується в двох значеннях: по-перше, сучасними називають нині існуючі держави, і, по-друге, сучасною вважається така держава, яка відповідає певним цінностям і нормативам, а саме:

1) **верховенство права**. У сучасній державі визнається владою і діє принцип верховенства права, згідно з яким:

- державні органи мають діяти відповідно до конституції та законів країни;
- кожна людина є рівною перед законом та судом;
- основним джерелом права виступають природні права людини. Кожен, чиї права порушені, має право на належний судовий захист;

2) **забезпечення прав людини**. Людина, її права і свободи становлять у сучасній державі найвищу соціальну цінність, саме на їхнє забезпечення й найповнішу реалізацію у суспільному житті

має бути спрямована вся державна діяльність і насамперед діяльність у сфері державного управління.

Сучасна держава несе певні обов'язки щодо особистості, що виражаються у певних гарантіях прав людини. Гарантії прав і свобод людини і громадянина – це система умов, засобів і способів, що забезпечують усім і кожному рівні можливості для придбання, реалізації та захисту своїх прав і свобод;

3) **народовладдя (демократизм) держави.** Демократія – це такий тип держави, при якому громадяни мають реальну можливість брати участь у формуванні і функціонуванні апарату органів державної влади і місцевого самоврядування, здійсненні контролю над його діяльністю;

4) **секулярність держави.** Сучасна держава є світською, що проявляється у відокремленні релігійних об'єднань від держави та неприпустимості установаження загальнообов'язкової релігії або іншої світоглядної орієнтації.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій, але при цьому не втручається у діяльність релігійних організацій, не фінансує їх діяльність. Одночасно релігійні організації не виконують державних функцій, але мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації;

5) **міжнародне визнання.** Важливою нормативною вимогою до сучасної держави є визнання її міжнародним співтовариством. Згідно з сучасною доктриною міжнародного права, визнання – це односторонній добровільний акт держави, у якому вона прямо чи побічно заявляє:

– про те, що розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права і має намір підтримувати з нею офіційні відносини;

– про те, що вважає владу, що затвердилася конституційним шляхом у державі або на частині її території, достатньо ефективною, щоб виступати в міждержавних відносинах у якості

представника цієї держави або населення відповідної території.

Визнання на практиці означає, що держава визнає іншу нову державу як юридичну особу, тобто з усіма її правами й обов'язками, що випливають із міжнародного права.

1.2. Суверенітет держави

Термін «державний суверенітет» було введено в науковий обіг французьким юристом Жаном Боденом (1530-1596). Суверенітет держави є визначальною невід'ємною рисою держави, що відображає верховенство державної влади на своїй території та самостійність (незалежність) у міжнародних відносинах. Одночасно суверенність є головною ознакою державної влади.

Внутрішня сторона суверенітету держави проявляється в тому, що державна влада вирішує основні питання життя суспільства і вправі скасувати будь-яку постанову будь-якої іншої інституції на своїй території. *Зовнішня сторона суверенітету* держави – незалежність держави у зовнішніх справах – означає свободу зовнішньополітичної діяльності за межами її кордонів.

Гарантії державного суверенітету:

- волевиявлення народу, який бажає мати власну державу і прагне її незалежності;
- економічна незалежність держави;
- обороноздатність держави, у тому числі її військова могутність;
- міжнародне визнання непорушності суверенітету держави.

Разом з тим, слід зазначити, що у сучасному світі державна влада в більшості країн, попри всю свою суверенність, перебуває під контролем громадянського суспільства і має діяти відповідно до принципу верховенства права, зокрема, дотримуватись конституційних норм. У зовнішніх зносинах держава має поважати суверенітет інших держав та дотримуватись норм міжнародного права.

У сучасному світі борються дві тенденції. З одного боку, це тенденція «десуверенізації», а з іншого – зміцнення державного суверенітету. **Реальний суверенітет** – це здатність держави насправді, а не декларативно, самостійно проводити свою зовнішню і внутрішню політику, зміцнювати свою економічну самостійність, укладати міжнародні договори, вступати в міждержавні партнерські відносини.

Суверенітет сучасної держави обмежується різними чинниками, але особливо – міжнародними договорами. Все більш важливим стає процес інтеграції держав у наддержавні об'єднання (наприклад, Європейський Союз), у зв'язку з чим відбувається поступове розмивання граней суверенітету держави. У процесі глобалізації десуверенізація держав узагалі уявляється неминучою. Але їй протистоїть тенденція посилення суверенітету з боку держав з реальним економічним та політичним суверенітетом – так званих наддержав. Спірним є питання про кількість таких наддержав. До них, як правило, належить США, але на цю роль претендують також Китай, Російська Федерація, деякі інші держави.

Крім цих двох тенденцій, суверенітет держави змінюється в залежності від історичної епохи, явищ міжнародного масштабу, соціально-економічних і політичних особливостей конкретної держави, залежить від її геополітичного становища і навіть розмірів. Так, наприклад, зовнішньополітична сторона суверенітету такої малої європейської держави як Герцогство Ліхтенштейн обмежена на користь дружніх сусідніх держав. Його інтереси за кордоном представляють посольства Швейцарської Конфедерації.

1.3. Функції держави: поняття і класифікація

Функції держави – це основні напрями і сторони діяльності держави, що виражають її сутність та соціальне призначення. У

функціях держави конкретизуються інтереси суспільства, реалізується різноманітна діяльність держави як внутрі так і назовні, проявляється особливості і закономірності розвитку економічного, суспільного і духовного прогресу.

Залежно від сфери дії держави розрізняють *внутрішні* та *зовнішні* функції держави.

До **внутрішніх функцій** держави належать:

1) **економічна** функція (формування та виконання бюджету, складання та виконання програм економічного розвитку, фінансування ряду суспільно значущих галузей, забезпечення свободи конкуренції та протидія монополізму, безпосереднє керівництво державним сектором економіки);

2) **правозахисна** функція, або функція **захисту прав і свобод людини та громадянина** (конституційне закріплення особистих, політичних і соціальних прав людини, діяльність державних органів, що захищають права людини та громадянина);

3) **соціальна** функція (забезпечення гідного рівня життя людини, допомога громадянам держави, які з об'єктивних причин не можуть брати участь у створенні матеріальних благ – діти, інваліди, люди похилого віку);

4) **фіскальна** функція (стягування податків і мита, виявлення та облік доходів виробників матеріальних та духовних благ, контроль за правильністю стягування податків та розподілу податкових коштів);

5) **правоохоронна** функція, або функція **охорони правопорядку** (забезпечення точного і повного здійснення правових приписів усіма суб'єктами права, залучення до юридичної відповідальності правопорушників);

6) **природоохоронна** або інакше – **екологічна** функція (регулювання процесу використання природних ресурсів, збереження та відновлення природного середовища існування людини);

7) **культурна (духовна)** функція (організація науки та освіти,

забезпечення збереження культурної спадщини і доступу громадян до неї);

8) **інформаційна** функція (організація та забезпечення системи отримання, використання, розповсюдження і зберігання інформації).

До зовнішніх функцій держави належать:

1) функція **забезпечення безпеки держави** (захист країни від нападу ззовні, захист загальнонаціональних інтересів від деструктивних дій усередині країни);

2) функція **міжнародної співпраці та інтеграції до світової спільноти** (спільна діяльність держав у політичній, економічній, культурній, спортивній та інших сферах, членство та співпраця в межах міжнародних і регіональних організацій).

У сучасному світі, коли суспільне життя все більш інтернаціоналізується, грань між зовнішніми та внутрішніми функціями поступово зникає. Практично кожна з функцій держави має як внутрішню, так і зовнішню сторони. Тому ряд учених висувують ідею про існування всього лише однієї – **генеральної функції** держави, зміст якої полягає в забезпеченні нормального функціонування громадянського суспільства. Генеральна функція розділяється на підфункції: економічну, екологічну тощо.

Проблеми, що постали перед людством у ХХ ст., зумовили виникнення **глобальних функцій**, для здійснення яких необхідне об'єднання зусиль усіх держав. Найбільшою мірою глобалізація торкнулася **екологічної** функції, функції **захисту і охорони прав і свобод особи**, функції **підтримки світового порядку**.

1.4. Форма держави: поняття, структура, значення

Поняття форми держави традиційно перебувало в центрі уваги юридичної науки з моменту її зародження. Сьогодні під **формою держави** розуміють спосіб організації та здійснення державної

влади. Поняття форми держави є необхідним для відповіді на питання: як створюються вищі органи держави, як вони взаємодіють між собою і населенням, як територіально побудована державна влада, якими методами здійснюється державна влада.

Форма держави – це теоретична конструкція, що складається з трьох елементів: форми державного правління, форми державно-територіального устрою, форми державного режиму.

Форма державного правління – це організація, порядок утворення та взаємодії вищих органів державної влади (глави держави, парламенту і уряду).

Монархія – це така форма правління, коли главою держави є особа, яка одержує і передає свій пост і титул, як правило, у спадок і довічно.

Різновиди монархій:

1) **абсолютна** монархія сьогодні має, скоріше, історичне значення. На сьогодні єдиною монархією, яка певною мірою відповідає параметрам абсолютизму, залишилась Саудівська Аравія;

2) **дуалістична** монархія (Марокко, Тонга). Влада поділяється між парламентом і монархом. Парламент приймає закони, але у монарха є право абсолютного вето (заборони на введення закону до дії). Уряд призначається монархом, підпорядкований йому і несе відповідальність тільки перед ним;

3) **парламентська** монархія (Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція, Японія). Монарх юридично є главою держави, але участі в управлінні країною фактично не бере. Виходячи з принципу політичної та юридичної невідповідальності монарха, підпис монархом юридично значущих актів обов'язково потребує контрасигнації – паралельного підпису відповідальної за зміст та виконання акта особи (міністра, прем'єр-міністра).

У парламентській монархії глава держави або не має права

вето щодо законопроектів, або фактично не застосовує вето. Головна відмінна риса парламентської монархії – формування уряду парламентом і відповідальність уряду перед ним.

Республіка – це така форма правління, за якої главою держави є президент, що обирається громадянами на певний строк.

Різновиди республіки:

1) **президентська** (Бразилія, Мексика, США). Президентська республіка відмітна чітким поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Президент у такій республіці, як правило, обирається прямими виборами (винятком є США, де президента обирає колегія вибірників, обрана виборцями). Він очолює не тільки державу, але й уряд. Уряд призначається президентом і відповідає перед ним;

2) **парламентська** республіка є типовою для країн континентальної Європи (Германія, Індія, Італія, Словаччина, Угорщина, Чехія). Президент обирається так, щоб він не одержував свій мандат безпосередньо від громадян: парламентом або особливими зборами, що формуються виключно для виборів президента. Президент не є главою уряду і не є вільним в його формуванні. Фактично главу і склад кабінету визначає парламент, точніше, партія, що перемогла на парламентських виборах і має більшість у парламенті. Уряд несе відповідальність перед парламентом;

3) **змішана (президентсько-парламентська)** республіка (Україна, Польща, Франція). Цей різновид республіки сполучає риси парламентської та президентської республік. Вибори президенти проводяться всенародним голосуванням (як у президентській республіці), але президент не очолює уряд (як у парламентській республіці). Уряд призначається президентом, але призначення прем'єр-міністра вимагає згоди парламенту (або навпаки – міністри та прем'єр-міністр призначаються парламентом, але останній – за поданням президента). Уряд несе відповідальність

перед президентом, але й парламент має право виразити йому недовіру, що спричиняє відставку. Для змішаної республіки є характерним виведення поста президента за тріаду законодавчої, виконавчої та судової влади: президент має самостійний статус.

Форма державно-територіального устрою – це порядок взаємин між державою та її окремими частинами. Розрізняють унітарні та федеральні держави.

Унітарна держава – це єдина держава, що складається з адміністративно-територіальних одиниць (областей, провінцій, губерній), що не мають ознак суверенітету.

Сьогодні більшість держав миру – унітарні держави (Болгарія, Угорщина, Греція, Польща). У багатьох унітарних державах (Іспанія, Україна, Фінляндія) є автономні утворення.

Автономія – відносно самостійне у здійсненні публічної влади територіальне утворення в межах держави. Статус автономії надається територіальним фракціям держави, для яких характерні історичні, географічні, національні особливості (Країна Басків в Іспанії, Аландські острови у Фінляндії). Статус автономії визначається, як правило, основним законом держави. Автономія має власні нормативно-правові акти та органи влади, але державного суверенітету не має. Обсяг автономних повноважень може бути доволі великим. Наприклад, Фарерські острови, будучи автономним регіоном Данії, не входять до Європейського Союзу, хоча сама Данія є членом ЄС.

Федерація – союзна держава, що складається з держав-членів – суб'єктів федерації, які володіють деякими ознаками суверенітету. Зараз у світі існує близько 30 федеративних держав, більшість з яких – великі та середні за територією та чисельністю населення (Германія, Індія, Мексика, Нігерія, Росія, США). Сім з восьми найбільших держав світу – федерації, на їх частку припадає більше половини сухопутної території Земної кулі.

Федерація в більшості випадків має республіканську форму

правління, але зустрічаються й монархії – Австралія (формально), Бельгія, Канада (формально), Об'єднані Арабські Емірати.

Форма державного режиму – сукупність прийомів, методів, форм та способів здійснення державної влади.

Державний режим є функціональною характеристикою влади, яка ніколи прямо не визначається в конституціях держав (не рахуючи вельми поширених вказівок на їх демократичний характер), проте завжди безпосереднім чином відображається на змісті конституції.

Державний режим – найбільш рухливий, мінливий елемент форми держави. Характер державного режиму визначається не тільки правовими нормами, але й існуючою в країні політичною системою, рівнем політичної та правової культури населення. Проте визначальним чинником служить характер державної влади.

Різновиди державних режимів:

1) **демократичний** режим, для якого характерні: реальність політичних прав і свобод громадян; політичний та ідеологічний плюралізм; формування органів влади шляхом вільних загальних виборів; поділ влади; діяльність і влади, і опозиції в строго конституційних рамках;

2) **авторитарний** режим. Його характерними ознаками є: обмеження обсягу політичних прав і свобод; обмеження політичного та ідеологічного плюралізму (наприклад, дозволяється існування тільки двох партій); фактична, а деколи і формальна відсутність поділу влади; недемократичний характер виборів (відсутність реальної можливості вибору). Відмінною рисою авторитаризму є сильна виконавча влада, як правило, заснована на особі лідера. Але авторитарний режим також може бути заснований на праві, моральних засадах, але його не можна все ж таки віднести до режимів, де населення бере участь в управлінні, а влада здійснюється найбільш ефективним способом. Яскравий приклад тому – режим Наполеона за часів Першої імперії у Франції.

Серед сучасних країн прикладом авторитарного режиму є режим Аугусто Піночета у Чилі (1973-1989 рр.). Більшість політичних партій та непідконтрольні диктатурі профспілки було заборонено, уведено політичну цензуру, проводилися широкомасштабні репресії проти всіх противників режиму. Разом з тим, у країні зберігалася приватна власність, проводилися часткові ліберально-економічні перетворення;

3) *тоталітарний* режим. Його характерні риси: принципова відмова від ідеї прав людини і громадянина; пріоритет партії або держави в системі соціальних цінностей; однопартійна політична система і заборона на існування опозиції; наявність загальнообов'язкової державної ідеології; формальність і декоративний характер виборів; принципова відмова від поділу влади; вождизм, точніше, сакралізація (обожнювання) лідера, який підноситься як наймудріший, непогрішний, найсправедливіший, невпинно думаючий про благо народу. При тоталітаризмі встановлюється повний (тотальний) контроль над усіма сферами життя суспільства. Держава прагне буквально «злити» суспільство з собою, повністю його одержавити. Прикладами тоталітарного режиму є нацистська Германія, фашистська Італія, сталінський Радянський Союз, маоїстський Китай.

Усі види режиму можуть поєднуватися з різними формами правління: президентською або парламентарною республікою, парламентарною монархією. Так, незважаючи на різні форми правління в Германії та Італії (парламентарні республіки), в Іспанії і Японії (парламентарні монархії), у Мексиці та США (президентські республіки), усюди існує демократичний державний режим. Такий режим не сумісний з дуалістичною та абсолютною монархією, а наявність республіканської форми правління в тій чи іншій країні не гарантує існування в ній демократичного державного режиму (Куба, КНДР).

1.5. Демократична, правова і соціальна держава

Вперше термін «демократія» використав грецький історик Геродот, а найбільш відоме його визначення належить американському президенту Авраму Лінкольну: «Демократія – це правління народу, обране народом і для народу». З позицій сучасної юриспруденції **демократична держава** – це такий тип держави, за якого всі громадяни мають право брати участь у формуванні і функціонуванні апарату органів державної влади і місцевого самоврядування, й здійснювати контроль над його діяльністю.

У сучасній державі використовуються різні форми демократичної організації органів державної влади, зокрема безпосередня і представницька демократія.

Під **безпосередньою демократією** розуміється пряме волевиявлення народу або його частини, безпосереднє рішення громадянами питань державного і суспільного життя або вираз думки з цих питань. *Інститути* безпосередньої демократії:

1) **вибори** – форма безпосередньої участі громадян в управлінні державою шляхом формування найвищих представницьких органів, органів місцевого самоврядування, їх персонального складу;

2) **референдум** (плебісцит) – це всенародне голосування з приводу законопроектів, чинних законах та інших важливих питань загальнодержавного значення, що зачіпають інтереси народу. Інститут референдуму широко використовується як дієвий механізм народного волевиявлення більшістю демократичних держав світу. Найширше використовується у Швейцарії (з 1848 р. проведено більше 500 референдумів). Зокрема, за допомогою референдуму було ухвалено Конституцію Швейцарії 1999 р.;

3) **народна законодавча ініціатива** – право певного числа виборців внести на розгляд представницького органу проект закону

або політичного рішення, який в обов'язковому порядку має його розглянути. Вона не набула такого широкого поширення як вибори і референдум. Цей інститут передбачений в Австрії, Італії, Іспанії, Швейцарії та ін. У Швейцарії з початку ХХ ст. 200 разів було застосовано цей механізм;

4) **відкликання депутата** – припинення дії представницького мандату за волевиявленням виборців. Інститут відкликання дає можливість виборцям здійснювати контроль над поведінкою своїх обранців – депутатів представницьких органів або посадових осіб державних чи муніципальних органів. Підставою для відкликання є правопорушення або аморальний вчинок депутата або посадової особи.

Представницька (репрезентативна, парламентарна) демократія означає здійснення влади народом через представницькі органи, які обираються безпосередньо народом, складаються з його повноважних представників - депутатів і покликані виражати волю народу. Велике значення у здійсненні влади народу мають обрані ним посадовці держави, наприклад, всенародно обраний президент. Будь-яка демократична держава будується на принципі поєднання безпосередньої та представницької демократії.

Правова держава виступає як такий тип держави, влада якої заснована на праві, обмежується за допомогою права і здійснюється у правових формах.

Серед **основних характеристик** правової держави слід назвати:

1) **пріоритет індивідуальних прав і свобод**, гарантованих державою і реалізовуваних індивідами, рівність індивідів перед законом, доступність правового захисту для кожного індивіда, обмеження втручання держави в сферу приватної ініціативи. Індивіди діють за принципом: «Дозволено все, що не заборонено законом»;

2) **верховенство права.** Воно проявляється, по-перше, у **верховенстві правового закону** в системі нормативно-правових актів. Правовим є тільки такий закон, який містить рівну для всіх міру свободи і справедливості. Інакше кажучи, це справедливий і гуманний закон, перед яким усі рівні. По-друге, проявляється у **відповідності національного законодавства** загально визнаним нормам і принципам **міжнародного права**. По-третє, це означає **зв'язаність державної влади правом**. Влада правової держави діє за принципом: «Дозволено лише те, що безпосередньо передбачено законом»;

3) **демократичний легальний спосіб формування влади.** Органи влади правової держави, як правило, формуються шляхом вільних загальних виборів, а призначення на державні посади здійснюються з дотриманням законної прозорої процедури. Вибори виступають як найважливіший засіб контролю суспільства над державною владою. У правовій державі неможливі державні перевороти, закулісні оборудки щодо формування органів влади, фальсифікація виборів тощо;

4) **поділ державної влади.** Кожна з гілок державної влади (законодавча, виконавча, судова) формується і діє в певній незалежності одна від однієї. Поділ влади передбачає також наявність чітко окресленого кола повноважень і меж діяльності для кожної з гілок влади;

5) **високий рівень загальної та правової культури громадян.** Тільки в цьому випадку є можливою свідома, компетентна участь громадян в управлінні державними і суспільними справами, повага до права і держави, прав і свобод інших людей;

6) **взаємна відповідальність держави та людини.** Відповідальність людини перед державою виражається в дотриманні заборон (наприклад, не створювати незаконних військових формувань) і виконанні обов'язків (наприклад, платити податки), несенні тягаря обмежень у разі правопорушень. У принципі, відповідальність людини перед державою існує за будь-

якого типу держави. Але тільки в правовій державі є можливою відповідальність державної влади перед людиною у разі порушення державою прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина. Вона реалізується через пред'явлення позову проти держави та її органів, звернення до суду, у тому числі й до міжнародних судових органів;

7) *гідне становище суду і його авторитет* у суспільстві. Суд повинен бути арбітром у взаєминах між громадянами і державою. Діяльність суду повинна базуватися на таких принципах як колегіальність, презумпція невинуватості, змагальність, рівність сторін, право на оскарження ухвалених рішень тощо.

Метою як правової, так і соціальної держави є добробут індивіда та суспільства, що зближує концепцію правової держави з концепцією соціальної держави.

Соціальна держава – це держава, політика якої направлена на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини.

Соціальною може бути тільки держава, що має високий рівень економічного розвитку, причому в структурі економіки повинна бути врахована соціальна орієнтація держави. У зв'язку з цим момент реального виникнення соціальних держав слід віднести до 60-х рр. ХХ ст., що пов'язано зі встановленням відповідальності держави за надання кожному громадянину прожиткового мінімуму.

Проведення державою соціально орієнтованої політики є важким процесом через необхідність враховувати суперечливі цілі, що майже виключають одна одну: ефективний розвиток економіки та досягнення соціальної справедливості, згладжування соціальної нерівності.

Соціальній державі властиві всі традиційні функції, зумовлені її природою держави як такої, але вони немовби заломлюються через призму цілей та завдань соціальної держави. У рамках соціальної функції можна виділити такі її різновиди:

- підтримка соціально незахищених категорій населення (через систему пенсій, соціальних виплат і допомоги);
- створення можливостей для вільної реалізації трудового та інтелектуального потенціалу громадян держави; забезпечення трудової зайнятості населення та боротьба з безробіттям;
- охорона праці та здоров'я людей;
- підтримка сім'ї, материнства, батьківства і дитинства;
- згладжування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними верствами через оподаткування, державний бюджет, спеціальні соціальні програми;
- заохочення добродійної діяльності (зокрема, шляхом надання податкових пільг підприємницьким структурам, що здійснюють добродійну діяльність);
- турбота про збереження соціального миру в суспільстві, зокрема, через систему соціального партнерства;
- участь у реалізації міждержавних соціальних програм, вирішенні загальнолюдських проблем.

1.6. Поняття та ознаки права

Право є одним з найскладніших соціальних феноменів, що має юридичний та соціальний аспект. У суто *юридичному сенсі* слово *право* – це система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і забезпечуваних державою правил поведінки. Право як *соціальний інститут* є головним регулятором суспільних відносин і не завжди походить від держави. Через формальне закріплення правил поведінки людей та їх колективів право встановлює баланс суспільних, групових та індивідуальних інтересів. У цьому полягає цінність права для суспільства та індивіда.

Право – це система загальнозначущих, формально-визначених правил, нормативно встановлених і забезпечених державою або іншим публічно-владним суб'єктом, призначених для регулювання суспільних відносин та збалансування індивідуальних та суспільних інтересів.

Сутність права як явища соціального порядку виявляється через його ознаки:

1) **загальнозначущість**. Право регулює найважливіші суспільні відносини та соціально значущі акти поведінки;

2) **неперсоніфікованість**. Правові приписи не створюються для конкретного суб'єкта; вони адресуються або всім учасникам суспільного життя або певним соціальним групам;

3) **нормативність**. Право складається із приписів, які є моделлю соціальних статусів, суспільних зв'язків, суспільних відносин, актів поведінки й розраховані на неодноразове використання;

4) **формальна визначеність**. Правові норми, як правило, фіксуються письмово, мають певну логічну структуру та певну форму (правовий звичай, правовий прецедент, закон тощо). Право встановлює певні рамки поведінки суб'єкта, чітко формулюючи його права і обов'язки;

5) **системність**. Право є цілісною системою соціального регулювання, в якій кожна норма або принцип права займають точно визначене місце і пов'язані один з одним;

6) **зв'язок з державою** або, в окремих випадках, іншим **публічно-владним суб'єктом**. Перш за все, право пов'язане з державою. Адже здебільшого юридичні норми встановлюються або офіційно визнаються державою. Право охороняється за допомогою державного примусу. Але, крім того, правові норми можуть установлюватися і відповідно охороняються й недержавними суб'єктами: міжнародними організаціями, наддержавними структурами (наприклад, органи

Європейського Союзу), корпораціями, церквою тощо;

7) *регулятивність*. Право виступає як регулятор суспільних відносин і в цьому полягає його головна соціальна цінність;

8) *процедурність*. Процедура, тобто встановлений порядок і послідовність дій, передбачена як для видання, так і для реалізації юридичних норм;

9) *компромісний характер*. Право за своєю природою є інструментом збалансування різноманітних інтересів індивідів, засобом соціального компромісу та розв'язання конфліктів. По суті, право – це своєрідний суспільний договір, умови якого передбачають ненасильницьку взаємодію та мирне співіснування індивідів та їх колективів.

1.7. Функції права

Функції права – це основні напрями впливу права на людину і суспільство (на суспільні відносини, акти поведінки, свідомість людей). Право впливає на багато сфер людської діяльності, тому можна також говорити про наявність інформаційної ціннісно-орієнтовної, економічної, політичної, ідеологічної та інших функцій права. Але в юридичному сенсі принципове значення мають дві функції права: регулятивна та охоронна.

Регулятивна функція права виявляється в тому, що приписи правових норм вносять упорядкованість у суспільні відносини. Виконуючи функцію регулятора суспільних відносин, правова норма вказує індивіду на лінію його поведінки в тому або іншому випадку. Дія цієї функції виявляється у дозволах, рекомендаціях, пільгах і заохоченнях. Регулятивна функція права має первинне значення. Вона найбільшою мірою відображає природу права: суб'єктам права надається правомочність, у межах якої вони діють вільно, на свій розсуд.

Розрізняють різновиди регулятивної функції: регулятивну статичну і регулятивну динамічну. **Регулятивна статична** функція права виявляється в закріпленні тих або інших стабільних станів (статусів): статусу громадян, статусу юридичної особи, форм держави, компетенції державних органів, повноважень посадовців тощо. Регулятивно-статична функція реалізується за допомогою дозвільних та заборонних норм і правовідносин пасивного типу, що виникають на їхній основі. У подібних ситуаціях суб'єкти права самі, за власною ініціативою проявляють правову активність.

Регулятивна динамічна функція права «обслуговує» соціально-правові процеси: торгівлю, виробництво матеріальних цінностей, перехід майна та інших благ від одних осіб до інших. Вона втілена в інститутах цивільного, адміністративного, трудового права, які опосередковують процеси в економіці, інших сферах суспільного життя.

За допомогою регулятивно-динамічної функції право визначає, якою повинна бути майбутня поведінка людей. Ця функція здійснюється за допомогою зобов'язуючих норм. Так, законодавством встановлено обов'язки виконати військовий обов'язок, платити податки, дотримуватись трудової дисципліни, виконувати зобов'язання за договором тощо. Регулятивно-динамічна функція знаходить свій прояв у правовідносинах активного типу.

Охоронна функція полягає в тому, що право захищає соціальні цінності, блага, суспільні відносини шляхом встановлення заборон, обмежень і покарань за порушення заборон. Основне призначення охоронної функції права полягає в запобіганні порушенням норм права. Ефективність охоронної функції є тим вищою, чим більше суб'єктів права підкоряються її розпорядженням. Охоронна функція носить похідний від регулятивної функції характер. Вона покликана забезпечити нормальну дію регулятивної функції права.

1.8. Правове регулювання, його предмет, метод, засоби та форми

Правове регулювання – це впорядкування найважливіших суспільних відносин, що здійснюється компетентним суб'єктом (як правило, державою) за допомогою правових засобів.

Правове регулювання має свій **предмет** – соціальні зв'язки та явища, до яких належать: а) статус суб'єктів права; б) зв'язки між суб'єктами, які під впливом права набувають форми правових відносин; в) поведінка суб'єктів права поза правовідносин; а також режим існування та функціонування соціально значущих об'єктів. Наприклад, правом устанавлюється режим лісоохорони та лісокористування.

Можливості правового регулювання, як і права в цілому, не безмежні. Необхідно усвідомити, що правовому регулюванню підлягають не всі суспільні відносини і не всі акти поведінки людей. У зв'язку з цим межі правового регулювання мають бути чітко визначені, має бути визначений оптимальний обсяг правового регулювання. Відмітимо, що сучасному суспільству властива юридизація соціальних відносин, які раніше виключалися з сфери правового регулювання (такими, наприклад, є підприємницька діяльність, сімейне життя, природокористування).

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів правового впливу на соціальні зв'язки та явища.

Як основні методи правового регулювання виступають імперативний і диспозитивний методи.

Імперативний метод – це метод владних розпоряджень, що містить, як правило, норми-заборони і норми-зобов'язування. Він використовується головним чином у кримінальному, адміністративному та деяких інших галузях права. Імперативні норми права не можуть бути змінені за домовленістю між учасниками правових відносин.

Диспозитивний метод є протилежним імперативному. Він дає суб'єктам можливість самостійно встановити правила своєї поведінки в рамках закону. Цей метод більшою мірою властивий цивільному, сімейному, господарському праву тощо.

Кожен метод правового регулювання складається з окремих **способів (прийомів) правового регулювання:**

1) **дозвіл** – надання суб'єкту права на певні дії (наприклад, вступити до вищого навчального закладу);

2) **зобов'язування** – покладання на суб'єкта обов'язку здійснювати певні дії (наприклад, сплатити податки);

3) **заборона** – покладання на суб'єкта обов'язку утримуватися від заборонених дій (наприклад, не вчиняти крадіжок);

4) **наділення правом** – надання певних правових властивостей суб'єкту (наприклад, надання владних повноважень посадовій особі);

5) **рекомендація** – пропозиція суб'єкту обрати найбільш доцільний варіант поведінки (наприклад, використати для створення статуту юридичної особи типовий акт, розроблений державним органом);

6) **заохочення** – нагорода суб'єкта за певну правомірну поведінку (наприклад, присвоєння почесного звання за заслуги у певній галузі господарства);

7) **обмеження** – позбавлення суб'єкта певних властивостей або прав (наприклад, обмеження дієздатності фізичної особи, позбавлення права керування транспортним засобом);

8) **покарання** – осуд певної, забороненої правом поведінки суб'єкта, що знаходить вираз у заходах юридичної відповідальності (наприклад, засудження злочинця).

У залежності від масштабу впливу правове регулювання здійснюється у двох основних **формах:**

1) **нормативне правове регулювання** носить загальний характер, тому здійснюється за допомогою правил, які адресуються всім і кожному окремо і розраховані на невизначене число типових

ситуацій. Типовим прикладом такого регулювання є прийняття закону або видання підзаконного акта;

2) *індивідуальне правове регулювання* ґрунтується на нормативному правовому регулюванні, є його продовженням і доповненням. Індивідуальне правове регулювання спрямовано на впорядкування конкретних відносин, ситуацій, поведінки конкретних осіб. Прикладами індивідуального правового регулювання є видання наказу про заохочення працівника, вирок у кримінальній справі, видача державного акта на земельну ділянку, укладання договору учасниками цивільного обороту.

1.9. Норма права, її ознаки та структура

Правова норма – це формально визначений, встановлений або офіційно визнаний державою і забезпечений її примусовою силою соціально значущий припис загального характеру.

Правова норма, будучи різновидом соціальної норми, володіє всіма її ознаками, якими є: соціальна значущість; регулятивність; неперсоніфікованість; поєднання об'єктивності та суб'єктивності; соціокультурна зумовленість; забезпечення певними засобами впливу.

Поряд з цим правова норма володіє рядом **специфічних ознак**:

1) *загальнообов'язковий характер*. Норми права носять загальний характер, тобто поширюються на всіх людей, незалежно від того, чи знайомі вони з цими нормами, чи поділяють вони їх розпорядження, і розраховані на багаторазову реалізацію. Цим правові норми відрізняється від більшості соціальних норм, що, як правило, поширюються на окремі групи людей (віруючих, членів корпорації тощо);

2) *формальна визначеність*. Норми права чітко сформульовані та зафіксовані в офіційному джерелі права (законі,

міжнародно-правовому договорі тощо). Норма права конкретно і недвозначно визначає статус свого адресата, лінію його дозволеної або належної поведінки (суб'єктивні права або юридичні обов'язки), правовий режим функціонування якогось об'єкта тощо;

3) **зв'язок із державою**. Норми права або встановлюються державою (наприклад, шляхом ухвалення закону, видання підзаконного акта), або визнаються державою (наприклад, шляхом ратифікації міжнародного договору або делегування права на створення норм іншому публічно-владному суб'єкту). Зв'язок із державою виявляється і в тому, що виконання норм права забезпечується силою державного примусу;

4) **системність**. Норма права сама по собі є мікросистемою. Зокрема, конкретна правова норма складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Свою структуру мають також спеціалізовані правові норми. Крім того, кожна норма нерозривно пов'язана з іншими, утворюючи цілісну систему національного або міжнародного права.

Будучи первинним елементом права як соціального явища, правова норма має основні його властивості-ознаки.

Будучи первинним елементом системи права, правова норма – правило поведінки сама є системою в мініатюрі, тобто має певну внутрішню організацію. У цій мікросистемі кожен з елементів має своє призначення.

Правову норму – правило поведінки складають такі взаємопов'язані структурні частини (елементи):

1) **гіпотеза** – частина правової норми, яка вказує на умови (життєві обставини, інакше – юридичні факти), за яких ця правова норма вступає в дію;

2) **диспозиція** – частина правової норми, яка містить вказівку на права та/або обов'язки, що виникають у разі настання життєвих обставин, зафіксованих гіпотезою. Інакше кажучи, диспозиція містить певний правовий припис адресатові норми – здійснити дію,

утриматися від дії, діяти на власний розсуд. Диспозиція є серцевиною правової норми: без неї правова норма не має сенсу і не може існувати;

3) **санкція** – частина правової норми, яка передбачає наслідки реалізації або нереалізації припису, зафіксованого у диспозиції. У випадку невиконання обов'язку або порушення заборони, вказаних у диспозиції правової норми, санкція має негативний характер (наприклад, штраф, позбавлення волі), у разі правомірної поведінки, що перевищує загальні вимоги, санкція правової норми має позитивний характер (наприклад, дострокове присвоєння чергового спеціального звання).

Таким чином, усі елементи правової норми логічно впливають один з одного, утворюючи цілісну впорядковану систему. Її можна представити у вигляді словосполучення «якщо – то – інакше». **Якщо** (гіпотеза) існують такі-то обставини, **то** (диспозиція) слід прийняти таку-то лінію поведінки, **інакше** (санкція) настануть такі-то несприятливі наслідки.

Слід враховувати, що структура норми права залежить від характеру заданого нею правового припису. У дозвільних нормах реально присутні тільки гіпотеза і диспозиція. У зобов'язуючих нормах або присутні всі елементи, або гіпотеза і диспозиція, а в заборонних нормах, як правило – диспозиція і санкція.

1.10. Система права та її структурні елементи

Система права – це зумовлена об'єктивними факторами внутрішня структура права, що складається із взаємопов'язаних норм, об'єднаних у правові інститути та галузі права. Системність права означає, що воно є цілісною сукупністю різнопорядкових елементів, які перебувають у функціональному зв'язку між собою.

Структурними елементами системи права є норми права; інститути права; галузі права.

Норма права – первинний, початковий елемент системи права, з якого складаються інститути та галузі права. Не існує норми права, яка не входила б до певного інституту і галузі права.

Центральною ланкою системи права є **галузь** – велика впорядкована сукупність правових норм, яка регулює певний тип схожих суспільних відносин та актів поведінки за допомогою специфічного галузевого методу правового регулювання.

Чим більш розвинутою є система права, тим більше галузей включає вона. Разом з традиційними (профільюючими) галузями права України – конституційним, адміністративним, цивільним, кримінальним – формуються такі нові галузі права як податкове, банківське право, право інтелектуальної власності.

Галузі права України – це найбільш великі структурні підрозділи національної системи права. До основних галузей права України слід віднести:

1) **конституційне** право. Предмет правового регулювання цієї галузі: закріплення основ суспільного устрою; правовий статус людини і громадянина; формування, структура та функції органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Головне джерело права галузі конституційного права – Конституція України;

2) **адміністративне** право. Предмет правового регулювання – суспільні відносини у сфері управління. Крім того, ця галузь системи права України встановлює відповідальність за адміністративні правопорушення. Особливість джерел цієї галузі права – відсутність головного кодифікованого акту, величезна кількість підзаконних актів;

3) **фінансове** право. Предмет правового регулювання цієї галузі – публічні фінанси та породжувані ними фінансові відносини, тобто формування і виконання державного і місцевого бюджетів, грошове звернення, податки. Для цієї галузі права, тісно

пов'язаної з адміністративним правом, також характерна множинність джерел права;

4) **кримінальне** право. Ця галузь права визначає злочинність і караність діянь, підстави, межі та умови притягнення до кримінальної відповідальності. Особливість цієї галузі – наявність кодифікованого законодавства;

5) **кримінально-процесуальне** право. Предмет правового регулювання цієї галузі – відносини, які виникають у ході досудового та судового слідства по розкриттю, розслідуванню та розгляду кримінальних справ. Основний нормативно-правовий акт – Кримінальний процесуальний кодекс України;

6) **цивільно-процесуальне** право. Предмет правового регулювання – відносини, які виникають у процесі вирішення спорів по цивільних справах, а також по деяким іншим категоріям справ. Основний нормативно-правовий акт – Цивільний процесуальний кодекс України.

Усі вищезазначені галузі права належать до правової спільності, яку услід римським юристам прийнято називати публічним правом. У всіх галузях публічного права переважають імперативний метод правового регулювання, а також метод субординації;

7) **земельне** право. Предмет правового регулювання галузі – відносини, які виникають у сфері землекористування і землеустрою. Основний нормативно-правовий акт – Земельний кодекс України. Методи правового регулювання – як імперативний, так і диспозитивний;

8) **екологічне** (природоохоронне) право. Предмет правового регулювання – відносини, які виникають у області використання і охорони природних ресурсів. Єдиний кодифікований акт у цій галузі права відсутній. Основні джерела – Лісовий і Водний кодекси, Кодекс про надра, Закон України «Про охорону

навколишнього природного середовища» і численні закони. Методи правового регулювання є аналогічними галузі земельного права;

9) *трудове* право. Предмет правового регулювання цієї галузі – відносини, які виникають у процесі трудової діяльності (між власником і працівником або колективом працівників, між працівниками). Підгалуззю трудового права є право соціального забезпечення і соціального захисту населення. Основний нормативно-правовий акт – Кодекс законів про працю, який доповнюється численними законами, підзаконними актами, локальними нормативними актами. Методи та прийоми правового регулювання різноманітні – імперативний, диспозитивний, метод заохочення;

10) *цивільне* право. Предмет правового регулювання – особисті немайнові та майнові відносини, які виникають між фізичними і юридичними особами. Основний нормативно-правовий акт цієї галузі – Цивільний кодекс України;

11) *сімейне* право. Предмет правового регулювання – відносини подружжя, відносини між батьками і дітьми та іншими членами сім'ї. Основний нормативно-правовий акт у цій галузі права – Сімейний кодекс України.

Інститут права – впорядкована сукупність правових норм, яка регулює *певний вид* (групу) суспільних відносин. Інститут права, в першу чергу, це структурний підрозділ галузі права, дрібніший порівняно з галуззю сукупність юридичних норм. У кожній галузі права можна виокремити багато інститутів. Так, до галузі трудового права включено інститути трудової дисципліни, матеріальної відповідальності, охорони праці тощо. Галузь цивільного права України включає такі інститути як інститут представництва, інститут дарування, інститут договору купівлі-продажу, інститут спадкування тощо.

1.11. Форми права

Поняття «форма права» показує, як зміст права організований і виражений зовні.

Види форм (юридичних джерел) права:

1) *правовий звичай* – стійке правило поведінки, що стихійно склалося і офіційно визнано державою. Правові звичаї застосовуються у банківській практиці, господарському обороті, сфері страхування, міжнародній торгівлі. Для країн англо-американського типу права характерними є конституційні звичаї (наприклад, неприсутність монарха на всіх засіданнях парламенту, за винятком його відкриття). Різновидом правового звичаю є *звичаї ділового обороту* – сформовані і широко вживані в різних сферах управлінської або підприємницької діяльності правила поведінки, не передбачені законодавством, незалежно від того, чи зафіксовані вони в якому-небудь документі;

2) *юридичний* (судовий або адміністративний) *прецедент* – рішення у конкретній справі, якому надана нормативна сила і яке слугує зразком для вирішення аналогічних справ. Юридичний прецедент поширений у Великій Британії та США, використовується міжнародною юстицією;

3) *нормативно-правовий акт* – письмовий документ, який виданий в установленому порядку компетентним органом держави і містить правові норми загального характеру. Загальний характер приписів відрізняє нормативно-правовий акт від юридичного прецеденту. У системі права України та більшості інших країн нормативно-правовий акт є основним джерелом права (детальніша інформація у темі 18);

4) *нормативний договір* – угода між двома і більше суб'єктами правотворчості, що містить обов'язкові для них нормативні приписи. Нормативний договір є основною формою права в системі міжнародного права, і все ширше використовується

в національних системах права (наприклад, таким є Федеральний договір Російської Федерації в 1992 р., адміністративні договори в Україні та країнах СНД);

5) *юридична доктрина* – науково оформлені концептуальні ідеї щодо вдосконалення та застосування права. У системі національного права України та деяких інших країн юридична доктрина використовується при розробці нових законів. У системі міжнародного права юридична доктрина використовується як самостійне, хоч і допоміжне, джерело;

6) *релігійний текст* – це священна для віруючих книга або послання глави церкви (релігійної організації), що містить, поряд із релігійними, правові норми. Точніше кажучи, у такому тексті релігійні та правові приписи складають нерозривну єдність. Прикладом релігійного тексту може служити Біблія, Тора, Коран, енцикліки (вселенські послання) римського папи тощо.

У різних правових системах співвідношення та взаємодія між джерелами права має свої особливості. Наприклад, у правовій практиці в Україні не використовуються релігійні тексти, виключно рідко застосовуються юридичний прецедент і правовий звичай. Навпаки, у ряді держав Африки та Океанії правові звичаї зберігають своє значення і є основою правової системи. В Англії основною формою права залишається юридичний прецедент. Основними джерелами мусульманського права є Коран і Сунна (життєпис пророка Мухаммеда).

1.12. Нормативно-правовий акт, його ознаки, види, дія

Нормативно-правовий акт – офіційний документ, прийнятий або виданий в установленому законодавством порядку компетентним органом держави або іншим уповноваженим на це суб'єктом правотворчості, що містить правові норми і розрахований на багаторазове застосування.

Ознаки нормативно-правового акту:

1) **офіційний характер**. Нормативно-правовий акт видається державою або недержавним суб'єктом, якому таке право надане або делеговане державою;

2) прийняття або видання відповідно до строго встановленої **процедури** у порядку правотворчої діяльності;

3) **наявність нових, зміна або скасування старих** правових норм;

4) **письмова форма**, тобто **документ**, що має певні реквізити (вид акту; найменування органу, що видав акт; заголовок; дата ухвалення акту; номер акту; підпис посадовця);

5) **певна структура** акту (преамбула, статті та/або пункти, які об'єднуються в глави, розділи, частини та інші структурні підрозділи);

6) **реєстрація** акту. Всі нормативно-правові акти заносяться до державного реєстру;

7) **публікація акту в офіційному органі друку**. Наприклад, в Україні офіційно встановленими органами для публікації законів є журнали «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», газета «Голос України». Нормативні акти Кабінету Міністрів України публікуються в газеті «Урядовій кур'єр», журналі «Офіційний вісник України». Акти місцевих адміністрацій і органів місцевого самоврядування публікуються в місцевій пресі; відомчі нормативні акти – у відповідних друкованих джерелах, доступних для зацікавлених органів і осіб. Крім того, зважаючи на розвиток електронних ЗМІ, тексти нормативно-правових актів є доступними на веб-сайтах відповідних органів влади, але електронні версії нормативно-правових актів не є офіційними;

нормативно-правові акти поділяються за юридичною силою.

Юридична сила нормативно-правового акта – це ступінь його впливу на суспільні відносини, його значення, яке залежить від розташування в ієрархії актів. Залежно від неї всі нормативно-правові

акти поділяються на дві великі групи: **закони** та **підзаконні акти**. У багатьох країнах ієрархія нормативно-правових актів закріплюється законодавчо (Білорусь, Казахстан, Молдова, Російська Федерація).

Нормативно-правовий акт є основною формою сучасного права через загальну тенденцію до підвищення ролі держави в правовому регулюванні. Одночасно це й найбільш досконала форма права. Документально-письмова форма нормативно-правових актів дозволяє чітко і доступно викласти правові приписи і оперативно ознайомити з ними населення.

Закон – нормативний правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий у встановленому порядку органом законодавчої влади або всенародним референдумом з метою врегулювання найважливіших суспільних відносин.

Закони в сучасній демократичній правовій державі займають перше місце серед усіх джерел права та є основою законності та правопорядку.

Підзаконні акти – це нормативно-правові акти, видані на основі, на виконання, з метою конкретизації та деталізації положень законів.

Підзаконні акти, подібно до законів, є обов'язковими для виконання і мають необхідну юридичну силу. Але їхня дія обмежена законом: вони не повинні виходити за межі законодавчого регулювання, їхні норми носять вторинний у порівнянні із законом характер. Підзаконні акти не можуть змінювати або скасовувати норми законів.

Нормативно-правові акти мають часові, просторові та суб'єктні межі свого функціонування.

Дія нормативно-правового акту в часі обмежена періодом між набранням актом чинності та припиненням його дії. Нормативно-правовий акт починає діяти:

- 1) з моменту *ухвалення* або *видання*;
- 2) з моменту *публікації*;

3) з моменту, *вказаного в тексті* самого нормативно-правового акту;

4) за відсутності вказівок у нормативно-правовому акті про час набуття нормативно-правовим актом чинності діє загальне правило: він набуває чинності *після спливу певного терміну після публікації*. Наприклад, для закону в Україні такий термін складає 10 днів.

Дія нормативного акту в просторі визначається територією, на яку поширюються владні повноваження органу, що його видав. За дією в просторі розрізняють загальнодержавні (загальні) та локальні нормативно-правові акти. Перші поширюють свою дію на всю без винятків територію держави, а другі – тільки на строго визначений регіон, підприємство, організацію. Наприклад, закон про створення і функціонування вільної економічної зони носить локальний характер, а Кодекс про адміністративні правопорушення – загальний.

Дія акту за колом осіб підкоряється таким правилам. Нормативно-правові акти загального характеру поширюють свою дію на все населення держави (громадяни, іноземці, апатриди). Спеціальні нормативно-правові акти розраховані на певне коло осіб (діти, пенсіонери, військовослужбовці). Виключні закони роблять вилучення із загальних і спеціальних законів (наприклад, норми щодо кримінальної відповідальності не поширюються на дипломатичних представників).

1.13. Поняття та види суб'єктів права

У реалізації права беруть участь люди та утворювані ними для своїх приватних і суспільних цілей організації: держава та її органи, підприємства, установи, політичні партії та громадські організації – інакше кажучи, суб'єкти права.

Суб'єкти права (від лат. *subjectus* – підлеглий) – це фізичні

або юридичні особи, держава, соціальні спільноти, які здатні реалізувати безпосередньо або через представника юридичні права та обов'язки.

Види суб'єктів права:

1) ***фізичні особи*** – громадяни або піддані певної держави, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства, що володіють правосуб'єктністю. ***Загальна правоздатність*** фізичної особи виникає з моменту народження і припиняється її смертю. Прийнято вважати, що обсяг правоздатності є незмінним упродовж людського життя. Але, якщо врахувати ***галузеві особливості*** правового статусу фізичної особи, то слід визнати, що це не так. Наприклад, конституційно-правова здатність бути учасником виборів або членом політичної партії набувається тільки з досягненням повноліття, а здатність бути обраним до органів державної влади – ще пізніше. Цивільно-правова правоздатність державних службовців, працівників правоохоронних органів обмежена законом: вони не мають права займатися підприємницькою діяльністю. Крім загальної і галузевої правоздатності фізична особа може володіти ***спеціальною правоздатністю***. Вона пов'язана з особливими знаннями, уміннями, навиками, якими повинен володіти суб'єкт права. Наприклад, надавати медичні або юридичні послуги може тільки особа, яка має відповідну професію і ліцензію на цей вид діяльності.

Дієздатність фізичної особи залежить від віку і психічного стану фізичної особи. За загальним правилом, повна дієздатність настає з досягненням повноліття. Діти володіють частковою/неповною дієздатністю (вікові градації дієздатності є різними в різних галузях права). Можливості здійснення ними самостійних юридичних дій обмежені. Більшість юридичних дій вони здійснюють за допомогою або з відома законних представників (батьків, опікунів, піклувальників). Фізична особа, яка страждає на душевну хворобу або недоумство, рішенням суду може бути визнана ***недієздатною*** або ***обмежено дієздатною***. Такі

особи є носіями прав та обов'язків, але або їх реалізацію здійснюють інші особи (опікуни), або правореалізація здійснюється під контролем піклувальників.

Деліктоздатність фізичної особи залежить від осудності (здатності усвідомлювати свої дії і керувати ними) і досягнення певного віку. Так, вік настання адміністративної відповідальності складає в Україні 16 років, загальний вік настання кримінальної відповідальності встановлений на такому ж рівні, а знижений – на рівні 14 років;

2) **юридичні особи** – організації, створені шляхом об'єднання індивідів та /або майна, і зареєстровані в установленому порядку. Правоздатність, дієздатність і деліктоздатність юридичної особи виникають одночасно, з моменту її державної реєстрації і припиняються з її ліквідацією, яка фіксується виключенням юридичної особи з державного реєстру. Правосуб'єктність юридичної особи носить **спеціальний** характер. Вона має право здійснювати тільки ті дії, які зафіксовані в її установчих документах. Наприклад, фабрика може виробляти тільки певні види продукції і не має права здійснювати функції банку, установи освіти або охорони здоров'я;

3) **держава, її органи та органи місцевого самоврядування**. Подібно до фізичних та юридичних осіб держава є персоніфікованим суб'єктом. Тому можна говорити про наявність у держави всіх складових правосуб'єктності: правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Правоздатність держави зумовлюється двома чинниками: набуття державного суверенітету та міжнародного визнання. Відзначимо, що відсутність міжнародного визнання означає відсутність й правоздатності;

4) **соціальні спільноти** – сукупності людей, які характеризують спільні історично сформовані умови життєдіяльності та відносно стійкі соціальні зв'язки, і яка виступає

самостійним суб'єктом соціальної поведінки (народ, територіальна громада, етнічна або релігійна група).

Правосуб'єктність соціальних спільнот, як правило, закріплюється актами конституційного та міжнародного права. Наприклад, міжнародні акти, зокрема Статут ООН, містять право нації на самовизначення. Відмінною рисою правосуб'єктності соціальних спільнот є те, що в ній не виокремлюються право- та дієздатність. Вони утворюють нерозривну спільність. Друга особливість правосуб'єктності соціальних спільнот – це представницький характер вступу до правовідносин. Сама по собі соціальна спільнота, не будучи персоніфікованою особою, не може виступати суб'єктом правових відносин: для цього потрібні її представницькі структури. По-третє, соціальна спільнота з тих же причин не може розглядатись як суб'єкт юридичної відповідальності. Юридичну відповідальність можуть нести тільки її представницькі органи та/або їх посадові особи.

1.14. Реалізація права, поняття та форми

Установлення державою правових норм не є самоціллю. Право виступає як соціальний регулятор і як вища соціальна цінність лише тоді, коли його принципи і норми втілюються у життя, реалізуються в діях суб'єктів соціального спілкування.

Сенс права та його соціальне призначення найповніше розкриваються тоді, коли його приписи добровільно здійснюються суб'єктами права. Без реалізації право залишалося б лише формально визначеною і офіційно вираженою декларацією. У процесі реалізації права відбувається «матеріалізація» абстрактних правових приписів у конкретні правомірні вчинки суб'єктів права і задовольняються «закладені» в норми права особисті та соціальні інтереси учасників правовідносин.

Реалізація права – це втілення змісту правових норм у фактичній поведінці суб'єктів права.

У процесі правореалізації правові норми мають ефективно перетворюватися у правомірну поведінку, інакше кажучи суб'єкти права повинні максимально повно реалізовувати можливості, надані правом, і вичерпно виконувати його вимоги. Проте слід відмітити, що ця теза має пряме відношення лише до норм-правил поведінки, хоча вони й складають основний масив юридичних норм. Спеціалізовані норми безпосередньо у поведінці не реалізуються: вони здійснюють своє призначення через системні зв'язки з нормами-правилами поведінки, допомагаючи їм у правовому регулюванні. Наприклад, презумпція невинуватості не регулює поведінку суб'єкта права, але вона застосовується у мисленні суб'єкта правозастосування (слідчого, судді) і допомагає прийняти правильне рішення у справі. Тим самим вона сприяє правовому врегулюванню поведінки цієї особи.

Реалізація права як процес може бути охарактеризована з об'єктивної та суб'єктивної сторони. З об'єктивної сторони вона є поведінкою, передбаченою нормами права. Суб'єктивна сторона реалізації права характеризує ставлення суб'єкта права до правових вимог, що реалізуються, його установки і волю на правомірну поведінку. Він може бути зацікавлений в реалізації права через усвідомлення громадського обов'язку, через власну вигоду, або через побоювання несприятливих наслідків. Але головне в цьому процесі – точне слідування правовим приписам.

За характером і спрямованістю дій суб'єктів розрізняють такі форми реалізації права:

1) **дотримання** норм права. Ця форма реалізації права має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, заборонених правом. У більшості випадків дотримання права відбувається непомітно, зазвичай не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється. Таким шляхом реалізуються заборонні норми права, що вимагають пасивної

поведінки (наприклад, переважна більшість норм Особливої частини Кримінального кодексу);

2) **виконання** норм права. Воно відбувається, коли суб'єкти здійснюють покладені на них юридичні обов'язки. У цих випадках вони діють активно. У цій формі реалізуються зобов'язуючі норми права, що вимагають активної поведінки (наприклад, норми податкового законодавства);

3) **використання** норм права. Ця форма реалізації права полягає в тому, що суб'єкти на свій розсуд, за власним бажанням використовують надані їм права. Використання є здійсненням дозволених правом дій. Так реалізуються дозвільні норми права (наприклад, норми Цивільного кодексу).

Ці три форми реалізації права, в ході яких юридичні норми втілюються в життя діями самих суб'єктів права, називають формами безпосередньої реалізації права (звичайні або ординарні форми).

Безпосередня реалізація права – це регламентований нормами права процес самостійного здійснення прав і обов'язків суб'єктом права без допомоги спеціально уповноважених органів і осіб. Це сфера самовираження особи, її правової активності і життєвої позиції.

Безпосередня реалізація прав і свобод особи в процедурному плані відрізняється низкою специфічних рис:

1) у даному процесі бере участь **тільки суб'єкт права**, а не спеціально уповноважений орган держави;

2) **спеціальна процедура** реалізації або **відсутня** або безпосередньо **впливає із закону**;

3) **відсутній акт застосування права**, що індивідуалізує норму права щодо конкретного суб'єкта права.

У формах безпосередньої реалізації права реалізуються багато норм, але не всі; виникає чимало випадків, коли для реалізації права потрібне втручання в цей процес компетентних органів, посадовців, наділених державно-владними повноваженнями. В

даному випадку йдеться про особливу форму реалізації права – правозастосування.

Правозастосування – це владна діяльність компетентних органів і посадових осіб, що забезпечує реалізацію права шляхом винесення індивідуального юридичного рішення щодо конкретних суб'єктів.

Акт застосування права – це правовий акт, який містить індивідуальне владне розпорядження, винесене компетентним органом у результаті вирішення конкретної юридичної справи.

1.15. Правовідносини: поняття та види

Правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані нормою права, змістом яких є суб'єктивні юридичні права та обов'язки їх учасників. Правові відносини є юридичним виразом економічних, політичних, майнових, культурних та інших суспільних відносин. Разом з тим, правові відносини є найбільш поширеною і виразною формою реалізації права, втілення в життя його приписів.

Правовідносини є конструкцією, що складається з таких структурних елементів:

1) **суб'єкти** (суб'єктний склад) – як мінімум, два суб'єкти права, один з них є – уповноваженою особою (носієм права), інший – зобов'язаною особою (носієм обов'язку).

Правосуб'єктністю, як показано у темі «Суб'єкт права», володіють як суб'єкти права, так і суб'єкти (учасники) правовідносин, що дає певну підставу для їх ототожнення. Але коректніше розмежовувати ці поняття. По-перше, суб'єкти права є тільки потенційними учасниками правовідносин. По-друге, володіння правами та їх втілення в життя (реалізація) можливо і поза правовідносинами. По-третє, суб'єкт права може володіти лише однією з перерахованих характеристик, що складають правосуб'єктність, а саме – правоздатністю (дитина, недієздатна

особа), – що є достатнім для володіння правами. Придбання прав та виконання юридичних обов'язків від імені таких осіб здійснюють їх законні представники (батьки, усиновлювачі, опікуни). Таким чином, поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт правовідносин» співвідносяться як загальне та приватне явище. **Суб'єкт правовідносин** – це суб'єкт права, що є учасником правовідносин;

2) **об'єкт** – реальне (матеріальне або нематеріальне) благо, з приводу володіння яким або за захистом якого суб'єкти вступають у правовідносини;

3) **зміст**. Розрізняють юридичний та фактичний зміст правовідносин.

Юридичний зміст представлений суб'єктивними правами та юридичними обов'язками учасників правових відносин. **Суб'єктивне право** – це міра дозволеної поведінки особи. **Юридичний обов'язок** – це зумовлена об'єктивним правом міра належної поведінки особи. У кожному правовідношенні суб'єктивному праву одного учасника відповідає юридичний обов'язок іншого учасника.

Фактичний зміст правовідносин – це конкретні дії учасників правовідносин, в яких реалізуються їхні права та обов'язки.

Юридичний зміст є завжди типовим для певного виду правовідносин, а фактичний зміст – завжди унікальний, неповторний. Наприклад, всі покупці супермаркету здійснюють юридично однакові дії (сплачують ціну купленого товару), але фактична поведінка у кожного різна (різні товари, різні суми грошей, наявність або відсутність знижок тощо).

1.16. Передумови (підстави) виникнення правовідносин

Правовідносини можуть виникнути лише за наявності необхідних передумов, якими є:

1) **норма права**, яка, регулюючи суспільні відносини, надає

йому вигляду правових відносин. Без правової норми відносини не мають правового характеру;

2) **правосуб'єктність учасників правовідносини.** Під правосуб'єктністю розуміють сукупність правоздатності, дієздатності і деліктоздатності особи. Для загальних (абсолютних) правовідносин досить правоздатності особи (наприклад, правовідносини власності). Для відносних регулятивних правовідносин необхідна наявність як правоздатності, так і дієздатності особи (наприклад, правовідносини з договору позики). Для відносних охоронних правовідносин необхідна наявність деліктоздатності особи (наприклад, правовідносини юридичної відповідальності);

3) **юридичний факт** (фактичний склад). **Юридичний факт** – це конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяють на події та дії.

Події – юридичні факти, що не залежать від волі людини. До них належать дії сил природи, народження і смерть людини, сплив строків. Події розділяють на абсолютні та відносні. Абсолютні події ніяк не пов'язані з поведінкою людей (землетрус, яким зруйнований будинок), а відносні все ж таки пов'язані з поведінкою людей. Наприклад, пожежа – це подія, оскільки процеси горіння, що відбуваються при цьому, не підвладні людині. Але підпал – це протиправна дія, оскільки залежить від волі людини. Тому пожежа від удару блискавки є абсолютною подією, а пожежа, що виникла в результаті підпалу – відносною подією.

Дії – юридичні факти, залежні від волі людини. Юридичні факти-дії – найбільш значущий для буття права вид юридичних фактів. Власне, заради них здійснюється все правове регулювання. Особливим різновидом дій визнаються **факти-стани** – тривалі дії (наприклад, перебування у шлюбі, стан громадянства).

Дії, у свою чергу, підрозділяються на правомірні (договір, заповіт, судові рішення) і неправомірні – правопорушення.

1.17. Правомірна поведінка, її ознаки і види

Правомірна поведінка – це суспільно корисна поведінка суб'єкта права, що відповідає приписам правових норм і охороняється державою або іншим публічно-владним суб'єктом.

Мотиви правомірної поведінки є різноманітними: розуміння громадського обов'язку, підпорядкування особистого інтересу суспільному, турбота про близьких, звичка, страх перед покаранням, егоїстичні прагнення, кар'єрні міркування тощо. За мотивами та ступенем активності добровільну правомірну поведінку розділяють на соціально-активну (принципову) і звичну, а вимушену – на конформістську і маргінальну:

1) **соціально-активна**. Це вища форма правомірної поведінки, властива людям з високим рівнем правосвідомості. Мотивом соціально-активної поведінки є повага суб'єкта до права, його переконаність у необхідності та доцільності слідування праву. Правосвідомість і поведінка такої людини перебувають у повній гармонії.

Цей вид поведінки є найбільш соціально значущим, бо пов'язаний з реалізацією не тільки особистого, але й суспільного інтересу, з боротьбою за реальне утвердження в житті принципів права, законності, правопорядку;

2) **звична**. Така поведінка заснована не стільки на знанні права і повазі до нього, скільки на силі звички і життєвому досвіді. Така людина не дуже замислюється над приписами права, діє за інерцією, слідує стереотипу, що склався. Люди, для яких властивий цей тип поведінки, зазвичай не проявляють зайвої соціальної активності, проте до права ставляться свідомо і позитивно. Такий вид правомірної поведінки є найбільш поширеним у цивілізованому суспільстві;

3) **конформістська** (від лат. *conformis* – подібний, згідний). Людина слідує не своїм переконанням або звичкам, а копіює дії

свого найближчого оточення, діє «як усі». Це пристосування своєї поведінки до дій і переконань свого соціального оточення (колег по роботі, начальства, групи, родичів), а також слідування нормам права через слідування більшості. Для конформістської поведінки характерні: відсутність власної позиції, байдуже ставлення до права, пристосування до навколишньої дійсності, підпорядкування групі, начальству, неформальному лідеру, ситуативність поведінки, чутливість до психологічного тиску та маніпуляції.

Цей вид поведінки характерний для соціальних груп з недостатньо розвиненими правовою культурою і правосвідомістю (наприклад, для неповнолітніх).

Небезпека конформістської поведінки полягає в тому, що у людини відсутня тверда і чітка особиста установка на дотримання права. При зміні ситуації (перехід поведінки оточення від правомірної до неправомірної) можлива аналогічна зміна правової установки з правомірної на неправомірну;

4) **маргінальна** (від лат. *marginalis* – прикордонний, проміжний). Людина діє правомірно внаслідок особистого розрахунку, страху перед покаранням, розуміння вигоди з законослухняності. Проте її індивідуальна правосвідомість розходиться з приписами правових норм. Як правило, така поведінка властива людям, що не знайшли себе в суспільстві (через складність долі, характеру, попереднє засудження, відсутність здібностей, виключно завищені амбіції та домагання). Особи з маргінальною поведінкою будь-якої хвилини можуть легко переступити закон, у разі зручної ситуації порушити правові вимоги. Маргінальну поведінку, як правило, супроводжують апатія, агресивність, незадоволення обстановкою та оточенням.

Слід підкреслити, що правомірна поведінка не перестає бути правомірною тому, що її суб'єктивну сторону складають соціально засуджувані мотиви, якщо останні не виражаються в заборонених правом діяннях.

1.18. Правопорушення, його ознаки і види

Правопорушення є прямою протилежністю правомірній поведінці.

Правопорушення – це протиправне, винне, таке, що завдає шкоди особі, суспільству або державі, діяння деліктоздатного суб'єкта, за яке передбачено конкретні заходи негативної юридичної відповідальності.

Ознаки правопорушення:

1) **протиправність**. Правопорушення суперечить конкретному правовому припису і є невиконанням обов'язку або порушенням заборони;

2) **винуватість**. Ця ознака правопорушення виявляється у внутрішньому ставленні суб'єкта до здійснюваного ним діяння та його наслідків. Правопорушенням є лише діяння, вчинене умисно або з необережності;

3) **шкідливість**, тобто нанесення шкоди особі, суспільству, державі, природі або, у ряді обумовлених законом випадків – реальна загроза нанесення такої шкоди. Юридично шкідливість виражається у перешкоджанні до використання суб'єктивних прав, невиконанні юридичних обов'язків, порушенні заборон. Фактично шкідливість правопорушення полягає у завданні фізичної, матеріальної або моральної шкоди правоохоронюваним інтересам;

4) правопорушення – це завжди **діяння** (акт поведінки), яке має форму **дії** або **бездіяльності**. Думки, переконання, установки, якими б антигуманними або зловмисними вони не були – некарані;

5) відповідальним за правопорушення може бути тільки суб'єкт, здатний нести відповідальність за свої дії (**деліктоздатний суб'єкт**);

6) **караність**. За правопорушення передбачені конкретний вид і міра юридичної відповідальності, хоча не завжди реально вона застосовується до правопорушника.

Залежно від *ступеня небезпеки і заподіяної шкоди* правопорушення розділяють на злочини і проступки.

Злочини – суспільно небезпечні правопорушення, що посягають на найбільш значущі соціальні цінності (життя, здоров'я індивіда, власність, національну безпеку, громадський порядок тощо). Злочинами є тільки кримінальні правопорушення.

Проступки – суспільно шкідливі правопорушення (порушення трудової дисципліни, порушення правил торгівлі, невиконання цивільно-правового договору тощо).

Залежно від *виду юридичної відповідальності* виділяють:

1) **кримінальні правопорушення** – це передбачені кримінальним законом суспільно-небезпечні, винуваті, карані діяння (дія або бездіяльність), що посягають на права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок і суспільну безпеку, довілля, конституційний лад України. Вичерпний їх перелік міститься в Кримінальному кодексі України;

2) **адміністративні правопорушення (проступки)** – це протиправні, винуваті діяння, що посягають на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за яке законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

Основні критерії, що дозволяють відрізнити адміністративне правопорушення від злочину, аналогічного за об'єктом посягання: відсутність тяжких наслідків і менший розмір матеріального збитку. Яку вказувалося вище, цей вид правопорушень має зазнати суттєвого реформування;

3) **цивільно-правові правопорушення (проступки)** – відрізняються від інших специфічним об'єктом посягання, яким є майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного, земельного і сімейного права. Зовні вони виражаються в неналежному виконанні або невиконанні договірних зобов'язань, у заподіянні майнової або моральної шкоди;

4) *дисциплінарні правопорушення (проступки)* – це протиправні діяння, що порушують норми трудового чи службового права, внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ і організацій (прогул, запізнення на роботу, пропуски навчальних занять, невиконання розпоряджень адміністрації підприємства тощо);

5) *матеріальні правопорушення (проступки)* – це винне спричинення матеріального збитку працівником роботодавцю – тобто власнику підприємства, установі, організації (поламка устаткування, знищення сировини чи готової продукції тощо);

6) *конституційні правопорушення (проступки)* – це дія суб'єкта конституційного права, що порушує норми конституції. Об'єктивна сторона конституційного проступку виражається у невиконанні або, навпаки, перевищенні повноважень вищою посадовою особою або органом державної влади. Зокрема, це може бути порушення закріпленого конституцією порядку організації і діяльності органів державної влади і глави держави, органів місцевого самоврядування, видання правового акту, що виходить за межі компетенції державного органу, або суперечить конституції і законам країни, зловживання владою, що не має ознак злочину тощо;

7) *міжнародні правопорушення* – дії або бездіяльність суб'єктів міжнародного права, які суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням і заподіюють шкоду іншому суб'єкту, групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству.

1.19. Юридична відповідальність

Юридична відповідальність – це здійснюваний в особливому процесуальному порядку додатковий обов'язок суб'єкта правопорушення зазнати співмірні його правопорушенню позбавлення особистого, майнового або організаційного характеру, передбачені санкцією юридичної норми.

Ознаки юридичної відповідальності:

1) спирається на *державний примус*, який реалізується через діяльність спеціальних державних органів (поліція, державні пенітенціарні установи, виконавча служба) або інших суб'єктів, уповноважених на цю діяльність державою (так, у ряді країн існують приватні пенітенціарні установи, особливо для неповнолітніх);

2) спричиняє *певні негативні наслідки* для правопорушника, які виражаються в особистих обмеженнях (наприклад, позбавлення або обмеження волі, позбавлення права займатися певним видом діяльності) та/або майнових стягненнях (конфіскація майна, обов'язок відшкодувати завдану шкоду);

3) є *реакцією владного суб'єкта на винне антисуспільне діяння*. Думки, почуття, бажання вчинити правопорушення, не реалізовані зовні, не можуть бути підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності;

4) має *процесуальну форму втілення*. Юридична відповідальність реалізується компетентним органом держави або іншим публічно-владним суб'єктом у строгій відповідності до встановленої законом процедури;

5) фактичною підставою є *правопорушення*, тобто асоціальне протиправне діяння деліктоздатного суб'єкта права.

Види юридичної відповідальності за її основними цілями:

1) *правовідновна (репараційна)* – виконання правопорушником додаткових позитивних обов'язків на користь потерпілої від правопорушення людини та/або юридичної особи. Особа, яка вчинила правопорушення, відшкодовує завдану шкоду, відновлює порушені права, виконує обов'язки, припиняє протиправне діяння без примусу держави (прикладом тому є договірна цивільно-правова і матеріальна відповідальність). Правовідновна відповідальність вважається такою, що настала після виконання обов'язків правопорушником. Державний примус застосовується у разі виникнення конфлікту між учасниками правовідносин;

2) **каральна (репресивна)** – особа, яка вчинила правопорушення, притягується до покарання або стягнення на основі рішення, винесеного у встановленому законом порядку (кримінально-правова, адміністративно-правова відповідальність). Дотепер саме цей вид відповідальності розглядався як основний, але поширення у всьому світі ідеї відновного правосуддя та репараційної відповідальності зумовлює критичне переосмислення можливостей цього виду юридичної відповідальності.

Зазначимо також, що в умовах формування громадянського суспільства і правової держави значення правовідновної відповідальності зростає зважаючи на загальну тенденцію до гуманізації правового впливу. У випадках, коли правопорушенням заподіяна шкода правам людини, першочерговим завданням є відновлення порушених прав, відшкодування шкоди за рахунок правопорушника. Проте каральна відповідальність, як і раніше, грає значущу роль у забезпеченні правопорядку і захисті прав людини.

Генеральна мета юридичної відповідальності – формування стимулів для правомірної поведінки суб'єктів права з метою підтримання правопорядку.

Мета юридичної відповідальності є результатом реалізації **функцій юридичної відповідальності**:

1) **охоронна** – полягає в охороні правопорядку. Ця функція властива, у першу чергу, заходам негативної юридичної відповідальності, які є способом захисту особи, суспільства, держави від неправомірних соціально шкідливих діянь. Правопорушник зобов'язаний зазнати певні обмеження своїх прав як кару, покарання. У цьому виявляється справедливість юридичної відповідальності;

2) **правовідновна та компенсаційна** – полягає у відновленні порушеного права, відшкодуванні завданої шкоди. Ця мета особливо характерна для цивільно-правової відповідальності. Вона полягає в необхідності відшкодувати завдану матеріальну і моральну шкоду;

3) **профілактична (превентивна)** – полягає в попередженні вчинення правопорушень (превенція). Юридична відповідальність покликана, з одного боку, обмежити можливості правопорушника вчинити нове правопорушення, з іншою – утримати від правопорушень інших осіб. Ця функція властива всім видам юридичної відповідальності;

4) **виховна** – юридична відповідальність виховує повагу до права. Формування проспективної юридичної відповідальності та застосування заходів ретроспективної юридичної відповідальності повинне сприяти формуванню установок на правомірну поведінку, виконання юридичних обов'язків, виправленню і перевихованню правопорушника. У свідомості та поведінці останнього мають сформуватися і закріпитися поважне ставлення до права і закону, прав, свобод і законних інтересів інших осіб.

Залежно від галузевої приналежності розрізняють такі види юридичної відповідальності:

1) **кримінальна** – застосовується тільки за вчинення злочину. Це найбільш суворий вид відповідальності, що передбачає найжорсткіші обмеження особистого і майнового характеру, настає з моменту набрання вироком суду законної сили, реалізується виключно в судовому порядку;

2) **адміністративна** – застосовується за вчинення адміністративного проступку. Стягнення особистого і майнового характеру, що накладаються в цьому випадку, носять набагато м'якший характер (наприклад, якщо арешт як кримінальне покарання встановлюється на строк від одного до шести місяців, то адміністративний арешт не перевищує 15 діб);

3) **цивільно-правова** – настає за невиконання договору, завдання майнової шкоди. Носить виключно майновий, компенсаційний характер. Її особливість полягає у можливості добровільного виконання правопорушником заходів відповідальності, без застосування державного примусу (договірна

відповідальність). Державний примус використовується у разі виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин (позадовірна відповідальність);

4) **дисциплінарна** – настає за порушення трудової, службової, навчальної дисципліни і носить, як правило, особистий характер (зауваження, догана, сувора догана, переведення на нижчу посаду, відрахування з навчального закладу тощо). Особливість цього виду відповідальності полягає в тому, що вона застосовується не тільки державними органами, але й недержавними суб'єктами (адміністрацією підприємства, установи, організації);

5) **матеріальна** відповідальність – полягає в обов'язку відшкодувати збиток. Шкода, заподіяна власнику підприємства, установи, організації працівником при виконанні своїх трудових обов'язків передбачає відшкодування прямого реального збитку. Упущена вигода не відшкодовується;

6) **конституційно-правова** відповідальність – виражається у можливості настання несприятливих наслідків для суб'єктів конституційного права, які порушили норми конституційного законодавства. Цей вид відповідальності є порівняно новим для вітчизняної практики. Прикладами такої відповідальності є розпуск парламенту, імпічмент президента, відставка уряду.

1.20. Верховенство права та законність

Принцип верховенства права проголошений статтею 8 Конституції України і є визначальною ознакою правової держави, її **принципом**. Він визнаний ООН одним із найбільших здобутків людської цивілізації. Як підкреслював Генсек ООН Кофі Анан: «Для Організації Об'єднаних Націй верховенство права означає такий принцип управління, відповідно до якого всі особи, установи та структури, державні та приватні, у тому числі сама держава, функціонують під впливом законів, які були привселюдно прийняті,

рівною мірою виконуються і незалежно реалізуються судовими органами і які є сумісними з міжнародними нормами і стандартами у сфері прав людини. Для цього також необхідні заходи, що забезпечують дотримання принципів примату права, рівності перед законом, відповідальності перед законом, неупередженого застосування законів, поділу влади, участі у прийнятті рішень, правової визначеності, недопущення сваволі, процесуальної та правової прозорості».

Верховенство права у межах правової системи, де закон є основним джерелом права, функціонує як **режим законності**.

Законність – це режим суспільно-політичного життя, що заснований на правовому характері його організації і виражається у вимозі точного, строгого і неухильного дотримання і виконання чинних правових актів усіма суб'єктами права.

Вимоги (принципи) законності:

1) принцип *верховенства закону* передбачає, що закон очолює систему нормативно-правових актів, оскільки є актом вищого законодавчого органу, який безпосередньо виражає волю народу. Всі підзаконні акти не повинні суперечити законам і повинні прийматися в строго встановленому законом порядку і формі, а правозастосовчі акти повинні відповідати законам і виданим відповідно до них підзаконним актам;

2) принцип *єдності законності*, що означає одноманітне розуміння і застосування норм права на всій території держави. У демократичній державі не може бути законності «калузької» або «рязанської», правосуддя «басманного» або «печерського» – всі органи держави, їхні посадовці та громадяни повинні однаково сприймати і виконувати вимоги законів;

3) принцип *загальності законності*, який передбачає, що вимоги законів і підзаконних актів поширюються на всіх суб'єктів права без будь-якого винятку. Ніхто не має права самостійно вирішувати, який обсяг вимог закону поширюється особисто на нього, ніхто не має права ставити себе над законом або поза законом;

4) принцип *рівності* всіх перед законом, тобто наявність рівних прав і обов'язків у кожного, незалежно від соціального походження та стану, посади, раси, статі; рівна захищеність усіх і кожного; однакові гарантії від зловживань з боку посадовців і органів державної влади;

5) принцип *гарантованості основних прав і свобод людини*, що полягає в необхідності забезпечення пріоритету прав індивіда, а також гарантіях їх з боку держави;

6) принцип *взаємозв'язку законності і демократії*. Законність є основою для становлення і розвитку демократії, і навпаки, демократія є основним чинником зміцнення режиму законності. Без демократії законність може перерости у свавілля держави щодо індивіда, без законності демократія може виродитись в охлократію (влада натовпу), анархію і свавілля натовпу щодо індивіда. Цей принцип пов'язує дію законності тільки з правовими законами. Саме тоді законність набуває якості правозаконності;

7) принцип *доцільності*, що розкриває, як співвідносяться цілі та засоби їх реалізації в діяльності держави. Передбачається, що закон утілює в собі вищу суспільну доцільність, тобто відповідає цілям і завданням суспільства. В рамках закону слід обирати найбільш оптимальне рішення. Неприпустимим є порушення закону під приводом доцільності (житейської, місцевої, корпоративної), рівно як неможливо досягти навіть найблагородніших цілей шляхом утиску і відчуження прав людини;

8) принцип *невідворотності відповідальності*, що означає, що будь-яке протиправне діяння повинно бути своєчасно розкрито, а винні в його вчиненні особи повинні понести справедливе покарання. Усвідомлення неминучості відповідальності є головним стримуючим чинником для потенційних правопорушників.

Законність, у свою чергу, розглядається як загальноправовий принцип, сутність якого полягає в категоричній вимозі правомірної поведінки всіх суб'єктів права у всіх сферах правового життя.

Питання для самоконтролю

Тестові завдання

1. Ознаки держави – це сукупність таких явищ:
 - А) територія, народ, публічна організована влада, право, система збирання коштів
 - Б) символіка, громадянство, територія, правова система
 - В) народ, територія, символіка, податки
 - Г) влада, територія, громадянство, правова система.
2. Формування та виконання державного бюджету – це прояв:
 - А) функції фінансового контролю
 - Б) економічної функції держави
 - В) виконавчої функції держави
 - Г) соціальної функції держави
3. До зовнішніх функцій держави не належить:
 - А) гарантування національної безпеки
 - Б) охорона правопорядку
 - В) міжнародне співробітництво
 - Г) інтеграція до світової спільноти
4. Елемент форми держави, що відображає спосіб організації верховної державної влади, має назву:
 - А) форми державного правління
 - Б) форми державного устрою
 - В) форми державної структури
 - Г) форми політичного режиму.
5. Монархія, за якої глава держави особисто формує склад уряду, яким керує або сам, або через призначеного ним прем'єр-міністра, має назву:

- А) парламентська
- Б) абсолютна
- В) конституційна
- Г) дуалістична.

6. Республіка, при якій глава держави (президент) не може впливати на склад і політику уряду, що формується виключно парламентом і підзвітний лише йому, має назву:

- А) президентська
- Б) президентсько-парламентська
- В) парламентська
- Г) народно-демократична.

7. Держава, що складається з декількох суверенних суб'єктів, об'єднаних для вирішення спільних завдань, має назву:

- А) проста
- Б) унітарна
- В) федерація
- Г) конфедерація.

8. Назвіть вид державного режиму, що передбачає обмеження обсягу прав та свобод, недемократичні вибори, нерівні умов для правлячої та опозиційних партій:

- А) демократичний
- Б) авторитарний
- В) тоталітарний
- Г) деспотичний.

9. Правова держава передбачає:

А) пріоритет інтересів держави над інтересами громадянського суспільства

Б) пріоритет інтересів людини над інтересами держави

- В) заміну держави системою правопорядку
- Г) тотожність інтересів держави та інтересів громадянського суспільства.

10. Соціальна держава – це:

- А) держава, в якій домінує державна власність на засоби виробництва
- Б) держава, в якій кожен зобов'язаний працювати на користь суспільства
- В) держава, в якій влада належить трудящим
- Г) держава, в якій існує ефективна система соціального забезпечення, підтримуються малозабезпечені верстви населення.

11. Норма права – це:

- а) загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або офіційно визнане державою і забезпечене її примусовою силою правило поведінки;
- б) правило поведінки, що склалося в суспільстві, і відбиває уявлення людей про честь і гідність, добро та зло, про справедливість, кривду, що охороняється силою суспільної думки;
- в) правило поведінки, що склалося в суспільстві в результаті багаторазового повторення, дотримується в силу звички;
- г) правило поведінки, що встановлюється громадськими організаціями й охороняється за допомогою заходів суспільного впливу, передбачених статутом громадської організації .

12. Входить до системи права:

- А) правові відносини
- Б) інститут права
- В) правопорушення
- Г) підзаконний нормативний акт.

13. Що з перерахованих галузей є зайвим:

- А) адміністративне процесуальне право
- Б) цивільне процесуальне право
- В) сімейне процесуальне право
- Г) кримінальне процесуальне право.

14. Рішення адміністративного або судового органу по конкретній справі, якому надана нормативна сила і яке є зразком для вирішення аналогічних справ, - це:

- А) правовий звичай
- Б) вирок
- В) юридичний прецедент
- Г) нормативний договір.

15. Основною формою (джерелом) права України є:

- А) правовий звичай
- Б) нормативно-правовий акт
- В) нормативний договір
- Г) юридичний прецедент.

16. Визначте правильно вказані види підзаконних нормативно-правових актів:

- А) Конституція, закон
- Б) указ Президента України, постанова Верховної Ради України;
- В) правовий звичай, нормативно-правовий договір;
- Г) нормативні рішення місцевих Рад народних депутатів.

17. Визначте ознаки, що відрізняють нормативно-правовий акт від інших форм права:

- А) нормативно-правовий акт містить норми загального характеру, а юридичний прецедент – рішення у конкретній справі;

Б) нормативно-правовий акт є письмовим документом, а правовий звичай існує у правосвідомості;

В) нормативно-правовий акт є результатом правотворчості, а юридична доктрина – результат наукової творчості;

Г) усе перераховане.

18. Знайдіть відповідність між стовпцями таблиці «Дія нормативно-правових актів у часі, просторі та за колом осіб»

1. Негайна дія	А. Нормативно-правовий акт поширює свою дію на всі ситуації, що виникли як , так і після набрання чинності актом
2. Зворотна дія	Б. Нормативно-правовий акт поширюється на все населення країни
3. Переживаюча дія	В. Нормативно-правовий акт поширюється на окремі категорії населення
4. Загальнодержавна дія	Г. Скасований нормативно-правовий акт по спеціальній вказівці нового акту продовжує діяти з окремих питань
5. Локальна дія	Д. Нормативно-правовий акт поширюється тільки на юридичні факти, що виникли після набрання актом чинності
6. Загальна дія	Е. Нормативно-правовий акт поширюється на всю територію держави
7. Спеціальна дія	Є. Нормативно-правовий акт робить вилучення для окремих категорій осіб
8. Виняткова дія	Ж. Нормативно-правовий акт поширюється тільки на окремий регіон держави

19. Правосуб'єктність юридичної особи виникає:

А) з моменту початку діяльності

Б) з моменту організації

В) з моменту державної реєстрації

Г) з моменту реорганізації.

20. Реалізація права – це:

- А) тільки виконання приписів правових норм
- Б) правомірна поведінка людей
- В) втілення приписів правових норм у правомірній поведінці людей
- Г) фактична поведінка суб'єктів права.

21. Громадянин Іваненко проголосував на виборах народних депутатів. Він реалізував право у формі:

- А) використання
- Б) застосування
- В) дотримання
- Г) застосування.

22. Зміст правовідносин – це:

- А) взаємні юридичні права та обов'язки
- Б) сукупність суб'єктивних прав і обов'язків
- В) безпосередні дії суб'єктів правовідносин
- Г) права та обов'язки учасників правовідносин та їх реалізація.

23. З нижченаведеного списку виокремити а) факти-події, б) юридичні акти, в) юридичні вчинки, г) правопорушення, е) факти-стани.

1. Землетрус
2. Заява про вчинення злочину
3. Наказ директора підприємства
4. Дрібне хуліганство
5. Вирок суду
6. Пожежа

7. Рішення районної державної адміністрації
8. Акт державної реєстрації шлюбу
9. Договір оренди
10. Смерть людини
11. Сплив строку платежа
12. Відкриття нової комети
13. Терористичний акт
14. Знахідка скарбу
15. Рух електропотягу
16. Написання симфонії
17. Судимість

24. З нижченаведених юридичних фактів виокремити:

А) правоутворюючі факти; Б) правозмінюючі факти;

В) правоприпиняючі факти

- 1) реєстрація шлюбу
- 2) зарахування на навчання
- 3) звільнення у запас
- 4) переведення на інше місце роботи в межах підприємства
- 5) покупка морозива
- 6) зміна прізвища
- 7) вихід з громадянства
- 8) успадкування майна

25. До складу правопорушення не належить:

- а) об'єкт правопорушення
- б) об'єктивна сторона правопорушення
- в) причина правопорушення
- г) суб'єктивна сторона правопорушення.

26. Підстави юридичної відповідальності включають:

- А) склад правопорушення та санкція правової норми
- Б) система елементів (склад) правопорушення

- В) правопорушення та доведення вини правопорушника
- Г) досягнення віку юридичної відповідальності.

27. Законність – це:

- а) чітке, повне і точне дотримання правових приписів усіма суб'єктами права
- б) система ієрархічних зв'язків між законами, актами Президента, міністерств та відомств
- в) розуміння закону як єдиного джерела права в державі
- г) єдність застосування законів на всій території їх дії.

28. Принцип верховенства права міститься у:

- А) міжнародних договорах
- Б) нормативно-правових актах
- В) рішеннях Європейського суду з прав людини
- Г) юридичній доктрині
- д) усі відповіді є правильними

Задачі

1. Главою держави є президент, який обирається на 4 роки загальними непрямыми виборами. Президента наділено повноваженнями глави держави і глави виконавчої влади. Парламент у країні двопалатний. Уряд формується президентом.

Визначте форму державного правління.

2. Держава складається з 24 округів, в яких діють органи місцевого самоврядування, що обираються населенням на три роки. Діяльність цих органів контролюється губернаторами, які представляють центральну владу в округах.

Визначте форму державного устрою.

3. Проаналізуйте структуру норми права:

«Умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналіста карається або штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років».

4. Знайдіть і сформулюйте норму права в уривку з рішення Верховного Суду США: «Ми дійшли висновку, що без належних процесуальних гарантій допит особи, взятої під варту і підозрюваної або ж обвинуваченої у вчиненні злочину, неминуче передбачає певний пресинг, що послаблює здатність затриманого до опору і змушують його робити абсолютно несподівані заяви. Для того, щоб ліквідувати або хоча б звести до мінімуму подібний пресинг, а також з метою надання затриманому повної можливості для здійснення привілею проти самозвинувачення, обвинуваченому повинні бути належним чином роз'яснено його права, а реалізація цих прав повинна бути повною мірою забезпечена».

5. Проаналізуйте зміст правоздатності фізичної особи, керуючись статтями 24-26 Цивільного кодексу України.

Чи можна обмежити правоздатність фізичної особи?

6. З'ясуйте, з якого моменту настає деліктоздатність підлітків в Україні (стаття 22 Кримінального кодексу України).

7. Проаналізуйте висловлення видатного мислителя епохи Просвітництва Чезаре Беккарія: «Для особи-правопорушника ефективним є не стільки суворість покарання, скільки тривалість його морального впливу». *Про яку функцію юридичної відповідальності він говорить?*

Список літератури

Основна література:

1. Загальна теорія держави і права / за ред. М.В.Цвіка, В.Д.Ткаченка, О.В.Петришина. – Х. : Право, 2011. – 428 с.
2. Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права : підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
3. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: елементарний курс / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвеева. – Х. : Одиссей, 2008. – 442 с.
4. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права : навч. посібник / С.Л.Лисенков. – К. : Юристконсульт : КНТ, 2006. - 355 с.
5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник / П.М.Рабінович. - 12-е вид. – К. : Атіка, 2012. – 158 с.
6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
7. Сухонос В.В. Теорія держави і права : навч. посібник / В. В. Сухонос. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2005. – 536 с.
8. Теорія держави і права: Академічний курс: Підручник/ За ред. О.В.Зайчука, Н.М.Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006.- 688 с.
9. Юридична енциклопедія. В 6 т. – К.: Вид-во «Укренциклопедія» ім.М.П. Бажана, 1998-2004.

Додаткова література:

1. Басін К. В. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / К. В. Басін // Правова держава. – К., 2003. – Вип.14. – С.108-114.
2. Білозьоров Є. Юридична відповідальність як передумова правомірної поведінки особи: теоретичні аспекти / Є. Білозьоров // Право України. – 2006. – №1. – С.50-54.
3. Богачова Л. Л. Система європейського та національного права теорія і практика правознавства / Л. Л. Богачова // Теорія і

практика правознавства : електронне наукове фахове видання. – 2012. – Вип. 1(2). Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/tipp/2012_1/Bogachov.pdf

4. Бостан С. К. Форма правління незалежної Української держави: етапи розвитку, проблеми, перспективи / С. К. Бостан // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 103–110 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11bckgrpp.pdf>

5. Бочаров Д. Поняття «правозастосовча діяльність»: операціональний аспект / Д. Бочаров // Право України. – 2008. – № 3. – С. 115-118.

6. Вовк Д. Принцип верховенства права в Україні: проблеми визначення та дії / Д. Вовк // Юридический вестник. – 2003. – № 3. – С.110-114.

7. Воронюк О. О. Юридична особа як нормативна конструкція [Електронний ресурс] / О. О. Воронюк // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 77-85. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08voojnk.pdf>

8. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія / С. Головатий // Право України. – 2011. – № 10. – С. 154-167.

9. Джураєва О. О. Поняття та ознаки функцій сучасної держави // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – О. : Юрид. л-ра, 2005. – Вип. 25. – С. 143-149.

10. Дія права: інтегративний аспект : моногр. / кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2010. – 360 с.

11. Заяць Н. Суверенітет: трансформація змісту / Н. Заяць // Право України. – 2008. – № 2. – С. 17-22.

12. Ковальський В.С. Система і види функцій права / В.С. Ковальський // Теорія і практика інтелектуальної власності. – 2009. – № 3. – С. 3–11.

13. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра //

Право України. - 2012. – № 1– 2. – С. 30-63.

14. Корнута Р. Вітчизняні погляди на структуру норми права / Р. Корнута // Право України. – 2007. – № 6. – С. 19-21.

15. Косович В. Система нормативно-правових актів України: основні напрями вдосконалення / В. Косович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 23–35.

16. Кравченко С. С. Правовий прецедент як соціальний інститут та його значення: прагматичний аналіз / С. С. Кравченко // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 17-20.

17. Крижанівський А. Ознаки сучасного правопорядку в контексті трансформаційних викликів / А. Крижанівський // Право України. – 2008. – № 6. – С. 47-51.

18. Лоцихін О. М. Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії : монографія / О. М. Лоцихін. – К. : Логос, 2013. – 228 с.

19. Лук'янець Д. Типологія юридичної відповідальності / Д. Лук'янець // Юридична Україна. – 2004. – № 3. – С.4-10.

20. Луцький Р. П. Ієрархічність правових джерел (нормативних актів) як відображення буття позитивного права / Р. П. Луцький // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 18-21.

21. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) : навч. посібник / Б. В. Малишев, О.В. Москалюк. – К. : РЕФЕРАТ, 2010. – 260 с.

22. Мартинюк Р. Конституційні повноваження президента змішаної республіки та доктрина «прихованих» президентських повноважень / Р. Мартинюк // Право України. – 2012. – № 7. – С. 141-150.

23. Машков А. Погляд на юридичну відповідальність як різновид правовідносин та його значення для формування сучасної юридичної теорії відповідальності [Електронний ресурс] / А. Машков, А. Машков // Вісник Київськ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – Сер. : «Юрид. науки». – 2010. – № 84. – С. 98-100. -

Режим доступу: http://papers.univ.kiev.ua/jurydychni_nauky/articles/Look_to_legal_responsibility_as_variety_of_legal_relationships_and_his_value_for_forming_modern_law_theory_of_responsibility_16803.pdf

24. Николина К. В. Теоретичний аналіз співвідношення процедурних та матеріальних норм права / К. В. Николина // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 40-43.

25. Оксамитний В. Міждержавні правові системи як реальність сучасного світу / В. Оксамитний // Право України. – 2013. – № 3-4. – С. 209-222.

26. Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення / Н. М. Оніщенко // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 13-18.

27. Онупрієнко А. Правове регулювання функціонування місцевої влади: світовий і вітчизняний досвід / А. Онупрієнко // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 1. (60). – С. 90-100.

28. Падалко Г. До сучасного розуміння наукової категорії «функція держави» (загальний огляд проблеми) / Г. Падалко // Право України. – 2006. – № 6. – № 8. – С. 63-68.

29. Панкевич О. З. Соціальна держава та права людини «другого покоління»: загально-теоретичне дослідження / О. З. Панкевич. – Л. : Світ, 2006. – 176 с.

30. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко. – К. : Юрид. думка, 2008. – 336 с.

31. Петришин О. Соціально-юридична природа права / О. Петришин // Право України. – 2012. – № 1 – 2. – С. 15-29.

32. Пікуля Т. О. Сучасний підхід до інтерпретації поняття «механізм держави» / Т. О. Пікуля // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 2 (1). – С. 46-54. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2012_2_1/12ptopmd.pdf

33. Погребняк С. Договір: загальнотеоретичне розуміння / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. (67). – С. 17-28.

34. Погребняк С. Принцип верховенства права : деякі теоретичні проблеми / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 1. – С. 26-36.

35. Працюк І. В. Види законів України / І. В. Працюк // Проблеми законності – 2005. – Вип. 52. – С. 3-9.

36. Процюк І. Парламентська форма правління: сутність і особливості / І. Процюк // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4. (71). – С. 65-74.

37. Рабінович П. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації / П. Рабінович, О. Луців // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 2 (69). – С. 3-16.

38. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 463 с.

39. Сухонос В.В. Форма правління: термінологія, класифікація, характеристика (проблеми постіндустріальної епохи) / В.В. Сухонос // Держава і право : зб.наук праць. – 2003. – Вип. 21. – С. 57-63.

40. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Браян Таманага ; пер.з англ. А. Іщенко. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.

41. Харитоновна О. І. Деякі проблеми загальної теорії правовідносин / О. І. Харитоновна // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 21. – С. 75-83.

42. Чабаненко М. Імперативні та диспозитивні способи правового регулювання на сучасному етапі розвитку аграрного права як галузі / М. Чабаненко // Право України. – 2004. – № 11. – С. 109-111.

43. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і

перспективи в Україні : монографія / Станіслав Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.

44. Шилінгов В. С. Поділ права на приватне та публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства / В. С. Шилінгов // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 48-51.

45. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія / А. М. Шульга. – Х. : Майдан, 2013. – 412 с.

46. Ясіновська А. Загальнотеоретична характеристика кодексів / А. Ясіновська // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 59-64.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

2.1. Поняття, предмет та метод конституційного права

У системі національного права України провідною галуззю є конституційне право України. Цій області притаманні риси, характерні для всієї системи права: нормативність, формальна визначеність, спрямованість на досягнення певного правового результату, можливість захисту правових приписів засобами державного впливу. Їй притаманні і специфічні якісні ознаки, які відрізняють її від інших підрозділів національного права України.

Закріплюючи повновладдя народу України, конституційне право тим самим відповідає щонайменше на два питання: кому належить влада в суспільстві і яким чином вона здійснюється, тобто механізм реалізації. На ці питання вичерпну відповідь дає найважливіший закон українського суспільства - Конституція України.

Конституційне право України – це сукупність юридичних норм, що забезпечують побудову та функціонування правової держави та закріплюють суспільний лад України, основні права та обов'язки громадян, систему органів держави та порядок їхнього утворення.

Предмет конституційного права України складають правовідносини, які формуються у процесі взаємодії суспільства та держави.

Предмет конституційного права опосередковує собою чотири групи (блоки) суспільних відносин.

1. Відносини, які складають основоположені принципи народовладдя, суверенітету народу.

Суверенітет народу – це природне право народу бути верховним і повновладним на своїй території. Суверенітет буває потенційним і реальним.

Потенційним суверенітетом володіє практично будь-який етнос, незалежно від того, має він свою державність чи ні, оформився він у таку історичну спільність, як народ, визнаний він іншими державами і націями чи ні.

Реальний суверенітет – це втілення в життя суверенних прав народу, його волі йти таким шляхом, який він вважає найкращим. Суверенна воля народу України, вільно сформована і втілена у відповідних документах (передусім у Конституції України), і є єдиним джерелом державної влади.

2. Відносини, які опосередковують будівництво (будову), устрій держави як організації влади народу і для народу.

Влада – необхідний спосіб організації суспільства, що відбуваються в ньому, в тому числі за рахунок авторитарних методів, які передбачають можливість нав'язування волі суб'єкта влади, застосування в разі потреби примусу.

3. Відносини, які опосередковують основоположні принципи функціонування держави.

Головними з них є *гуманізм, демократизм, поділ влади*, виразом якого є механізм противаг, взаємного контролю гілок влади, їх врівноваженості.

Такі принципи забезпечують стабільність і належну цілеспрямованість функціонування держави, його соціальний характер.

4. Відносини, що визначають характер зв'язків між державою і конкретною особою, це:

- відносини громадянства, під якими розуміють постійний правовий зв'язок між особою і державою, надає їм відповідні права й покладає певні обов'язки;
- відносини фундаментальних прав громадян України: економічних, політичних, соціальних, культурних, екологічних;
- відносини гарантій реалізації прав і свобод;

- відносини, що впливають з факту відповідальності держави перед особою і навпаки.

Методи конституційного права - сукупність прийомів і способів правової дії на суспільні відносини.

Методи:

- *імперативний* (закріплює компетенцію державних органів, органів місцевого самоврядування і так далі). Наприклад: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» ст. 6 Конституції України;

- *зобов'язання* (закріплює обов'язок суб'єктів здійснювати свої дії відповідно до припису). Приклад: «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» ст. 67 КУ;

- *дозволу* (міра можливої поведінки суб'єкта за власним розсудом). Приклад: «Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років» ст. 70 КУ;

- *заборони* (забороняє суб'єктам здійснювати названі дії). Приклад: «Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється» ч.1 ст. 126 КУ.

2.2. Конституційно-правові норми

Конституційно-правова норма – встановлені або санкціоновані державою загальнообов'язкові правила поведінки, які регулюють суспільні відносини, що становлять предмет конституційного права.

Їм властиві риси, притаманні всім правовим нормам. Як важливий засіб соціальної орієнтації особи вони встановлюються чи санкціонуються державою; мають державно-владний характер, є формально визначеними загальнообов'язковими правилами поведінки; закріплюються в правових актах, що видаються

компетентними державними органами; мають двосторонній характер, тобто встановлюють не тільки права, але й обов'язки учасників правовідносин; передбачають наявність особливого механізму реалізації, елементами якого є матеріальні, ідеологічні, соціально-психологічні та правові чинники; визначають можливість багатоваріантної поведінки; мають ситуаційний характер; є цілеспрямованими і гарантованими.

Конституційно-правові норми класифікуються:

1. За мірою визначеності приписів:

- диспозитивні (можливість вибору поведінки суб'єкта);
- імперативні (строго певна поведінка суб'єкта).

2. За призначенням у механізмі правового регулювання:

- матеріальні (передбачають зміст дій);
- процесуальні (визначають форми реалізації дій).

3. За юридичною силою:

- Конституція України;
- закони (кодекси, закони);
- підзаконні акти (укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України, галузевих міністерств, відомств, органів виконавчої влади).

4. За сферою дії:

- загальні (діють на всій території України);
- локальні (діють на території окремих регіонів);

5. За тривалістю дії:

- постійні (не мають певного терміну дії);
- тимчасові (виражені в актах тимчасової дії, у перехідних положеннях конституції і так далі).

2.3. Конституційні правовідносини

Конституційні правовідносини – це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права.

Найбільш характерними ознаками конституційно-правових відносин є такі особливості:

1. Це найбільш суттєві суспільні відносини, що виникають у сфері здійснення влади народом країни.

2. Це різновид політико-правових відносин, оскільки предметом їх правового регулювання є політика, тобто та сфера життєдіяльності суспільства, пов'язана з державною владою, з боротьбою різних політичних партій, соціальних груп за її здійснення.

3. Їм властиво особливе коло суб'єктів, головною ознакою яких є реалізація державно-владних повноважень, в основному, шляхом нав'язування своєї волі.

4. Для них характерний особливий спосіб реалізації прав і обов'язків учасників відносин.

5. Особливістю конституційно-правових відносин і те, що вони виникають і реалізуються у сфері власне державної діяльності як такої.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є:

1) Український народ як сукупність громадян різних національностей, якому належить вся повнота влади на території держави.

2) Громадяни України, особи без громадянства та іноземці.

3) Українська держава (Україна як держава).

4) Органи державної влади України.

5) Народні депутати та посадові і службові особи.

6) Політичні партії та громадські організації.

7) Територіальні громади, органи та інші суб'єкти місцевого самоврядування.

8) Адміністративно-територіальні одиниці, передбачені Конституцією і законами.

9) Державні та інші підприємства, установи та організації, навчальні та інші державні, комунальні та приватні заклади.

Цей перелік не є вичерпним, його можна розширити, диференціювати і т.п.

2.4. Система конституційного права

Система конституційного права – є системою інститутів і норм конституційного права.

Це складна, структурована, динамічна система, з притаманними їй законами, принципами побудови та функціонування. У загальному вигляді її можна уявити як своєрідне утворення, що складається з трьох відносно самостійних, але надзвичайно тісно взаємозв'язаних блоків (елементів): принципів конституційного права, його інститутів і норм. Принципи конституційного права – це фундаментальні принципи, в яких втілюється сутність і політико-правове призначення галузі та її основного джерела – Конституції України. Принципи конституційного права поділяються на дві великі групи – *загальні* та *спеціальні*.

Загальні принципи втілюють основні ідеї конституції, її призначення і соціальна роль. Ці принципи декларуються безпосередньо в Конституції України. Серед них - державний суверенітет, поділ влади, непорушність прав і свобод людини і громадянина тощо.

Спеціальні принципи наповнюють реальним змістом конкретні конституційно-правові відносини. Вони мають чітко окреслену юридичну природу і знаходять конкретне застосування в безпосередній діяльності держави та її органів.

Інститут права – це сукупність норм права, які регулюють певне коло однорідних, однопорядкових відносин і утворюють однорідну групу. Це повною мірою стосується і конституційно-правового інституту, норми якого відзначаються певною автономією, об'єднуються на основі певних принципів і методів, відзначаються відносною самостійністю правового регулювання.

Таким чином, конституційно-правовий інститут – це функціонально відокремлена, внутрішньо стабільна підсистема взаємозв'язаних правових норм. Конституційні інститути у своїй сукупності утворюють струнку систему, яка є основою Конституції України. Інститути розташовані в певному порядку, належним чином включені до тексту Конституції. Загальне уявлення про систему цих інститутів дає її зміст.

2.5. Джерела конституційного права

Джерело права – це форма існування правових норм, яка перетворює право в об'єктивну реальність.

Світова практика називає багато джерел права. Акти, документи, традиції, правові (в тому числі і конституційні) звичаї, правові прецеденти.

Джерела конституційного права закріплюють найважливішу сферу політико-правових відносин, що виникають у економічних, політичних, соціальних, соціально-психологічних та інших відносинах.

Конституційні відносини обумовлюють різноманітність ***джерел конституційного права України:***

1. *Конституція України* – є основним джерелом конституційного права України та основою правової системи нашої держави;

2. *Закони* – нормативно-правові акти, прийняті органом законодавчої влади, на який покладений обов'язок регулювання найважливіших суспільних відносин, що мають найвищу юридичну силу в системі законодавства України;

3. *Регламент Верховної Ради України* – фіксує правову регламентацію порядку діяльності ВРУ. Регламентом є похідний від Конституції акт, у якому міститься процедура діяльності законодавчого органу;

4. *Акти референдумів* – особливий вид правотворчості за питаннями, які мають важливе загальнодержавне й місцеве

значення. У референдумі творцем права виступає народ. Рішення, проголосоване на референдумі, відповідно до норм міжнародного права набуває силу закону та не може ігноруватися органами держави;

5. *Акти Конституційного Суду України* – приймаються з питань невідповідності прийнятих нормативно-правових актів нормам Конституції, законам України, або міжнародним актам, визнаним Україною;

6. *Акти реалізації делегованих повноважень* – наділення одного органу в порядку, визначеному цим Законом, власними повноваженнями іншого органу із збереженням права делегуючого органу повернути такі повноваження до власного виконання;

7. *Укази Президента України* – правові акти глави держави, які видаються з найбільш важливих питань, віднесених до його компетенції. Право Президента України видавати укази, розпорядження передбачене ст. 106 Конституції України.

8. *Акти Кабінету Міністрів України* – КМУ є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів;

9. *Акти територіальних громад та органів місцевого самоврядування* – приймаються для регулювання та вирішення питань місцевого значення в межах Конституції та законів України.

2.6. Поняття і основні властивості Конституції України.

Конституція – основний закон держави, що має вищу юридичну силу, який проголошує і гарантує права й свободи людини та громадянина, а також визначає основи суспільного ладу, форму правління, територіального устрою, основи організації

центральных і місцевих органів влади, їх компетенцію та взаємовідносини, державну символіку та столицю.

Першою Конституцією України є конституція Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року. У вітчизняній літературі цей акт отримав назву "Конституція Пилипа Орлика". Документ був написаний під впливом передових на той час західноєвропейських наукових доктрин (природного права, поділу влади тощо).

Першим актом, безпосередньо почав національне конституційне право України, можна вважати IV Універсал Української Центральної Ради (1918 р.). Він політико-правовим чином сформував, проголосив Україну як незалежну, самостійну і суверенну державу. На основі Універсалу було розроблено цілий ряд документів українського ренесансу, зокрема Конституцію УНР 1918 р., хоча і не була введена в дію, однак, стала своєрідним акумулятором надбань українського юридичного досвіду. Однак цей період розвитку тривав недовго і був перерваний затвердженням Конституції УРСР 1919 року, яка стала основним джерелом українського радянського державного права до прийняття в 1990 році Декларації про державний суверенітет та Акту проголошення незалежності України в 1991 р. Ці документи стали віхою народження нового українського права.

Сучасна *Конституція України* була прийнята на *п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року*.

Конституція вносить системність у право, є ефективним системоутворюючим фактором правової системи, закріплює вихідні принципи формування і дії національного права, наповнює його своїм змістом, пронизує єдиними принципами і ідеями.

Норми Конституції «вливаються» в норми інших галузей права, є їх джерелом. Роль Конституції полягає в тому, що вона забезпечує збалансованість публічних і приватних початків у праві насамперед тим, що закріплює багатоманітність власності, її статус і співвідношення між її видами, соціальну спрямованість (функцію)

держави тощо. Цим Конституція закладає основи громадянського права. Іншими словами: нормуючи відносини між суб'єктами влади і підпорядкованими цій владі, Конституція затверджує себе як головне джерело публічного права, а конституційне право є його основною галуззю.

Тому на конституцію, як на основий закон держави покладене величезне завдання. Певною мірою вирішити стратегію держави, щодо курсу держави, її конституційного ладу, взаємовідносини особи й держави, національного та адміністративно-територіального будівництва, побудови органів державної влади. Нормотворча універсальність конституції витікає з аналізу багавікового історичного життя народу, політичних, економічних, соціальних та духовних традицій народу. Тому кожен народ має свою особливу, відмінну від інших націй конституцію.

2.7. Основні положення Конституції України.

Конституція складається з преамбули, 15 розділів, які об'єднують 161 статтю.

Розділ I «Загальні положення» включає 20 статей (ст.ст. 1-20), які визначають основи державного ладу, символіки, суверенітету України, громадянства, соціального захисту населення, національної та екологічної безпеки.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» складається з 48 статей (ст.ст. 21-68), присвячений особистим, політичним, економічним, соціальним правам та свободам людини та громадян України, гарантії їх реалізації, а також обов'язки громадян перед державою.

Розділ III «Вибори. Референдум» включає 6 статей (ст.ст. 69-74), містить норми, щодо можливості здійснення та проведення виборів та референдумів.

Розділ IV «Верховна рада України» (ст.ст. 75-101), закріплює

порядок утворення та роботи єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України, її склад, компетенцію, а також статус народного депутата України.

Розділ V «Президент України» (ст.ст. 102-112), містить норми, що регулюють правове становище Президента, порядок його обрання, компетенцію, умови припинення його повноважень. Також розділ містить положення, щодо порядку формування та функції Ради національної безпеки і оборони України.

Розділ VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» (ст.ст. 113-120), містить норми, що регулюють порядок утворення, діяльності та компетенції КМУ, місцевих державних адміністрацій, та порядок припинення повноважень цих органів.

Розділ VII «Прокуратура» (ст.ст. 121-123), закріплює завдання та структуру органів прокуратури.

Розділ VIII «Правосуддя» (ст.ст. 124-131), присвячений порядку утворення та функціонування органів судової влади, визначає статус суддів.

Розділ IX «Територіальний устрій України» (ст.ст. 132, 133), містить норми щодо системи адміністративно-територіального устрою України.

Розділ X «Автономна Республіка Крим» (ст.ст. 134-139), закріплює особовий статус республіки, компетенцію, повноваження органів республіки, визначає характер взаємозв'язків між Україною та АРКрим.

Розділ XIV «Місьцеве самоврядування» (ст.ст. 140-146), містить норми, що визначають систему органів місцевого самоврядування, їх склад, повноваження, статус депутатів.

Розділ XII «Конституційний Суд України» (ст.ст. 147-153), визначає склад і повноваження КСУ, встановлює гарантії незалежності та недоторканості суддів.

Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» (ст. 154-159), закріплює положення, щодо порядку подання до Верховної

Ради України законопроектів про внесення змін і доповнень до Конституції і визначає порядок їх розгляду.

Розділ XIV «Прикінцеві положення» (ст.ст. 160, 161), вказує, що Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.

Розділ XV «Перехідні положення» (пп. 1-14), акцентує увагу, що Конституція України є основним джерелом права. Робиться наголос на тому, що всі нормативно-правові акти не можуть суперечити Конституції.

Таким чином, структура конституції – досить чітка, логічно зумовлена система взаємопов'язаних і взаємообумовлених структурних елементів.

2.8. Основи правового статусу людини і громадянина.

Правовий статус особи – це юридично закріплене становище особи як соціального суб'єкта в суспільстві, тобто це сукупність прав та обов'язків особи, які визначені та гарантовані Конституцією і законами України, іншими нормативно-правовими актами, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Питання про права людини і громадянина є складною частиною суті фактичного положення особи в суспільстві і державі.

Конституція розмежовує поняття «людина» і «громадянин» і виходить при цьому з визнання ідеї «природних», «вроджених», «не відчужених» прав людини, сутність якої полягає в тому, що права людини належать їй від народження, мають природний характер, а держава може лише регулювати їх здійснення і встановлювати для них гарантії, але не може їх скасовувати. Обмежувати здійснення деяких прав і свобод допускається лише у разі введення надзвичайного або воєнного стану, та виключно на тимчасовій основі. Із закінченням дії цих режимів, права і свободи відновлюються в повному обсязі. Відповідно до загальноновизнаних

принципів і норм міжнародного права, невід'ємні права і свободи кожної людини повинні поважатися будь-якою державою, незалежно від наявності в людини громадянства даної держави.

Громадянство у свою чергу доповнює гарантовані конституцією права та встановлює деякі обов'язки людини. (Наприклад: право обирати та бути обраним, право займати посади у державних органах, обов'язок проходити військову службу)

Таким чином, громадянином України є – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Людиною визнається – будь яка фізична особа (громадянин України, іноземець, особа без громадянства).

2.9. Основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина.

Права людини – це права, які нерозривно зв'язані із самим його існуванням (право на життя, право на недоторканість особистості, житла, особистого життя, право на волю думки, право на повагу людської гідності, право на прагнення на щастя тощо).

Права людини невід'ємні, невідчужувані, та належать кожній особистості незалежно від її приналежності до громадянства тієї чи іншої держави, расової або національної приналежності. Визнання та захист прав людини – це головний обов'язок держави.

Права громадянина – це права члена державно-організованого цивільного суспільства. Перш за все, це можливість приймати участь в управлінні суспільними та державними справами (право на об'єднання в політичні партії, право вибирати і бути обраним та т. і.).

Конституційні норми різних країн щодо прав, свобод та обов'язків людини і громадянина можна розділити на:

Політичні права та свободи – пов'язані з наявністю

громадянства України. Наявність цих прав дає змогу громадянам приймати участь у процесах політичного життя суспільства, в управлінні державою. До них належать: право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації, право брати участь в управлінні державними справами (активне та пасивне виборче право, тобто право вільно обирати і бути обраним в органи державної влади і місцевого самоврядування, право участі у всеукраїнському і місцевому референдумах), право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації;

Особисті права і свободи – це права і свободи в сфері особистого життя й особистої безпеки, вони стосуються індивідуального, приватного життя людини, автономії особистості. До них відносять: право на життя, право на свободу та особисту недоторканість, право на недоторканість житла, право на повагу до гідності, право на таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної й іншої кореспонденції, право на невтручання в особисте життя, свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово чи іншим способом – на свій вибір, право на свободу світогляду і віросповідання та інші;

Соціально-економічні права та свободи – служать забезпеченню матеріальних, духовних, фізичних та інших інтересів особи. До них належать права та свободи: власності, трудові відносини, здоров'я, відпочинку та інші;

Культурні права та свободи – це права і свободи людини в сфері культури. До них належать: право на освіту, свободу літературної, художньої, наукової та творчої діяльності (ст. 53, 54 Конституції України).

2.9.1. Гарантії прав і свобод людини і громадянина. Інститут громадянства

Кожній людині має бути забезпечена можливість користування всіма основними правами і свободами. Держава зобов'язана гарантувати реальне здійснення цих прав і свобод усіма доступними засобами.

Конституційні права та свободи мають специфічний набір засобів і методів свого захисту.

До їх числа належать:

- конституційно-судовий механізм (конституційний суд);
- судовий захист (суди загальної юрисдикції);
- адміністративні дії органів виконавчої влади;
- міжнародно-правовий механізм.

Інститут громадянства пов'язаний не тільки з реалізацією державного суверенітету, а й з обов'язком держави забезпечувати права людини в Україні. Зокрема, у преамбулі Закону «Про громадянство України» зазначається, що «право на громадянство є невід'ємним правом людини». Це положення повністю відповідає Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 року.

Громадянство, як суб'єктивне право людини, визнається в Україні невід'ємним правом людини. І в цьому плані законодавство про громадянство України виходить з вимог міжнародно-правових стандартів забезпечення прав і свобод людини.

Громадянами України є:

1) Усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України.

2) Особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших

ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав.

3) Особи, що прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР, зразка 1974 року, органами внутрішніх справ України внесено запис: «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття.

4) Особи, які набули громадянство України відповідно до законів України і міжнародних договорів України.

Громадянство України набувається:

1. За народженням.
2. За територіальним походженням.
3. Внаслідок прийняття до громадянства (іноземець чи особа без громадянства можуть бути, за їх клопотанням, прийняті до громадянства України).
4. Внаслідок відновлення в громадянстві.
5. Внаслідок усиновлення.
6. Внаслідок установаження над дитиною опіки чи піклування.
7. Внаслідок установаження над особою, визнаною судом недієздатною, опіки.
8. У зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного або обох батьків дитини.
9. Внаслідок установаження батьківства.
10. На інших підставах, передбачених міжнародними договорами України.

Отримати громадянство України шляхом ***натуралізації*** за індивідуальними заявами можуть іноземні громадяни та особи без громадянства. Для цього їм потрібно виконати зазначені у ст. 16 Закону про громадянство України умови:

- 1) відмовитися від іноземного громадянства;

2) постійно проживати на території України протягом останніх п'яти років перед подачею клопотання. Це правило не поширюється на осіб, які прибули в Україну на постійне проживання та виявили бажання стати громадянами України за умови, якщо вони народилися чи довели, що хоча б один з їх батьків, дід чи баба народилися на її території, і не перебувають у громадянстві інших держав;

3) володіти українською мовою в обсязі, достатньому для спілкування;

4) мати законні джерела існування;

5) визнавати і виконувати Конституцію України і закони України.

Зазначені вимоги можуть враховуватися тільки у виняткових випадках, а саме щодо осіб, які мають визначні заслуги перед Українською державою. Рішення щодо цих осіб приймає Президент України. Законодавство України встановлює обмеження щодо набуття громадянства окремими особами. Зокрема, в громадянство України не приймаються особи, які:

1) вчинили злочини проти людства чи здійснювали геноцид, чинили насильницькі дії проти національної державності України;

2) засудження до позбавлення волі до зняття судимості;

3) перебувають під слідством або уникають покарання чи вчинили злочин на території іншої держави;

4) перебувають на військовій службі, в службі безпеки, в правоохоронних органах, органах юстиції або органах державної влади іноземної держави.

Отже, громадянство України припиняється:

1) внаслідок виходу з громадянства України;

2) внаслідок втрати громадянства України;

3) з підстав, передбачених міжнародними договорами, які ратифіковані Верховною Радою України, - так говорить ст. 19 Закону.

Вихід з громадянства (експатріація - від лат. Ex - колишній, patria - батьківщина) відбувається тільки за ініціативою самої особи (відносно дітей можуть діяти їхні законні представники). Вихід з громадянства України здійснюється за клопотанням особи.

2.10. Конституційно-правовий статус органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Першорядне значення у становленні та функціонуванні демократичної держави має порядок формування органів державної влади (державного апарату).

Державна влада - це вид публічної політичної влади, що здійснюється державою (певною системою органів) для керівництва суспільством.

Державна влада в Україні поділяється на:

- **законодавчу** (Верховна Рада України);
- **виконавчу** (Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування);
- **судову** (Конституційний Суд України, суди загальної та спеціальної юрисдикції).

Виборними органами державної влади в Україні є Верховна Рада і Президент.

Виборними представницькими органами місцевого самоврядування є сільські, селищні та міські ради.

Прем'єр-міністр та Генеральний прокурор призначаються Президентом України за згодою Верховної Ради.

Ряд органів державної влади України формується окремо представницьким органом державної влади - парламентом України (обираються безстроково судді судів загальної юрисдикції) або Президентом як главою держави (перше призначення на посаду

професійного судді на *п'ять* років до суду загальної юрисдикції) або спільно, зі взаємною участю: за поданням, згодою одного органу державної влади щодо іншого, на паритетних засадах.

Судді Конституційного Суду України (18 суддів) призначаються Президентом, Верховною Радою та з'їздом суддів України на паритетних засадах (по шість суддів).

Отже, система державних органів України виглядає таким чином:

Глава держави – Президент України.

Згідно зі ст. 102 Конституції Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на *п'ять* років. Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою. Одна й та сама особа не може бути обраним Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- відставки;
- неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- усунення з поста в порядку імпічменту;
- смерті.

До основних напрямів діяльності Президента України як глави держави належить забезпечення:

1. Державного суверенітету, тобто неподільності, верховенства, незалежності державної влади в Україні.

2. Територіальної цілісності України, тобто недоторканності її кордонів і внутрішньої єдності.

3. Відповідності внутрішньої та зовнішньої політики держави визначеним у Конституції засадам; чіткого й своєчасного реагування відповідних державних органів на будь-які порушення конституційних приписів.

4. Прав і свобод людини, відповідності міжнародно-правовим актам і реальності правового статусу людини і громадянина.

Повноваження Президента поділяються на декілька груп:

1. Представницькі повноваження, які дістають вияв тоді, коли Президент України представляє нашу державу в міжнародних відносинах, приймає вірчі та відкличні грамоти, дипломатичних представників інших держав тощо.

2. Повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради, наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів чергової сесії вона не може розпочати свої засідання.

3. Повноваження у сфері законодавства, зокрема ті, що стосуються призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою.

4. Повноваження, пов'язані з призначенням на посади, звільнення з посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб.

5. Повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони нашої країни, зокрема ті, що пов'язані з прийняттям рішень про загальну або часткову мобілізацію та запровадження воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, з керівництвом Радою національної безпеки і оборони України.

6. Установчі повноваження (утворення та ліквідація за поданням Прем'єр-Міністра, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади).

7. Повноваження в галузі правосуддя (утворення судів, здійснення помилування).

8. Повноваження, пов'язані з наданням громадянства України та його припиненням і наданням притулку в Україні.

Орган законодавчої влади – Верховна Рада України.

Ст. 75 Конституції України закріплює, що «єдиним органом» законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Проголошення Верховної Ради парламентом свідчить про те, що Україна сприйняла один із традиційних, випробуваних досвідом багатьох країн демократичних принципів – здійснення законодавчої влади загальнонаціональним представницьким органом, який обирається народом України.

Конституційний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів, які обираються на 5 років.

Компетенція (повноваження) Верховної Ради України визначає її місце й роль у механізмі держави. За своєю сутністю і призначенням конкретні повноваження Верховної Ради можна поділити на декілька груп. Це повноваження, пов'язані:

- з внесенням змін до Конституції України; з прийняттям та внесенням змін до поточного законодавства;

- з формуванням бюджету;

- з визначенням засад політики держави та програм суспільного розвитку;

- із взаємовідносинами з Президентом України; з формуванням інших державних органів; з контрольною функцією;

- з організацією адміністративно-територіального поділу країни;

- зі здійсненням зовнішніх функцій держави.

Слід зазначити, що досить широке коло питань може

вирішуватись Верховною Радою виключно шляхом прийняття законів, тобто актів, які наділені найвищою юридичною силою. Це стосується відносин, які мають надзвичайно важливе значення для особи, суспільства, держави, а саме:

- прав і свобод людини й громадянина та їхніх гарантій;
- основних засад використання природних ресурсів та освоєння космічного простору;
- засад зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності;
- засад утворення політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації; територіального устрою України; засад місцевого самоврядування;
- основ національної безпеки, організації Збройних Сил України й забезпечення громадського порядку;
- бюджетних відносин, податків і зборів, статусу національної та іноземних валют на території України;
- одиниць ваги, міри й часу, порядку створення державних стандартів;
- амністії та ряду інших питань.

Органи виконавчої влади: вищі – Уряд (Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим); центральні – міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом; місцеві - обласні і районні державні адміністрації.

Система органів виконавчої влади складається з вищих, центральних та місцевих органів виконавчої влади.

Вищий орган виконавчої влади. У ст.113 Конституції України та Законі України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 встановлюється, що Кабінет Міністрів України (Уряд України) є *вищим* органом у системі органів виконавчої влади; здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації,

спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. Права і обов'язки Кабінету Міністрів України визначені Конституцією України та Законом «Про Кабінет Міністрів України». До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, 1-й віце-прем'єр і три віце-прем'єр-міністри та міністри України.

Кабінет Міністрів України за обсягом і характером компетенції є органом загальної компетенції, оскільки в його віданні знаходяться всі питання життєдіяльності держави.

Центральні органи виконавчої влади утворюють систему, до якої згідно з Указом Президента України «Про систему центральних органів виконавчої влади» від 15 грудня 1999 р. входять: міністерства; державні комітети; центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом.

Міністерство України – головний орган виконавчої влади, утворений для формування і забезпечення державної політики в основних сферах діяльності та відповідних секторах державного управління.

Державний комітет України – центральний орган виконавчої влади утворюється для забезпечення реалізації державної політики в міжгалузевих та міжсекторних сферах державного управління.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом створений для виконання визначених Конституцією та законами України особливих завдань і повноважень, наприклад, Антимонопольний комітет України. Для такого органу може встановлюватися особливий порядок утворення, реорганізації, ліквідації, призначення та звільнення керівників тощо.

Повноваження Кабінету Міністрів визначаються ст. 116 Конституції України.

Кабінет Міністрів України утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади і призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України (раніше частина цих повноважень належала Президенту України).

Органи судової влади: орган конституційної юрисдикції – Конституційний Суд України; вищі спеціалізовані суди – Верховний Суд України, Вищий господарський суд, Вищий адміністративний суд України; місцеві загальні суди - районні, районні у містах, міські та міськрайонні суди, військові суди гарнізонів; місцеві господарські суди - господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; місцеві адміністративні суди - окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України; апеляційні суди, Апеляційний суд України; Касаційний суд України.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами (судовою владою). Основні завдання судової влади в Україні:

- зміцнення законності;
- охорона від посягань на власність;
- судовий захист від посягань на честь і гідність;
- запобігання у вчиненні злочинів.

Правові засади організації судової влади та здійснення правосуддя в Україні, система судів загальної юрисдикції, визначені *Конституцією* та Законом «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р.

Згідно з цим законом судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі конституційного, цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства.

Судочинство в Україні здійснюється: *Конституційним Судом та судами загальної юрисдикції.*

Конституційний Суд є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. Суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів, яка будується за принципами територіальності та спеціалізації.

Принцип територіальності означає, що система судів загальної юрисдикції визначається особливостями адміністративно-територіального устрою і до неї належать: місцеві суди, апеляційні суди, Апеляційний суд України, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України.

Найвищим судовим органом системи судів загальної юрисдикції є Верховний Суд, який може переглянути будь-яке рішення судів нижчих ланок. Конституція України забороняє створення будь-яких надзвичайних і особливих суддів.

Місцеві суди – суди першої інстанції, розглядають переважну більшість цивільних, кримінальних та адміністративних справ.

Апеляційні суди – суди другої інстанції. Вони розглядають і перевіряють законність рішень судів першої інстанції.

Наглядові органи: прокуратура (Генеральна прокуратура України та її органи на місцях – обласні, районні, міські прокуратури).

Прокуратура України – це єдина система державних органів, що здійснюють прокурорський нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів.

Правовий статус прокуратури України визначається Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р.

Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, що призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України за згодою Верховної Ради України.

Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокурору України, що тягне його відставку з посади. Строк повноважень Генерального прокурора України – 5 років.

Відповідно до Конституції та законів України на прокуратуру України покладені такі функції (повноваження):

1) *підтримання державного обвинувачення у суді*. Завдання прокурора – в обвинувальній промові обґрунтувати застосування до підсудного кримінального закону;

2) *представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом*. Підставою представництва в суді інтересів громадянина є його нездатність із поважних причин самотійно захистити свої порушені права чи оскаржувані права, а держави - наявність порушення або загрози порушення державних інтересів;

3) *нагляд за дотриманням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство*(до них належать: міліція, податкова міліція, органи безпеки України, митні органи, органи державного пожежного нагляду, органи прикордонної охорони і деякі інші);

4) *нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян*. Прокуратура зобов'язана здійснювати нагляд за дотриманням законів у слідчих ізоляторах, ізоляторах тимчасового утримання, установах з виконання кримінальних покарань, психіатричних лікарнях з суворим і посиленним наглядом;

5) *нагляд за дотриманням прав і свобод людини і громадянина, дотриманням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами*.

До створення системи державних органів, на які будуть покладені функції досудового слідства, органи прокуратури здійснюють також розслідування ряду злочинів, як правило, тяжких та особливо тяжких.

Крім того, Генеральний прокурор та підлеглі йому прокурори

координують діяльність на боротьбу зі злочинністю всіх правоохоронних органів.

До **органів місцевого самоврядування** Конституція відносить обласні, районні, міські, районні в містах, селищні, сільські ради.

Правову основу місцевого та регіонального самоврядування в Україні складають Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р.

Місьцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів декількох сіл, селища та міста - самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Воно може здійснюватися територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі комітети.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, є *районні та обласні ради*.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів і майна. До складу цих рад входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 5 років.

Ст. 142 Конституції України визначає, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Конституційно-правовий статус органів державної влади

визначається Конституцією України та спеціальними нормативно-правовими актами.

Питання до самоконтролю

1. Розкрийте поняття і предмет конституційного права.
2. Які класифікації конституційно-правових норм існують?
3. Назвіть ознаки конституційно-правових відносин.
4. Розкрийте основні джерела конституційного права України.
6. У чому виражається принцип поділу влади?
7. Дайте класифікацію принципів конституційного права: загальних і спеціальних.
7. Назвіть основні положення Конституції України.
8. Дайте визначення поняття громадянства України.
9. Проаналізуйте основні економічні, соціальні і культурні права людини і громадянина.
10. Дайте класифікацію органів державної влади.
11. Охарактеризуйте основні функції Верховної Ради України.
12. У чому полягає відмінність між унітарною державою, федерацією, конфедерацією?
13. З яких елементів складається судова система України?
14. Розкрийте конституційно-правовий статус органів місцевого самоврядування.

Тестові завдання

1. Органи місцевого самоврядування формуються шляхом:
 - а) призначення Президентом України;
 - б) обрання виборцями певних територій;
 - в) призначення головою Верховної Ради України.
2. Носієм суверенітету і суб'єктом влади в Україні є:
 - а) Верховна Рада України;

- б) народ України;
- в) Президент України;
- г) Кабінет Міністрів України.

3. Конституційний склад Верховної Ради України:

- а) 350 депутатів;
- б) 200 депутатів;
- в) 450 депутатів.

4. Конституцією України право на свободу слова обмежується у разі:

- а) атеїстичної пропаганди;
- б) відправлення релігійного культу;
- в) загрози національній безпеці і громадському порядку;
- г) поширення конфіденційної інформації.

5. Право на медичну допомогу та освіту належить до категорії:

- а) невід'ємних;
- б) політичних;
- в) соціальних;
- г) культурних;
- д) екологічних.

6. Достроково припинити повноваження Верховної Ради може:

- а) Прем'єр - міністр України;
- б) Центральна виробнича комісія;
- в) Президент України;
- г) Конституційний Суд України.

7. Назвіть суб'єкти права законодавчої ініціативи:

- а) будь-який громадянин України;
- б) Верховна Рада України;

- в) Кабінет Міністрів України;
- г) Президент України.

8. Конституційно забороняється створювати політичні партії і брати участь в їх роботі:

- а) працівникам правоохоронних органів;
- б) працівникам державних установ;
- в) недієздатним особами;
- г) народним депутатам.

9. Шлях отримання громадянства в Україні має назву:

- а) натуралізація;
- б) де міцелій;
- в) філіація.

10. На території АРК функціонують наступні органи:

- а) Верховна Рада та Рада Міністрів АРК;
- б) Президент АРК;
- в) Представництво Президента України;
- г) Конституційний Суд АРК.

11. За адміністративно – територіальним устроєм Україна - це:

- а) федерація;
- б) конфедерація;
- в) унітарна держава.

12. Визначте політичний устрій України:

- а) парламентсько - президентська республіка;
- б) президентська республіка;
- в) парламентська республіка;
- г) президентсько - парламентська республіка.

13. Достроково припинити повноваження Верховної Ради може:

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Конституційний суд України;
- г) Центральна виборча комісія;
- д) Президент України.

14. Конституційно визначено статус Президента України як:

- а) вищої посадової особи;
- б) глави уряду України;
- в) глави держави.

15. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються і звільняються з посади:

- а) Верховною Радою України;
- б) Прем'єр-міністром України;
- в) Президентом України.

Задачі

1. Правові явища, що виникають у суспільстві, вивчаються різними юридичними науками. Яке місце в системі юридичних наук займає наука конституційного права? Що становить предмет науки конституційного права?

2. Користуючись Конституцією України, наведіть приклади конституційно - правових норм, які уповноважують, зобов'язують і забороняють.

3. Громадянин Аргентини Петренко - українець за походженням, приїхав до України за туристичною путівкою, звернувся до голови села Креничі Макітренка з проханням надати йому громадянство України. Макітренко відмовився прийняти від

Петренка заяву, мотивуючи це тим, що останній погано володіє українською мовою.

Дайте правову оцінку наведеної ситуації.

4. Подружжя Саленків - громадяни України, усиновили громадянина Анголи Тубаго віком 15 років, і звернулися в районний відділ МВС України з проханням оформити Тубаго громадянство України.

У районному відділі в проханні було відмовлено у зв'язку з відсутністю письмової згоди брата Тубаго.

Дайте правову оцінку наведеної ситуації.

5. Громадянин України Множенко, який відбуває кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, звернувся до начальника виправної установи з проханням дозволити йому вихід з громадянства України та виїзд на постійне місце проживання до Ізраїлю. Начальник установи відмовився прийняти заяву у зв'язку з тим, що немає письмової згоди на вихід безлічі з громадянства України його батьків та дружини.

Дайте правову оцінку наведеної ситуації.

6. Гр. Заметіль, що відбуває покарання в установі суворого режиму, звернувся зі скаргою до Генерального прокурора України на дії керівництва установи, в результаті яких він не міг реалізувати своє конституційне право обирати народних депутатів України. У поясненні начальника установи зазначалося, що засуджені, які відбувають покарання в установах, не брали участі у виборах народних депутатів України, оскільки їх мала чисельність не дозволила створити виборчу дільницю.

Дайте правову оцінку діям керівництва установи?

7. Реалізуючи своє конституційне право об'єднуватися в

громадські організації, 18 мешканців м. Жмеринки вирішили створити дитячу організацію «Юні патріоти» для дітей від 10 до 13 років. Підготували необхідні документи, вони звернулися з проханням про реєстрацію до Жмеринського міськвиконкому. У реєстрації їм було відмовлено у зв'язку з тим, що засновниками громадської організації можуть бути не менше 20 людей.

Дайте правову оцінку наведеної ситуації?

8. Слідчий Малинківської районної прокуратури Недоуменко без санкції прокурора здійснив обшук на квартирі громадянина Мавританії Халеба, який постійно проживає у м.Малині. Свої дії слідчий вважав правомірними і обґрунтував їх тим, що Салеб є іноземцем і не має права на недоторканність житла.

Дайте правову оцінку діям слідчого.

9. Кандидат у народні депутати Демидов, зареєстрований по виборчому округу № 2, звернувся до голови окружної виборчої комісії з вимогою включити до складу комісії Гриженка, який є його довіреною особою.

Якою має бути відповідь голови окружної виборчої комісії?

Список літератури

Нормативна література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – Ст. 141.

2. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 № 4061- VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012 р., № 10, / № 10-11 /, стор. 416, стаття 73.

3. Закон України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р., № 474-XIV // Відомості Верховної Ради України. –

1999 р., № 14, стаття 81.

4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 27 травня 1997 р., № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997 р., № 24, стаття 170.

5. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 р., № 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010 р., № 14, / № 14-15; № 16-17 /, стор. 412, стаття 133.

6. Закон Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін до Конституції (Основного Закону) Української РСР від 5 липня 1991 року» від 5 липня 1991 р., № 1293-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991 р., № 33, стаття 445.

7. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р., № 1789-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991 р., № 53, стаття 793.

8. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р., № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010 р., № 41, / № 41-42; № 43; № 44-45 /, стор. 1468, стаття 529.

Рекомендована література:

1. Балакірева Р. Конституційне право України. – К.: Центр навч. літератури, 2003. – 210 с.

2. Годованець В.Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій. – 2-ге видання. – К.: МАУП, 2001. – 216 с.

3. Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов [та ін.] ; голова редкол. В. Я. Тацій ; Академія правових наук України. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 806 с.

4. Конституція Пилипа Орлика : оригінал та його історія / підгот. О. Б. Вовк // Архіви України. – 2010. – № 3/4. – С. 145–166.

5. Конституційний процес в Україні / ред. Ю. П. Рубан. – К. : НІСД, 2008. – 220 с.

6. Копейчиков В. Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – 208 с.

7. Кравченко В.В. Конституційне право України: Навчальний посібник: Навчальне видання – К.: Атіка, 2000. – 320 с.

8. Мелешенко В.Ф. Основи конституційного права України: Курс лекцій; для студентів юридичних вузів і факультетів. – К.: Вентурі, 1995. – 240 с.

РОЗДІЛ 3. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

3.1. Предмет і метод адміністративного права.

Адміністративне право є однією з провідних галузей правової системи України, оскільки воно опосередковує функціонування публічної влади і виступає необхідною умовою і способом реалізації Конституції України у найважливішій сфері - сфері виконання законів та інших правових актів. Воно тісно пов'язане з виконавчою гілкою влади та державним управлінням, оскільки безпосередньо регулює відповідні суспільні відносини.

Проведення адміністративної реформи в Україні викликало об'єктивну необхідність переосмислення предмета цієї галузі права та розгляду його з урахуванням цілого ряду обставин, пов'язаних з корінними змінами, що відбуваються в Україні.

Характеристика будь-якої галузі права, в першу чергу, нерозривно пов'язана з визначенням поняття та особливостей таких важливих складових, як предмет і метод даної галузі. Саме ці складові характеризують сутність і особливості адміністративного права.

У першу чергу, до предмета адміністративного права належать так звані «класичні управлінські відносини», тобто суспільні відносини, що виникають під час здійснення державного управління у сфері економіки, соціально-культурної та адміністративно-політичної діяльності. Важливо відзначити, що до предмета адміністративного права, крім зовнішніх, належать і внутрішньоорганізаційні управлінські відносини, що складаються в процесі внутрішньої організації та діяльності апарату інших державних органів (апарату прокуратури, апарату суду, Секретаріату Верховної Ради України, Адміністрації Президента України та ін). Крім вищеназваних, складовою частиною предмета адміністративного права є управлінські відносини, пов'язані з

реалізацією функцій і повноважень виконавчої влади, делегованих державою органам місцевого самоврядування, громадським організаціям та іншим недержавним інстанціям. Важливим і новим елементом предмета адміністративного права виступають суспільні відносини, пов'язані з наданням громадянам різноманітних управлінських послуг. Під управлінською послугою розуміється діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб по виконанню обов'язків держави перед громадянами у сфері створення умов для повноцінної реалізації ними своїх прав і свободі, нарешті, до предмета адміністративного права належать суспільні відносини, які виникають у зв'язку із застосуванням заходів адміністративного примусу та адміністративної відповідальності до фізичних та юридичних осіб. На підставі вищевикладеного, можна зробити висновок, що **предмет адміністративного права** – це сукупність суспільних відносин, що виникають у процесі організації та функціонування органів державного управління, здійснення державного управління сферами суспільного життя, функціонування адміністративної юстиції та притягнення до адміністративної відповідальності .

Під **методом адміністративного права** розуміють сукупність правових засобів і способів здійснення адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.

Серед методів адміністративного права виділяють загальні методи, які характерні для всіх галузей права: імперативний і диспозитивний.

Особливість полягає в пріоритетності цих методів щодо регулювання управлінських суспільних відносин для даної галузі права. Для адміністративного права основним був і залишається **імперативний метод**, тобто метод владних приписів, коли у об'єкта управління немає вибору варіанта поведінки і він повинен діяти лише так, як йому наказано. Даний метод є основним щодо управління такою сферою, як адміністративно-політична. Разом з

цим, необхідно відзначити, що цей метод поступово «віддає» частину свого впливу *методу диспозитивності*. Названий метод характеризується тим, що об'єкт управління має певну свободу вибору варіанта поведінки, виходячи зі своїх інтересів. У першу чергу це стосується таких сфер суспільного життя, як економічна і соціально-культурна. Вищеназвані методи реалізуються шляхом: а) використання приписів (прямий обов'язок вчинити певні дії), б) встановлення заборон (прямий обов'язок не здійснювати певні дії); в) надання дозволів (право здійснювати певні дії за власним розсудом). Крім загальних методів правового регулювання, адміністративному праву притаманні і спеціальні методи, зокрема: субординації, координації, реордінації, адміністративного договору, реєстрації, стимулювання, інвестицій та інші. *Метод субординації* є одним з провідних методів адміністративно-правового регулювання. Без застосування цього методу в регулюванні суспільних відносин неможливо налагодити чітку життєздатну систему управління. Цей метод встановлює, що у відносинах між керованим об'єктом і керівним суб'єктом закріплюється положення підпорядкованості, що і означає субординацію між ними. Досить важливе місце в адміністративно-правовому регулюванні займає *метод координації*, який полягає в закріпленні можливостей узгодження управлінських дій між кількома органами одного структурного рівня для досягнення спільної мети (наприклад, органи внутрішніх справ та органи державної безпеки координують свої дії щодо недопущення та припинення корупції та корупційних дій). Відносно новим є *метод реордінації*, який полягає в тому, що керованому об'єкту надається право вимагати від керівного суб'єкта створення необхідних умов для своєї діяльності (матеріальних, організаційних, фінансових). Значного поширення останнім часом набуває *метод адміністративного договору*. Це пов'язано з тим, що в окремих сферах суспільного життя відбувається поступовий перехід від

жорстких адміністративно-командних методів до більш гнучких способів регулювання суспільних відносин, яким і є адміністративний договір. Адміністративний договір має місце, наприклад, тоді, коли органи виконавчої влади делегують ряд своїх повноважень органам місцевого самоврядування, або ж коли органи внутрішніх справ беруть під охорону об'єкти державної власності та наділяються за договором правом затримувати співробітників, що порушують правила внутрішнього трудового розпорядку, громадського порядку або підозрюються у скоєнні дрібного розкрадання.

Адміністративне право є однією з небагатьох галузей права (кримінального, цивільного, трудового), яка має свої власні юридичні засоби захисту від посягань на правовий режим у сфері функціонування органів державного управління. Крім цього, саме адміністративне право здійснює захист не тільки управлінських суспільних відносин, а й інших правовідносин (земельних, житлових, екологічних, фінансових, трудових та ін). Одночасно, адміністративне право не тільки захищає такі правовідносини, але і виступає в ролі їх регулятора. Зокрема, саме норми адміністративного права визначають систему органів і порядок здійснення контролю за дотриманням екологічного законодавства, податкового законодавства, митного законодавства; правові та організаційні засади здійснення підприємницької діяльності та ін

3.2. Система і джерела адміністративного права

Адміністративне право має свою систему, яка характеризує внутрішню будову даної галузі і складається з двох основних частин: Загальної та Особливої, а також Спеціальної частини адміністративного права. І Загальна і Особлива частини адміністративного права складаються з окремих адміністративно-

правових інститутів. **Адміністративно-правовий інститут** – це система норм права, які відносно однорідні суспільні відносини у сфері державного управління. *Загальна частина* включає в себе такі правові інститути, як:

- адміністративно-правовий статус індивідуальних суб'єктів;
- адміністративно-правовий статус державних органів;
- адміністративно-правовий статус інших колективних суб'єктів;
- форми і методи державного управління;
- способи забезпечення законності і дисципліни в державному управлінні;
- адміністративний примус;
- адміністративна відповідальність;
- адміністративно-процесуальне право.

Особлива частина складається з таких основних правових інститутів:

- управління в економічній сфері;
- управління у соціально-культурній сфері;
- управління в адміністративно-політичній сфері.

Джерела адміністративного права - це зовнішня форма вираження адміністративно-правових норм. Це вираз норми знаходять у нормативних актах, які приймаються державними органами. На відміну від значної кількості інших галузей права України, джерелами яких є один (або декілька) такого роду актів (наприклад, у кримінальному праві – Кримінальний кодекс, в цивільному – Цивільний кодекс, господарському – Господарський кодекс), адміністративне право України містить значну кількість нормативних актів, що є джерелами цієї галузі права. Три види джерел:

1) беруть свій початок з часу панування в Україні адміністративної системи, що служила основою соціалістичної системи господарювання і життя;

2) з'явилися в період виникнення самостійної і незалежної України, але яка ще не змогла в цей період повною мірою зробити висновки на користь ринкових реформ;

3) містять норми адміністративного права, що відповідають міжнародним стандартам і правилам захисту людини і громадянина у сфері виконавчо-розпорядчої системи, які визначають нову роль державного управління економікою, соціально-культурною сферою в умовах розвитку ринкових відносин.

Науково-обґрунтована система джерел адміністративного права, складається з:

а) джерел, авторами яких є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України. Виділення нормативних актів цих державних органів в окрему групу джерел адміністративного права пов'язано з тим, що містяться в них норми, які в більшості своїй мають загальнообов'язкове значення на всій території України (наприклад, Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КпАП));

б) джерел, авторами яких є органи центральної виконавчої влади: міністерства, державні комітети, органи центральної виконавчої влади з особливим статусом (Антимонопольний комітет, Фонд державного майна тощо). Виділення актів цих органів в якості самостійної групи джерел адміністративного права пов'язано, насамперед, з тим, що їх дія в просторі і по колу осіб обмежено повноваженнями цих органів, оскільки вони виконують або функції галузевого управління (Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України та інші), або - управління певною сферою суспільного життя (Міністерство культури України, Міністерство економічного розвитку та торгівлі України та інші);

в) джерел, прийнятих вищими органами державної влади і управління Автономної Республіки Крим;

г) джерел адміністративного права, до яких належать так звані локальні нормативні акти, прийняті місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. До числа перших належать обласні та районні адміністрації, місцеві органи центральної виконавчої влади (управління Міністерства внутрішніх справ України в області, управління Державної казначейської служби України та ін.). Відповідно до ст. 144 Конституції України ці органи у межах своїх повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території;

д) договорів (міжнародних договорів та адміністративних договорів) як джерел адміністративного права. Відповідно до ст. 9 Конституції України: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». До джерел адміністративного права належать нормативні адміністративні договори, більшість з яких визначає організацію взаємодії при вирішенні тих чи інших питань двох (або більше) суб'єктів адміністративного права;

е) актів судочинства. І хоча в Україні вони не вважаються правовими прецедентами, деякі з цих актів потрібно розглядати в якості джерел адміністративного права. До цієї групи належать акти, які скасовують адміністративно-правову норму (або кілька норм), суперечить чинному законодавству, і акти Конституційного Суду України;

є) міжнародних конвенцій (наприклад, Міжнародна конвенція про взаємну адміністративну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства, Конвенція про взаємну адміністративну допомогу в податкових справах).

3.3. Поняття, види і структура адміністративно-правової норми

В системі будь-якої держави адміністративно-правові норми посідають особливе місце. Це обумовлюється колом суспільних відносин, які підлягають упорядкуванню, охороні та розвитку відповідно до об'єктивних потреб, тобто предметом регулювання адміністративно -правових норм. Цим предметом є суспільні відносини у сфері державного управління .

Державне управління як одна з форм діяльності держави - це відносно самостійна організаційно-владна, розпорядча діяльність органів виконавчої влади та її уповноважених в особі адміністрацій, державних підприємств і установ, які здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України щодо практичної організації завдань і функцій держави. Об'єктом адміністративно-правових норм є лише ті управлінські відносини, які об'єктивно потребують правового регулювання і можуть бути врегульовані правовою нормою. Значна частина суспільних відносин, що виникають у сфері державного управління, регламентується іншими правовими способами: індивідуальними актами (правозастосовними актами), адміністративними угодами, актами реалізації прав і обов'язків, деякі відносини - діловими звичаями, адміністративними прецедентами.

У державно-управлінських відносинах один з суб'єктів завжди має державно-владні повноваження. Державно-владний характер прав і обов'язків одного із суб'єктів відносин надає цим відносинам особливого змісту. За допомогою адміністративно-правової норми створюється режим управління, який виключає будь-яку можливість свавілля у діях суб'єкта - носія владних повноважень. Він діє тільки в межах правової можливості, встановленої правовою нормою. Встановлений адміністративно-правовою

нормою правило поведінки не може бути змінена за згодою сторін. Воно обов'язкове для виконання як суб'єктом управління, так і керованим ним об'єктом. Тому при всій значимості інших способів регулювання управлінських відносин норма адміністративного права є основним засобом забезпечення міцного правового режиму державного управління. Як і норма будь-якої галузі права, адміністративно-правова норма виконує в суспільному житті відповідні функції. Функція норми адміністративного права - це напрям, в якому відображена соціальна роль і основне її призначення у визначений період суспільного життя. Серед основних необхідно виділити ту, яка властива нормі адміністративного права незалежно від державного ладу і політичного режиму, який панує в державі. Це функція організації та регулювання управлінських відносин, оскільки без неї неможливо перетворити фактичні відносини в сфері управління в адміністративно-правові. Однак до кола основних потрібно віднести і ті функції, які обумовлюються станом політичного, економічного, соціального режиму в державі. По-перше, це функція забезпечення реалізації громадянами, громадськими організаціями тощо своїх конституційних прав. По-друге, це функція захисту прав громадян і громадських об'єднань у сфері державного управління. Поряд з основними функціями, норма адміністративного права виконує й інші (додаткові) функції. Серед них:

- функція забезпечення ефективної діяльності органів виконавчої влади та інших органів державного управління;
- виховна функція;
- функція взаємодії з нормами інших галузей права.

Однак деякі адміністративно-правові норми безпосередньо ці функції не виконують. Їх соціальне призначення в іншому: сприяти здійсненню зазначених функцій. Таке сприяння здійснюється або шляхом визначення конкретної ситуації, явища, або шляхом презумптування. Перша група норм може бути визначена як

норми-дефініції, інша – як норми-презупції. Норми презупції, наявні в міжнародному законодавстві, з'явилися у нас завдяки документам міжнародного значення (міжнародним договорам, конвенціям, угодами). Довгий час законодавець не звертав уваги на необхідність норм - дефініцій, що не сприяло правильному й одноманітному застосуванню законів, однаковому їх тлумаченню. Тепер стан змінюється, і законодавець все частіше звертається за допомогою до норм-дефініцій. З урахуванням вищевикладеного можна підкреслити, що **адміністративно-правова норма** – це встановлене, санкціоноване або ратифіковане правило поведінки у сфері державного управління з метою організації та регулювання суспільних відносин (або сприяння цій меті), які забезпечують умови реалізації учасниками цих відносин своїх прав та виконання покладених на них обов'язків. Адміністративно-правова норма, як і норми інших галузей права, має свою структуру. Структура – це внутрішня побудова норми, яка об'єктивно зумовлена потребами правового регулювання. Загальновизнано, що норма повинна мати три елементи: гіпотезу, диспозицію, санкцію. Таку ж структуру має й адміністративно-правова норма, але на відміну від норм інших галузей права, зміст елементів яких не впливає на повноваження правозастосовних органів, зміст і його вираз законодавцем того чи іншого елемента норми адміністративного права значно впливає не тільки на повноваження органу, який повинен застосувати цю норму, а й на обов'язки осіб, які перебувають у сфері впливу цього органу.

Гіпотеза – це такий елемент адміністративно-правової норми, в якому зазначаються умови, обставини в сфері управління, з настанням яких норма (її диспозиція) здійснюється. Диспозиція – основна частина норми, в якій визначаються права або обов'язки учасників державно-управлінських відносин. Санкція – це така частина норми, якою визначаються заходи адміністративно-правового примусу в разі невиконання обов'язків (а в деяких

випадках і прав) учасниками державно-управлінських відносин. Органи державного управління (їх посадові особи) повинні мати оперативну самостійність, тобто у межах закону і з урахуванням ситуації здійснювати свої повноваження шляхом вибору найбільш ефективних форм впливу на учасників управлінських відносин. Таку можливість їм надає невизначена гіпотеза. Деякі норми мають абсолютно певну гіпотезу. Особливо це стосується норм, що регулюють процес проходження державної служби - чітко певний вік для закінчення терміну служби у зв'язку з виходом на пенсію; норм, що забороняють спільну діяльність родичів у державному органі тощо. Але більшість норм має відносно визначену гіпотезу. Диспозиція – це основна частина норми, в якій зазначаються права або обов'язки суб'єкта адміністративного права. В залежності від складу адміністративно - правові гіпотези можуть бути простими або складними.

Санкції адміністративно-правових норм мають три особливості. По-перше, загальнообов'язкові норми передбачають санкції у вигляді заходів адміністративного стягнення - попередження, штраф, адміністративний арешт і т. п.; внутрішньо-апаратні, як правило, забезпечуються заходами дисциплінарного стягнення - попередження, догану, сувору догану і т. п. (у деяких випадках за порушення загальних норм адміністративного права також застосовуються заходи дисциплінарного стягнення. Наприклад, військовослужбовці та деякі державні службовці, службова дисципліна яких регламентується дисциплінарними статутами за порушення митних правил, правил рибного лову, полювання і за деякі інші провини, зазначені законодавцем у Кодексі про адміністративні правопорушення, притягуються до адміністративної відповідальності шляхом застосування до них дисциплінарних стягнень). По-друге, санкція у вигляді заходів адміністративного стягнення має універсальний характер, бо вони можуть застосовуватися за порушення норм інших галузей права, наприклад,

за порушення норм законодавства про працю, за порушення норм екологічного права та пр. По-третє, санкції у вигляді заходів адміністративного стягнення застосовуються чітко визначеними законодавством колом державних органів і посадових осіб; у той час, коли за порушення вимог організаційних норм дисциплінарні стягнення застосовуються невизначеним колом посадових осіб, інакше кажучи, керівниками будь-якого державного органу (прокуратури, суду, органу виконавчої влади і т. п.).

Для втілення норм адміністративного права в життя необхідно забезпечити безумовну відповідність поведінки суб'єктів адміністративного права (тобто майбутніх учасників державно-управлінських відносин) вимогам правової норми. Реалізація таких норм здійснюється у чотирьох формах: використання, виконання, дотримання, застосування.

Використання – це така форма реалізації, яка полягає в активній поведінці учасників сфери державного управління з реалізації своїх суб'єктивних прав, передбачених правовою нормою, що здійснюється ними за їх власним бажанням. **Виконання** полягає в активних діях, відносинах суб'єктів з виконання приписів, які передбачені адміністративно-правовою нормою, здійснюваної незалежно (а іноді і всупереч) їх власним бажанням. Реалізація у формі **дотримання** полягає в пасивному поведінці суб'єктів (також незалежно від бажання цих суб'єктів). **Застосування** – це організаційно-правова діяльність компетентних державних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їх посадових осіб. Вона полягає у встановленні нормативного формально-обов'язкових індивідуальних правил поведінки персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними певних норм. Застосування, на відміну від використання, виконання, дотримання є державно - владною діяльністю, яка не може бути пов'язана з бажанням (або з його відсутністю) уповноваженого

суб'єкта, на її здійснення, а має бути реалізована їм в обов'язковому порядку з появою певних умов, обставин. Головне завдання застосування адміністративно-правової норми полягає саме у втіленні її приписів щодо суб'єктів управлінських відносин залежно від характеру життєвої ситуації, в яку потрапляють учасники цих відносин. Держава доручає уповноваженому органу право оцінки ситуацій й порівняння її з умовами, передбаченими в гіпотезі нормами і при їх збігові - пред'явити суб'єкту, який знаходиться у сфері державного управління, припис щодо його оптимально-обов'язкової поведінки в конкретній життєвій ситуації за допомогою встановлення (зміни, скасування) його прав чи обов'язків. Цим приписом є акт застосування.

Акт застосування норми адміністративного права встановлює правило поведінки індивідуального характеру, тому він належить до індивідуальних актів, але не всі індивідуальні акти є правозастосовними. Серед індивідуальних актів правозастосовні займають особливе місце: вони встановлюють, змінюють, скасовують права й обов'язки конкретних суб'єктів у конкретній життєвій ситуації. Тому службовим призначенням актів застосування адміністративно-правових норм є організація управлінських відносин. Це тягне за собою цілий ряд специфічних рис цієї діяльності. По-перше, застосування адміністративно - правових норм здійснюють всі без винятку державні органи, органи регіонального та місцевого самоврядування, громадські об'єднання, що мають державно-владні повноваження (або їх посадові особи). Але, якщо для органів виконавчої влади застосування норм адміністративного права – основна частина їх правової діяльності, то для інших суб'єктів – це додаткова діяльність, пов'язана із застосуванням норм інших галузей права (кримінального, цивільного тощо). Вони застосовують норми адміністративного права переважно для регулювання зовнішньо-організаційних відносин. По-друге, застосування норм адміністративного права –

це, перш за все, застосування її диспозиції. Диспозиція може застосовуватися всіма суб'єктами правозастосування, тоді як санкція адміністративно-правової норми – тільки уповноваженими органами державного управління (в окремих випадках - судом або іншими уповноваженими на це суб'єктами). По-третє, правозастосування являє юридично значиму державно-управлінську діяльність тільки тоді, коли воно відбувається на підставі правових норм і в порядку, передбаченому юридичними нормами. Цими нормами є адміністративно-процесуальні норми. З ними пов'язане існування адміністративного процесу. Цим поняттям охоплюється порядок діяльності державних органів (уповноважених громадських об'єднань) щодо застосування норм права з метою організації та регулювання управлінських відносин. Тому структуру адміністративного процесу складають:

а) здійснення застосування норм адміністративного права органами держави (крім виконавчої влади) і місцевого самоврядування з метою регулювання індивідуальної поведінки працівників у внутрішньо-управлінських відносинах;

б) здійснення застосування норм права різних галузей права органами виконавчої влади з метою реалізації та регулювання управлінських відносин індивідуального характеру шляхом встановлення, зміни або скасування прав і обов'язків учасників цих відносин у конкретній життєвій ситуації: як у внутрішньо -, так і зовнішньо організаційної діяльності.

Застосування адміністративно-правової норми, незалежно від ініціатора цього застосування, завжди є організаційно-правовою діяльністю державних структур, яка досить часто пов'язана з втручанням у сферу прав та інтересів громадян та інших учасників управлінських відносин. Це вимагає здійснення такої діяльності на законній підставі і в порядку, регламентованому адміністративно-процесуальними нормами. Застосування адміністративно-правової норми, незалежно від ініціатора цього застосування, завжди є

організаційно - правовою діяльністю державних структур, яка досить часто пов'язана з втручанням у сферу прав та інтересів громадян та інших учасників управлінських відносин. Це вимагає здійснення такої діяльності на законній підставі і в порядку, регламентованому адміністративно - процесуальними нормами.

Проте лише факт існування процесуальних норм автоматично не тягне за собою забезпечення оптимального правозастосування. Існують певні вимоги правильного застосування правових норм. Це, перш за все, вимоги законності, що означає прийняття правозастосовного рішення тільки :

- а) у межах повноважень компетентного органу;
- б) на підставах, передбачених у гіпотезі норм, які застосовуються;
- в) за процедурою, встановленою законом;
- г) у цілковитій відповідності зі змістом закону;
- д) у формі, передбаченій законом.

Встановлення фактичних обставин адміністративної справи здійснюється за допомогою доказів. Докази – це фактичні дані, на підставі яких у встановленому законом порядку уповноважена особа (орган) встановлює об'єктивну істину в ситуації, що вимагає застосування адміністративно-правової норми. Ці дані знаходяться в різноманітних джерелах: письмових документах, поясненнях свідків, актах експертиз тощо службова мета доказування – забезпечення прийняття його на основі всебічного та об'єктивного вивчення обставин справи.

3.4. Адміністративно-правовий статус громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства та біженців

Суб'єкти права – це особи, які володіють правосуб'єктністю, тобто громадяни, організації, громадські утворення, які можуть бути носіями прав і обов'язків, брати участь у правовідносинах. Слід

відрізняти суб'єкта права від суб'єкта правовідносин. Суб'єкт права має потенційну здатність вступати у правовідносини, а суб'єкт правовідносин – це фактичний учасник правових зв'язків, він обов'язково бере в них участь. У конкретному випадку суб'єкт права може і не бути учасником правовідносин. Якщо громадянин не робить адміністративних правопорушень, то він не є суб'єктом адміністративних відносин. В адміністративному праві під суб'єктом розуміють носія прав і обов'язків у сфері державного управління, які передбачені адміністративно - правовими нормами, здатного надати права реалізовувати, а покладені обов'язки виконувати. З даного визначення випливає, що «претендент» на статус суб'єкта адміністративного права за своїми особливостями потенційно здатний бути носієм суб'єктивних прав і обов'язків у сфері державного управління, тобто повинен мати комплекс соціальних передумов, що дозволяють надати йому суб'єктивні права і обов'язки. До таких особливостей (соціальних передумов) належать:

а) зовнішня відокремленість, яка характеризується наявністю систем утворюючих ознак;

б) персоніфікація в суспільних відносинах управлінського типу, тобто виступ у вигляді єдиної особи - персони;

в) здатність виражати і здійснювати персоніфіковану волю у відносинах з державою, або державну волю у процесі адміністративно-правового регулювання суспільних відносин. «Претендент», що має названі особливості, набуває статусу суб'єкта тільки в тому випадку, якщо держава, використовуючи адміністративно-правові норми, робить його носієм прав та обов'язків, які реалізуються останнім у сфері державного управління. Загальний правовий статус і спеціальні правові статуси особистості є стабільними, вони змінюються не з волі суб'єкта, а в нормативному порядку, є передбаченими правовими нормами сукупностями прав і обов'язків у вигляді правової абстракції.

Елементами правового статусу є правосуб'єктність і певне коло основних прав і обов'язок. Правосуб'єктність тісно пов'язана з правовим статусом. У теорії права правосуб'єктність визначається як здатність особи бути суб'єктом права, мати права і обов'язки, брати участь у правовідносинах.

Потенційна здатність мати права та обов'язки у сфері державного управління (*адміністративна правоздатність*), реалізовувати надані права і обов'язки у сфері державного управління (*адміністративна дієздатність*), що є складовими адміністративної правосуб'єктності, а також наявність суб'єктивних прав і обов'язків і гарантій їх реалізації у сфері державного управління, формують адміністративно - правовий статус суб'єкта .

Адміністративна правоздатність – це здатність суб'єкта мати права та обов'язки у сфері державного управління. Правоздатність з'являється з моменту виникнення суб'єкта. Якщо мова йде про фізичну особу, – то з моменту народження громадянина; якщо про юридичну – з моменту державної реєстрації підприємства, установи, організації. Припиняється – з моменту зникнення суб'єкта, тобто з моменту ліквідації підприємства, установи, організації, а якщо йдеться про фізичну особу, то з моменту смерті. Особливість адміністративної правоздатності визначається, по-перше, тим, що вона регулюється нормами адміністративного права, під - друге, її змістом є регулювання відносин індивідуальних і колективних суб'єктів адміністративного права з суб'єктами виконавчої власті. Адміністративна правоздатність залежить від статі, віку, стану здоров'я, освіти і т. п, тобто не є однаковою для всіх суб'єктів адміністративного права. Адміністративна правоздатність може бути повною або обмеженою. Обмеження правоздатності полягає в тому, що в результаті дії адміністративно-правових норм відбувається:

1) звуження кола прав. У даному випадку конкретний громадянин повністю або частково позбавляється деяких прав,

наданих йому особисто. Наприклад, позбавлення права на керування транспортними засобами в результаті здійснення правопорушення;

2) покладання на громадян додаткових обов'язків. У цьому випадку на громадянина, поза його волі, в адміністративному порядку органом управління покладаються додаткові обов'язки.

Адміністративна дієздатність – це здатність суб'єкта самостійно, осмисленими діями реалізовувати надані йому права і виконувати покладені на нього обов'язки у сфері державного управління. Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність. Адміністративна дієздатність виникає пізніше правоздатності, хоча вікові межі її не встановлені. Адміністративна деліктоздатність настає з 16 років.

Загальний адміністративно-правовий статус індивіда називають статусом громадянина.

Громадянами України згідно зі ст. 3 Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року є :

- усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України;

- особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

- особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис "громадянин України", та діти таких осіб, які прибули разом

із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України;

- особи, які отримали громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Більшість конституційних прав громадян вимагають адміністративно-правового забезпечення (право на освіту, на підприємницьку діяльність, на забезпечення житлом, на об'єднання, на страйки, на безоплатну медичну допомогу і т. п.). З точки зору механізму реалізації права поділяє на абсолютні (безумовні) і відносні. До абсолютних належать ті, якими суб'єкти користуються на свій розсуд, а органи влади повинні не перешкоджати цьому, а створювати всі умови для їх реалізації, захисту. Це право на адміністративну скаргу, працевлаштування, здобуття загальної середньої освіти тощо. Реалізація цієї категорії прав залежить від волі громадянина. Відносними є такі, реалізація яких опосередковується волею суб'єкта влади, актом застосування права, наприклад, наказ про зарахування на посаду, ліцензія на здійснення діяльності. Відповідне поділ стосується також і обов'язків громадян, абсолютними серед них є ті, які не залежать від будь-яких конкретних обставин, вони є безумовними і покладаються на кожного громадянина (дотримання правил дорожнього руху, санітарних правил і т. п.). Відносні обов'язки виникають із правомірних дій, спрямованих на набуття і користування правами. Є ще одна група обов'язків, що виникають з неправомірних дій - правопорушень. Вона обумовлена тими особливостями, які притаманні адміністративній відповідальності.

Загалом адміністративно-правовий статус громадян України права у сфері державного управління розподіляють по їх змісту на такі групи:

- права (і обов'язки), необхідні для участі в управлінні державними справами, як опосередковано, так і безпосередньо. Це

так звані права на соціально - політичну активність. До них належить право на державну службу, на внесення пропозицій, на участь в об'єднаннях громадян, і т. п. Характерною особливістю цієї групи прав є те, що їх реалізація вимагає, перш за все, активної поведінки, волевиявлення самого громадянина як суб'єкта адміністративного права;

- право на сприяння, допомогу від держави, компетентних організацій у реалізації громадянами своїх прав, свобод і законних інтересів. Це право на організаційну, технічну, санітарно-епідеміологічну, медичну та іншу допомогу. Характерною особливістю цієї групи прав є активна діяльність, сприяння органів виконавчої влади та посадових осіб у їх реалізації. Без підтримки і допомоги держави неможлива реалізація права на мітинги, збори, працевлаштування, відшкодування шкоди, об'єднання для захисту своїх інтересів і т. п.;

- право на захист, яке характеризується тим, що для його реалізації від органів виконавчої влади, посадових осіб потрібно здійснення різноманітної багатофункціональної діяльності щодо створення умов для практичної реалізації, захисту, гарантування. В середині цієї групи прав розрізняють: 1) право на адміністративну скаргу, 2) право на оскарження до суду; 3) захист в адміністративно - юрисдикційному провадженні; 4) право на необхідну оборону; 5) право на допомогу громадських організацій (колегій адвокатів, профспілок, товариств захисту прав споживачів і т. п.).

Зміст адміністративно-правового статусу громадян становить сукупність як прав, так і обов'язків. **Адміністративно-правові обов'язки громадян** – це встановлені державою і адресовані громадянам вимоги діяти в певних межах. В обов'язках закріплюється необхідне, належне ставлення до: 1) держави та її апарату; 2) суспільству і його членам; 3) власним інтересам.

За своїм змістом адміністративно-правові обов'язки поділяються на два види: а) обов'язок здійснювати певні дії, б)

обов'язок утриматися від певних дій, які розцінюються як правопорушення.

Адміністративно-правові обов'язки громадян виникають у зв'язку з юридичними фактами, закріпленими в нормах адміністративного права, серед яких найбільш характерними є:

- досягнення громадянином певного віку (з 16 років виникає обов'язок отримати паспорт);
- заняття певною діяльністю (громадянин, який керує автомобілем, повинен дотримуватися правил дорожнього руху);
- перебування в певному місці (перебування в громадських місцях зобов'язує не порушувати громадський порядок);
- користування об'єктами державної власності тощо.

Гарантії реалізації адміністративних прав та обов'язків громадян, які є невід'ємним елементом адміністративно-правового статусу, традиційно поділяють на економічні, організаційні, політичні та юридичні.

Економічні гарантії - це створення такої матеріальної бази в житті суспільства, яка дозволила б забезпечити вільний розвиток кожної особистості, створити гідні умови життя громадянам країни. Сюди належать стабільна і ефективна робота промисловості, стабільний курс національної валюти, своєчасна виплата заробітної плати, соціальних виплат, зростання добробуту громадян і т. п.

Політичні гарантії передбачають пріоритет особистості та громадянина в суспільстві і державі, політичний плюралізм, визнання прав і свобод людини і громадянина вищою цінністю.

Організаційні гарантії прав і обов'язків громадян у сфері державного управління містять наявність розгалуженої системи контролюючих, правоохоронних, наглядових та інших державних і громадських органів і організацій на всіх рівнях управління. Головною метою цих організаційних структур є діяльність з практичної реалізації прав і свобод громадян, а також належних їм обов'язків .

Юридичні гарантії – це сукупність закріплених в адміністративно - правових нормах засобів (умов, способів), а також організаційно - правова діяльність щодо їх застосування, спрямована на забезпечення безперешкодної реалізації та всебічної охорони суб'єктивних прав громадян.

Юридичні гарантії за своїм характером, ступенем впливу на ефективність реалізації прав і свобод громадян істотно різняться між собою.

Одні з них впливають на процес здійснення прав і свобод опосередковано, побічно, у сукупності своїй створюючи сприятливі умови, в яких відбувається цей процес.

Інші діють безпосередньо, їх метою є втілення прав і свобод у життя, охорона їх від порушення, визначення порядку відновлення , якщо порушення вже має місце. Ця група гарантій у законодавстві представлена безпосередньо у вигляді правомочностей учасників процесу реалізації прав і свобод, у вигляді процедурно - процесуальних правил їх здійснення.

Адміністративно-правовий статус іноземних громадян та осіб без громадянства встановлюється Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.11 р., іншими законами та підзаконними актами з урахуванням Конвенції про статус апатридів від 28.09.54 р., Конвенції про статус біженців від 28.07.51 р., Декларації про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають від 13.12.85 р.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» **іноземцями** є особи, які не перебувають у громадянстві України і є громадянами (підданими) іншої держави або держав. Іноземці наділені тими ж правами і свободами, що й громадяни України. Вони виконують такі ж обов'язки, якщо інше не встановлено Законами та міжнародними договорами України (ст. 26 Конституції України). Однак не можна стверджувати, що адміністративно-правовий

статус іноземців та громадян України однаковий. Адміністративна правоздатність громадянина України виникає з моменту народження і припиняється його смертю. У іноземця, який прибув в країну, адміністративна правоздатність виникає з моменту прибуття і закінчується, коли він залишає країну. Адміністративна дієздатність іноземця полягає у здатності реалізовувати своїми діями належні йому права і виконувати обов'язки. Особливості адміністративно-правового статусу іноземних громадян та апатридів містять у собі ряд обмежень їх прав і обов'язків. Правове становище іноземців у будь-якій країні є своєрідним. Воно складається з двох елементів: правового статусу громадянина власної держави (або статусу особи без громадянства в країні його постійного місця перебування) і правового статусу власне іноземця. При цьому в особи без громадянства цей статус практично єдиний - він встановлюється країною перебування. Іноземний громадянин не втрачає юридичного зв'язку зі своєю країною, перебуваючи за її межами, користується її захистом і підтримкою. У той же час іноземний громадянин підпадає під юрисдикцію іншої країни. Він зобов'язаний дотримуватися Конституції і адміністративних правил, які нею встановлені.

З точки зору юрисдикції держави по відношенню до іноземців, іноземні громадяни діляться на кілька груп. До першої належать іноземці, які постійно або тимчасово перебувають на території країни і на яких юрисдикція держави поширюється в повному обсязі, як і на громадян: іноземні студенти, аспіранти, туристи, спортсмени, журналісти, екіпажі літаків цивільних авіаліній, торговельних і пасажирських суден, члени делегацій культурного, наукового, технічного обміну, особи, які приїжджають у приватних справах тощо. До другої категорії іноземців ставляться члени екіпажів військових кораблів, військовослужбовці військових частин. Вони підлягають юрисдикції держави перебування лише у разі вчинення протиправних дій не під час виконання службових

обов'язків. Питання про їх відповідальність за правопорушення під час виконання службових обов'язків вирішується в дипломатичному порядку. До третьої групи іноземців відносяться особи, що володіють консульським імунітетом. Вони є особисто недоторканими і звільняються від юрисдикції держави перебування у питаннях, пов'язаних з їх службовою діяльністю. До четвертої групи належать особи, які мають дипломатичний імунітет, є недоторканими і звільняються від кримінальної, адміністративної, цивільної і т. п. відповідальності перед державними органами країни перебування. П'яту групу складають особи, які отримали політичний притулок. Шосту групу іноземців складають військовослужбовці у складі збройних сил, які знаходяться на чужих територіях відповідно до міжнародних угод. Саме цими угодами визначено обсяг імунітету військ, який поширюється лише на службову діяльність. Поза його за вчинення злочинів військовослужбовці підпадають під юрисдикцію країни перебування.

Основні права та обов'язки іноземних громадян та осіб без громадянства передбачені Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства». Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Об'єм правового статусу іноземців залежить також від того, які постійно або тимчасово вони знаходяться на території України. Для тих хто постійно проживають на території України встановлені такі права:

- працювати на підприємствах, в установах, організаціях, або займатися іншою трудовою діяльністю. Іноземці, які перебувають на території України тимчасово, повинні отримати дозвіл на працевлаштування, яке за наявності відповідних умов може бути

наданий територіальними органами Державної служби зайнятості Міністерства соціальної політики України;

- користуватися медичною допомогою;
- одержати жиле приміщення відповідно до законодавства України;

- вступати до легалізованих громадських організацій (якщо це передбачено статутами організацій і якщо інше не передбачено законодавством України) .

Разом з тим, іноземці не мають права:

- бути засновниками та членами політичних партій (ст. 36 Конституції);

- обирати і бути обраними до органів державної влади та самоврядування, брати участь у референдумах;

- отримувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Але спільні підприємства, міжнародні об'єднання та організації за участю іноземних громадян, а також осіб без громадянства можуть отримувати їх в оренду;

- вести фермерське господарство (ст. 5 Закону України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 р.);

- бути нотаріусами (Закон України «Про нотаріат» від 02.09.93 р.);

- бути державними службовцями (Закон України «Про державну службу» від 16.12.93 р.), у тому числі військовослужбовцями (Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» у редакції від 4 квітня 2006 року).

Крім цього, законодавством України встановлено певні обмеження щодо окремих прав іноземців. Так, іноземці, що емігрували в Україну для працевлаштування на визначений термін, можуть займатися трудовою діяльністю лише на підставі посвідки на тимчасове проживання. Порядок видачі, продовження дії та анулювання дозволу на застосування праці іноземців та осіб без

громадянства (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2013 р.) визначає процедуру видачі, продовження дії та анулювання дозволу на застосування праці іноземців та осіб без громадянства. Територіальні органи Державної служби зайнятості в Автономній Республіці Крим, областях, мм. Києві та Севастополі видають за юридичною адресою підприємства, установи, організації дозволи на застосування на конкретних посадах праці іноземців чи осіб без громадянства. Дозвіл видається на строк не більш як на один рік. Дія такого дозволу може бути продовжена на той самий строк.

Право іноземців на освіту ґрунтується на Конституції України і Постанові Кабінету Міністрів України «Про навчання іноземних громадян в Україні» від 26.02.1993 р. Іноземці отримують освіту, як правило, на компенсаційній основі, якщо інше не передбачено міжнародними договорами. Визнання еквівалентності атестатів і дипломів, кваліфікації, вчених ступенів і звань іноземців здійснюється в порядку, передбаченому міжнародними договорами. У відношенні іноземних громадян країн СНД, визнання документів про вчені ступені, зіставленні вчених ступенів відбувається на підставі Міжурядової угоди про принципи визнання документів про вчені ступені, порівнянності вчених ступенів, укладеної в Алма-Аті 17-18 травня 1993. Є певні обмеження щодо в'їзду іноземних громадян, які приїжджають з держав, в яких зареєстровані небезпечні хвороби. Відповідно до Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» від 24.02.1994 р. (ст. 29) у прикордонних пунктах створюються і функціонують спеціальні санітарно-карантинні підрозділи з метою запобігання занесенню в Україну особливо небезпечних та інфекційних хвороб. Іноземці можуть пересуватися територією України, обирати місце проживання в ній лише в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Іноземцям, які планують перебувати в Україні

більше 3 місяців, віза на в'їзд видається дипломатичними представництвами та консульськими установами України за умови пред'явлення документа про відсутність у них ВІЛ - інфекції, якщо інше не встановлено міжнародними договорами України. І, нарешті, лише до іноземців може бути застосована така санкція, як видворення за межі України.

Адміністративна відповідальність за порушення правил перебування в Україні, тобто проживання без документів на право проживання в Україні, за недійсними документами або документами, термін дії яких закінчився, або працевлаштування без відповідного дозволу на це, якщо необхідність такого дозволу передбачено законодавством України, або недодержання встановленого порядку пересування і зміни місця проживання, або ухилення від виїзду з України після закінчення відповідного терміну перебування, неприбуття без поважних причин до визначеного місця навчання або працевлаштування після в'їзду в Україну у визначений строк, а так само порушення правил транзитного проїзду через територію України карається штрафом від тридцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тобто від 510 до 850 грн (ч.1 ст. 203 Кодекса України про адміністративні правопорушення).

Адміністративно-правовий статус біженців. Відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземцям може надаватися притулок. Згідно зі ст. 14 Загальної декларації прав людини, прийнятої резолюцією Генеральної асамблеї ООН 10.12.48 р., кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. На підставі даної норми резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 14.12.67 р. була прийнята Декларація про територіальний притулок, відповідно до якої право користуватися притулком не має особа, щодо якого існують серйозні підстави вважати, що вона вчинила злочин проти миру, людства, або

військовий злочин. Право притулку закріплено в конституціях більшості демократичних держав.

У ХХ ст. воно стало загальновизнаним положенням міжнародного права і передбачено Загальною декларацією прав людини.

Визначення поняття «біженець» закріплено в Законі України «Про біженців та осіб, що потребують додаткового або тимчасового захисту», відповідно до якої біженцем є особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань. Це визначення відповідає ст. 1 Конвенції ООН про статус біженців від 28.07.51 г, яка набула чинності 21.04.54 р. Визначення поняття «біженець» містить ознаки, необхідні для набуття відповідного статусу. До них належать:

- перебування за межами своєї батьківщини;
- небажання або неможливість отримати захист від уряду країни проживання, небажання повернутися на батьківщину;
- переслідування або побоювання такого переслідування з певної причини;
- саме поняття мотивів переслідування за ознаками раси віросповідання, національної або соціальної приналежності, за політичні погляди.

Слід зазначити, що цих загальновизнаних ознак недостатньо для набуття статусу біженця. Має бути прийняте рішення Президента про надання притулку, яке і встановлює відповідний статус.

3.5. Адміністративний примус, відповідальність, стягнення

Адміністративний примус - це особливий вид державного примусу, який полягає у застосуванні суб'єктами функціональної влади передбачених нормами адміністративного права примусових заходів у зв'язку з неправомірними діями. Адміністративний примус є видом державного примусу, і, отже, йому притаманні ті ж риси, що й останньому. Одночасно слід зазначити, що адміністративний примус характеризується і своїми власними рисами, які дають можливість відрізнити його від кримінально-правового, дисциплінарно-правового, цивільно-правового та інших видів державного примусу:

1. Як правило, адміністративний примус використовується у сфері державного управління, для охорони державно-управлінських відносин.
2. Застосовувати заходи адміністративного примусу уповноважений досить широке коло державних органів та посадових осіб.
3. Адміністративний примус, на відміну від кримінально-правового, застосовується як до фізичних, так і до юридичних осіб.
4. Адміністративний примус, на відміну від дисциплінарного, застосовується в рамках позаслужбового підпорядкування, при відсутності організаційної підпорядкованості між сторонами правовідносини.
5. Застосування заходів адміністративного примусу регулюється нормами адміністративного права.

Важливим є питання співвідношення заходів адміністративно-правового примусу і примусових заходів, передбачених нормами адміністративного права. При цьому слід зазначити, що адміністративно-правовий примус повністю регулюється нормами адміністративного права. Разом з тим, до

заходів примусу адміністративного характеру належать, крім вищевказаних, заходи дисциплінарного примусу і дисциплінарної відповідальності, які регламентуються нормами адміністративного права (дисциплінарна відповідальність державних службовців, військовослужбовців, студентів та ін.). На підставі викладеного можна зробити висновок, що **адміністративний примус** – вид державного примусу, який застосовується правомочними державними органами (посадовими особами) з метою попередження і припинення адміністративного проступку, а також забезпечення залучення винного до адміністративної відповідальності. На відміну від інших видів адміністративного примусу, застосування адміністративно-запобіжних заходів не пов'язане з вчиненням адміністративного проступку, тобто воно покликане попередити його. Дані заходи зовні подібні з профілактичними. Однак за своєю суттю і порядком застосування профілактичними заходами їх вважати не можна, оскільки вони передбачаються і застосовуються в односторонньому владному порядку без згоди тих, щодо кого вони реалізуються. Наступною відмінністю між попереджувальними заходами та іншими заходами адміністративного примусу є те, що підставою застосування перших може бути як попередження протиправних дій (дрібне хуліганство, керування транспортним засобом у стані сп'яніння), так і стихійних лих, епідемій, епізоотії. Другі заходи адміністративного примусу застосовуються тільки по відношенню до правопорушника.

В адміністративній науці прийнято виділяти такі заходи адміністративного попередження, як:

- перевірка документів;
- огляд речей і особистий огляд;
- здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі;
- введення карантину час епідемій та епізоотій;

- закриття ділянок державного кордону;
- контроль і наглядові перевірки;
- профілактичні медичні огляди працівників деяких професій;
- обмеження або заборона руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць і автомобільних доріг при виникненні загрози суспільній безпеці і т. п.

Заходи адміністративного припинення на відміну від попередніх пов'язані з вчиненням адміністративного проступку і застосовуються з метою припинення подальшого його вчинення, недопущення настання більш тяжких протиправних наслідків і забезпечення можливості притягнення винної особи до адміністративної відповідальності. Адміністративне припинення здійснюється як в інтересах суспільства, держави, так і в інтересах самого правопорушника, оскільки не дає йому можливості продовжувати протиправну дію і посилити свою провину. Заходи адміністративного припинення слід відрізнити від заходів адміністративного стягнення. Фактичною підставою останніх є адміністративний проступок, тобто винна дія. Адміністративне припинення може застосовуватися як до винних дій, так і до об'єктивно протиправних невинних дій (вчинених неосудною особою або особою до 16 років). У ряді випадків адміністративне припинення застосовується при вчиненні злочину. Крім того, заходи адміністративного припинення можуть застосовуватися до осіб, що наділені депутатським, дипломатичним імунітетом, до працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців (які за вчинений проступок залучаються, в ряді випадків, до дисциплінарної відповідальності за нормами адміністративного права). Єдиного нормативного акта, який регулював би систему заходів адміністративного припинення немає і їх застосування регламентується численними підзаконними нормативними актами, що створює певні труднощі в їх реалізації.

В адміністративній науці заходи адміністративного

припинення прийнято класифікувати на види, зокрема: *загальні, спеціальні, процесуальні*. До загальних заходів адміністративного припинення можна віднести: примусове лікування; призупинення робіт; тимчасове відсторонення від керування транспортним засобом; відсторонення від роботи, навчання; заборона експлуатації механізмів та ін. Дані заходи можуть застосовуватися і до фізичних, і, відповідно, до юридичних осіб. Спеціальні заходи, на відміну від загальних, застосовуються тільки до фізичних осіб. Такими заходами є: засоби фізичного впливу; спеціальні засоби (наручники, сльозоточивий газ); вогнепальна зброя. Процесуальні заходи адміністративного припинення спрямовані на забезпечення можливості притягнення особи, яка вчинила адміністративний проступок, до адміністративної відповідальності. Дані заходи передбачені статтями 260-267 КпАП: адміністративне затримання; особистий огляд і огляд речей; вилучення предметів і документів; тимчасове вилучення посвідчення водія; тимчасове вилучення ліцензійної картки на транспортний засіб; відсторонення осіб від керування транспортними засобами, річковими і маломірними суднами та огляд на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Адміністративне затримання являє собою одну із заходів адміністративного процесуального забезпечення, яка здійснюється з метою припинення подальшого вчинення адміністративного проступку і забезпечення притягнення винної особи до адміністративної відповідальності. Згідно зі статтею 260 КпАП адміністративне затримання допускається у випадках, коли вичерпано інші заходи впливу, а встановлення особи, складення протоколу про адміністративне порушення на місці вчинення проступку є обов'язковим, але не представляється можливим. Разом з тим, адміністративне затримання забезпечує своєчасне і правильне розгляд справи про адміністративний проступок.

Адміністративне затримання - це тимчасове позбавлення свободи, яке застосовується не як міра покарання. При здійсненні адміністративного затримання обов'язково складається протокол, в якому зазначаються: дата і місце його складення; посада, прізвище, ім'я та по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу затриманого; час і мотиви затримання. Протокол підписується посадовою особою, яка його склала, і затриманим. У разі відмови останнього від підписання протоколу, про це в ньому робиться відповідний запис. Враховуючи те, що адміністративне затримання зазіхає на особисту свободу людини, про місце його перебування негайно сповіщаються родичі, або ж на його прохання власник підприємства, установи або організації. Чинне адміністративне законодавство передбачає вичерпний перелік органів та посадових осіб, уповноважених здійснювати адміністративне затримання. Так, відповідно до статті 262 КпАП адміністративне затримання провадиться:

- органами внутрішніх справ – при вчиненні дрібного хуліганства; порушенні порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій; скоєнні злісної непокори законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону; торгівлі з рук у невстановлених місцях; при розпиванні спиртних напоїв у громадських місцях чи появі у громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль і т. д.;

- прикордонними військами – при порушенні прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України тощо;

- старшим у розташуванні охоронюваного об'єкта посадовою особою воєнізованої охорони - при вчиненні правопорушень, пов'язаних з посяганням на охоронювані об'єкти;

- посадовими особами Військової служби правопорядку у

Збройних Силах України – у разі вчинення військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків дрібного хуліганства тощо;

- органами Служби безпеки України – при порушенні законодавства про державну таємницю або здійсненні незаконного доступу до інформації в автоматизованих системах, зберіганні спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації;

- посадовими особами органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів – у разі вчинення прихованої від огляду передачі або спроби передачі будь-яким способом особам, яких тримають у слідчих ізоляторах і установах виконання покарань, алкогольних напоїв, лікарських та інших засобів, що викликають одурманювання, а також інших заборонених для передачі предметів;

- посадовими особами, уповноваженими на те центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, - при порушенні законодавства про перебування в Україні іноземців та осіб без громадянства і транзитний проїзд через територію України.

Адміністративне законодавство передбачає строки адміністративного затримання, відповідно до яких можна виділити адміністративне затримання на загальних підставах та спеціальне адміністративне затримання. На загальних підставах допускається адміністративне затримання тривалістю не більше трьох годин.

Спеціальні адміністративні затримання застосовуються:

- до осіб, які незаконно перетнули або зробили спробу незаконно перетнути державний кордон України, порушили порядок в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї, порушили прикордонний режим, режим в пунктах пропуску через державний кордон України або режимні правила у

контрольних пунктах в'їзду - виїзду, вчинили злісну непокору законному розпорядженню або вимозі військовослужбовця чи працівника Державної прикордонної служби України або члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, а також іноземців та осіб без громадянства, які порушили правила перебування в Україні або транзитного проїзду через територію України, може бути затримано на строк до трьох годин для складення протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення - до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання;

- до осіб, які порушили правила обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, може бути затримано на строк до трьох годин для складення протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи, проведення медичного огляду, з'ясування обставин придбання вилучених наркотичних засобів і психотропних речовин та їх дослідження - до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання.

Адміністративне затримання слід відрізнити від доставлення правопорушника до органів внутрішніх справ, яке передбачено ст. 259 КпАП. Останнє здійснюється більше широким колом осіб, при його здійсненні не складається протокол і воно повинно бути зроблено у найкоротші терміни. При цьому чинне адміністративне законодавство на відміну від адміністративного затримання не регламентує ці строки. Іншими словами: закінчується доставлення правопорушника - починається адміністративне затримання.

Адміністративна відповідальність є видом юридичної відповідальності, а значить їй, як і кримінальної, цивільної та дисциплінарної відповідальності, притаманні певні спільні ознаки:

- виступає як вид державного примусу;
- настає на підставі правових норм;

- настає за порушення правових норм;
- конкретизується юрисдикційними актами компетентних державних органів або посадових осіб.

Разом з тим, адміністративна відповідальність має свої власні ознаки, які дають можливість відрізнити її від інших видів юридичної відповідальності. Адміністративна відповідальність характеризується тим, що нормативною підставою її настання є: Кодекс про адміністративні правопорушення України, як основний законодавчий акт, що встановлює адміністративну відповідальність, інші кодекси: Митний, Повітряний, Лісовий, Водний, а також окремі закони: «Про засади запобігання і протидії корупції», «Про ветеринарну медицину», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про рекламу» та ін. Даною рисою адміністративна відповідальність відрізняється від кримінальної, нормативною базою якої є тільки Кримінальний кодекс України.

Фактичним підставою адміністративної відповідальності виступає адміністративний проступок, поняття, ознаки і склад якого закріплені в КпАП України. Адміністративна відповідальність, на відміну від дисциплінарної, застосовується органами або особами, з якими порушник не зв'язаний стосунками підпорядкування по роботі або службі (наприклад, працівник ДАІ та водій транспортного засобу).

Суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути як індивідуальні (фізичні) особи: громадяни України, іноземці, особи без громадянства, біженці, так і колективні (юридичні) особи: підприємства, установи, організації, філії, представництва, громадські організації, політичні партії. Правом застосування адміністративної відповідальності наділений досить широке коло державних органів та посадових осіб, передбачених у КпАП України. Залучення до адміністративної відповідальності не тягне за собою судимості і звільнення з роботи. В адміністративній науці прийнято виділяти три підстави адміністративної відповідальності: нормативне, фактичне і процесуальне.

Нормативне підґрунтя – це система норм, що закріплюють склади адміністративних проступків, систему адміністративних стягнень; коло суб'єктів, наділених правом застосовувати адміністративні стягнення і процедуру притягнення до адміністративної відповідальності. Основним нормативним актом про адміністративну відповідальність є КпАП України. **Фактичною підставою адміністративної відповідальності** є адміністративний проступок. **Процесуальною підставою адміністративної відповідальності** є акт компетентного органу про накладення конкретного адміністративного стягнення за конкретний адміністративний проступок на конкретне винна особа.

Одним з обставин, що виключає настання адміністративної відповідальності є необхідна оборона, під якою слід розуміти дію, хоча і передбачене КпАП або іншими нормативними актами, що встановлюють відповідальність за адміністративні проступки, вчинене при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, встановленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягає, шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Крайня необхідність являє собою дію, передбачене КпАП або іншими нормативними актами, що встановлюють відповідальність за адміністративні проступки, але вчинене в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека за даних обставин не могла бути усунута іншими засобами, і якщо, заподіяну шкоду менш значимий, у порівнянні з запобігання шкоди. При цьому слід мати на увазі, що на відміну від необхідної оборони, крайня необхідність спрямована проти третіх осіб, проти тварин, проти стихійних явищ.

Фактичним підставою адміністративної відповідальності є адміністративний проступок, визначення якого закріплено у статті

9 КпАП України. Відповідно до цієї статті **адміністративний проступок** – це протиправне, винне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за яке передбачена адміністративна відповідальність. Адміністративний проступок характеризується ознаками і складом. **Ознаки адміністративного проступку** впливають з його визначення: протиправність, винність, караність. На відміну від злочину, адміністративний проступок не характеризується на законодавчому рівні такою ознакою, як суспільна небезпека. Дану ознаку в теорії адміністративного права часто замінюють ознакою «громадська шкідливість».

Одним з елементів складу адміністративного проступку є його суб'єкт, тобто особа, яка його вчинила і до якого може бути застосоване адміністративне стягнення. Слід зазначити, що суб'єктом адміністративного проступку може бути як фізична, так і юридична особа. Фізична особа може бути суб'єктом проступку і суб'єктом адміністративної відповідальності за наявності певних ознак:

- а) досягнення віку, при якому настає адміністративна відповідальність;
- б) осудність.

Важливе значення має форма вини – певне встановлене адміністративним правом співвідношення елементів свідомості і волі особи, яка вчинила адміністративний проступок. Виділяють дві форми вини: умисел і необережність. При цьому адміністративне законодавство, передбачаючи дані форми, розкриваючи їх сутність, не дає визначення понять умислу і необережності. Відповідно до статті 10 КпАП адміністративний проступок визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх, або

свідомо допускав настання цих наслідків. У теорії адміністративного права, залежно від інтелектуального і вольового моментів вини, умисел поділяється на прямий і непрямий. **Прямий умисел** - це така форма вини, при якій правопорушник усвідомлював протиправний характер своєї дії або бездіяльності, передбачав його шкідливі наслідки і бажав їх настання. Прямий умисел являє собою єдність інтелектуального і вольового моментів. **Умисел вважається непрямим**, якщо особа, яка вчинила правопорушення, усвідомлювала протиправний характер своєї дії, передбачала її шкідливі наслідки і свідомо допускав їх настання. Обидва види умислу - прямий і непрямий - мають більше подібностей, ніж відмінностей. Розмежування цих форм можна провести поза критерію вольового моменту, вольового ставлення до настання наслідків. У прямому умислі ставлення правопорушника до нього проявляється у формі бажання, а при непрямому - у формі усвідомленого допущення його настання. Стаття 11 КпАП визначає, що адміністративний проступок вважається вчиненим з необережності, якщо особа, яка його вчинила, допускала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії або бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала їх настання, хоча повинна була і могла їх передбачити. Необережність являє собою самостійну форму провини, передбачену адміністративним законодавством. Поряд з умислом необережність розглядається як менш небезпечна форма вини. Виділяють два види необережності: протиправна самовпевненість і протиправна недбалість. Протиправна самовпевненість являє собою такий вид необережної вини, при якому особа, яка вчинила адміністративний проступок, допускав настання шкідливих наслідків діяння, але легковажно, самовпевнено розраховувало на їх запобігання. **Протиправна самовпевненість** - це легковажне рішення здійснити винне діяння, незважаючи на те, що воно явним для винного чином загрожує

небезпечними наслідками для держави чи охоронюваним інтересам, і враховуючи обставини справи при необґрунтованій надії на запобігання цих наслідках. **Противоправна недбалість** – це вид необережної вини, при якому особа, яка вчинила адміністративний проступок, не передбачала настання шкідливих наслідків свого діяння, хоча повинна була і могла їх передбачити. Суть цього виду вини полягає в тому, що особа, яка має реальну можливість передбачити шкідливі наслідки своїх діянь, не перетворює можливість запобігти їх у реальну дійсність, не напружує свої інтелектуальний або фізичний потенціали для вчинення вольових дій, які були б спрямовані на таке запобігання. Слід мати на увазі, що на відміну від усіх наведених вище видів вини, при вчиненні проступку з необережності особа не передбачає шкідливих наслідків свого діяння. Таке непередбачені наслідків свого діяння говорить про неповагу особою вимог законодавства, своїх посадових обов'язків, інтересів суспільства. Характерною особливістю даної форми вини є як негативне ставлення правопорушника до суспільно шкідливих наслідків, так і відсутність передбачення їх настання.

Відповідно до статті 23 КпАП України адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою:

- а) виховання особи, яка вчинила адміністративний проступок, у дусі додержання законів України, поваги до правил співжиття;
- б) попередження вчинення нових проступків як самим правопорушником, так і іншими особами;
- в) покарання особи, яка вчинила проступок.

З наведеного можна зробити висновок, що основними функціями адміністративного стягнення є:

- а) виховна;
- б) попереджувальна (превентивна),
- в) каральна.

Адміністративні стягнення прийнято класифікувати на види:

- **основні** (попередження; штраф; оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку; конфіскація грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного проступку; позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання); виправні роботи; адміністративний арешт, громадські роботи;

- **додаткові** (оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку; конфіскація грошей, отриманих внаслідок вчинення адміністративного проступку). При цьому слід зазначити, що немає таких адміністративних стягнень, які визнавалися б тільки додатковими;

- **морального характеру** (попередження);

- **матеріального характеру** (штраф, оплатне вилучення , конфіскація);

- **морального і матеріального характеру** (виправні роботи, громадські роботи, адміністративний арешт).

Адміністративні стягнення, на відміну від кримінальних стягнень, накладаються широким колом державних органів і посадових осіб (статті 218-244¹⁹ КпАП). При цьому вони можуть накладатися як колегіально (адміністративними комісіями, виконавчими комітетами сільських, селищних рад та ін.), так і одноосібно (суддею, командиром військової частини, головним державним інспектором пожежного нагляду тощо).

Адміністративні стягнення як один з видів адміністративного примусу необхідно відрізняти від заходів адміністративного

припинення. Останні, незважаючи на деяку схожість, не є заходами адміністративної відповідальності. Крім того, заходи адміністративного припинення передують заходам адміністративного стягнення. Разом з тим, за наявності передбачених законом обставин, вони можуть передувати і застосуванню кримінально-процесуальних заходів.

Адміністративні стягнення тісно пов'язані між собою і становлять певну логічну систему, яка закріплена в статті 24 КпАП України. Слід зазначити, що заходи адміністративного стягнення розміщуються в даному переліку в певному порядку: від менш суворого до більш суворого. Даний перелік, на відміну від заходів адміністративного попередження, адміністративного припинення, є вичерпним і включає в себе:

- попередження;
- штраф;
- оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку;
- конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку; грошей, отриманих унаслідок вчинення адміністративного проступку;
- позбавлення спеціального права, наданого громадянину (права керування транспортними засобами, права полювання);
- виправні роботи;
- громадські роботи;
- адміністративний арешт.

Законодавством може бути передбачено адміністративне видворення з меж України іноземних громадян та осіб без громадянства за вчинення адміністративних проступків, які грубо порушують встановлений правопорядок.

Попередження – це завжди основне стягнення морального характеру. Попередження як адміністративне стягнення слід відрізнити від попередження як заходів адміністративного припинення, яке застосовується для недопущення подальшого вчинення адміністративного проступку (наприклад, попередження про припинення недобросовісної реклами).

Штраф – це адміністративне стягнення матеріального (грошового) характеру. Воно є одним з найбільш поширених стягнень. Як правило, розмір штрафу встановлюється виходячи з кратності неоподатковуваних податком мінімумів доходів громадян. Крім цього, розмір штрафу може бути й іншим: стаття 135 «Безквитковий проїзд» (п'ятикратний розмір від вартості проїзду на суднах водного транспорту; десятикратний розмір від вартості проїзду в поїздах приміського, місцевого сполучення; двадцятикратний розмір від вартості проїзду в міському транспорті);

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку (стаття 28 КпАП). Так, наприклад, за повторне протягом року керування транспортними засобами особами в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також передачу керування транспортним засобом особі, яка перебуває в стані такого сп'яніння чи під впливом таких лікарських препаратів, а так само відмову особи, яка керує транспортним засобом, від проходження відповідно до встановленого порядку огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо вживання лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, тягне за собою на водіїв позбавлення права керування транспортними засобами на строк від двох до трьох років з оплатним вилученням транспортного засобу чи без такого або адміністративний арешт на строк від десяти до п'ятнадцяти діб з

оплатним вилученням транспортного засобу чи без такого і на інших осіб - адміністративний арешт на строк від десяти до п'ятнадцяти діб з оплатним вилученням транспортного засобу чи без такого (ч. 2 ст. 130 КпАП).

Іншим прикладом є стаття 193 КпАП, яка передбачає адміністративну відповідальність за ухилення від реалізації вогнепальної мисливської чи холодної зброї і бойових припасів громадянами, у яких органами внутрішніх справ анульовано дозвіл на їх зберігання і носіння, що тягне за собою накладення штрафу від п'яти до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з оплатним вилученням зброї і бойових припасів.

Дане адміністративне стягнення полягає в тому, що:

- у правопорушника примусово вилучається певний предмет;
- вилучений предмет підлягає реалізації;
- колишньому власникові передається виручена сума після відрахування витрат по реалізації предмета.

Оплатне вилучення може застосовуватися як у якості основного так і додаткового адміністративного стягнення.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного проступку (стаття 29 КпАП). Відповідно до Конституції України конфіскація може застосовуватися тільки за рішенням суду. Адміністративно-правову конфіскацію необхідно відрізнити від кримінальної. У першому випадку конфіскації підлягає тільки предмет, за допомогою якого здійснений адміністративний проступок або щодо якої його вчинили. Кримінально-правова конфіскація застосовується щодо всього майна злочинця.

Слід мати на увазі, що чинне адміністративне законодавство передбачає випадки, за наявності яких дане стягнення не застосовується. Зокрема, конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання і бойових припасів не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Позбавлення спеціального права полягає в тому, що відповідно до закону громадянин обмежується (на певний строк) у праві користуватися деякими суспільними фондами (наприклад, мисливським, рибним) або займатися визначеною діяльністю (стаття 30 КпАП). Так, за грубе або систематичне порушення порядку полювання громадянин позбавляється наданого права на строк до трьох років. За грубе або повторне порушення порядку керування транспортними засобами громадянин позбавляється наданого йому права на строк до трьох років або на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом.

Позбавлення права керування засобами транспорту не може застосовуватись до осіб, які користуються цими засобами в зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також у разі невиконання вимоги працівника міліції про зупинку транспортного засобу, залишення на порушення вимог установлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції.

Виправні роботи застосовуються на строк до двох місяців з відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративний проступок. Тобто, це стягнення не може застосовуватись до осіб, які не мають роботи, або працюють за сумісництвом. Дане адміністративне стягнення призначається лише суддею. Із заробітку правопорушника здійснюються відрахування до двадцяти відсотків у дохід держави. Виправні роботи – це основне адміністративне стягнення матеріального характеру.

Громадські роботи як вид адміністративного стягнення полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне

правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Наприклад, за повторне протягом року керування водієм транспортним засобом, не зареєстрованим або не перереєстрованим в установленому порядку, без номерного знака або з номерним знаком, що не належить цьому засобу чи не відповідає вимогам стандартів, або з номерним знаком, закріпленим у не встановленому для цього місці, закритим іншими предметами чи забрудненим, що не дозволяє чітко визначити символи номерного знака з відстані двадцяти метрів, перевернутим чи неосвітленим застосовується покарання у вигляді штрафу від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від тридцяти до сорока годин, з оплатним вилученням транспортного засобу чи без такого (ч. 7 ст. 121 КпАП). За залишення водіями транспортних засобів, іншими учасниками дорожнього руху на порушення встановлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, до якої вони причетні, за дрібне хуліганство, тобто нецензурну лайку в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян також передбачені громадські роботи.

Адміністративний арешт – це тимчасове позбавлення волі строком до 15 діб, яке призначається лише суддею. Адміністративний арешт є найбільш суворою мірою адміністративного покарання, яка застосовується тільки у виняткових випадках. Слід зазначити, що адміністративний арешт передбачається санкцією статті як альтернативне стягнення поряд з виправними роботами або штрафом. Це дає можливість компетентному органу або посадовій особі об'єктивно розглянути

всі матеріали справи і призначити дане стягнення тільки в тому випадку, якщо застосування інших стягнень буде недостатнім.

Він не може застосовуватися до вагітних жінок, жінкам, які мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп. Застосування адміністративного арешту не тягне за собою судимості і не є підставою для звільнення з роботи.

Адміністративний арешт може призначатися у випадках вчинення таких адміністративних проступків, як дрібне хуліганство (стаття 173), злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця (стаття 185), порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (стаття 185-1) та ін.

Видворення з меж України, як адміністративне стягнення, застосовується тільки до іноземців та осіб без громадянства у разі вчинення ними адміністративних проступків, грубо порушують правопорядок. Дане стягнення не може застосовуватися до громадян України.

Поряд з адміністративними стягненнями діючий КпАП передбачає в статті 24-1 заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх, віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративний проступок, зокрема:

- зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, що їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за його згоди, а також окремим громадянам на їх прохання.

Порядок накладення адміністративних стягнень передбачений

у розділі IV КпАП України. Основними принципами застосування адміністративних стягнень є: законність, індивідуалізація адміністративної відповідальності з урахуванням характеру проступку і особистості правопорушника. Законність проявляється, перш за все, в тому, що юрисдикційний орган або посадова особа, що розглядає справу, може застосувати до правопорушника тільки те стягнення, яке передбачене нормою права, і тільки в тих межах, які закріплені санкцією конкретної правової норми. Чинне адміністративне законодавство передбачає ряд гарантій дотримання принципу законності, зокрема:

- стаття 24 КпАП передбачає вичерпний перелік адміністративних стягнень, за межі якого компетентний орган або посадова особа виходити не може;

- за кожний адміністративний проступок може бути накладено тільки одне основне або основне і додаткове адміністративне стягнення, передбачене санкцією відповідної правової норми. При цьому до правопорушника одночасно можуть застосовуватися заходи дисциплінарної або цивільно -правової відповідальності;

- компетентний орган чи посадова особа не може виходити за межі передбаченого правовою нормою розміру адміністративного стягнення як у бік зменшення, так і у бік його збільшення. Індивідуалізація адміністративної відповідальності проявляється в тому, що відповідно до статті 33 КпАП при накладенні адміністративного стягнення враховується особа правопорушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують і обтяжують відповідальність.

Слід зазначити, що особлива роль відводиться обставинами, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, передбаченим, відповідно, статтями 34 і 35 КпАП.

Обставинами, що пом'якшують відповідальність є: щире розкаяння винного; запобігання винним шкідливих наслідків проступку, добровільне відшкодування збитків або усунення

заподіяної шкоди; вчинення проступку під впливом сильного душевного хвилювання або при поєднанні важких особистих або сімейних обставин; вчинення проступку неповнолітнім; вчинення проступку вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року. Даний перелік не є вичерпним і законами України можуть бути передбачені й інші пом'якшувальні обставини. Разом з тим, орган чи посадова особа можуть в якості пом'якшуючих обставин визнати і обставини, які не передбачені в законі.

Обставинами, що обтяжують відповідальність є: продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб його припинити; повторне протягом року вчинення однорідного проступку, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; вчинення проступку особою, яка раніше здійснювала злочин; втягнення неповнолітнього у провину; вчинення проступку групою осіб; вчинення проступку в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин; вчинення проступку у стані сп'яніння. На відміну від наведених вище пом'якшуючих обставин, перелік даних обставин є вичерпним і орган чи посадова особа не мають права визнавати в якості обтяжуючих інші обставини, не передбачені цією статтею.

За загальним правилом адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення проступку, а при триваючому проступку - два місяці з дня його виявлення. Якщо за фактом проступку порушувалася кримінальна справа, яку згодом було закрито, але в діях правопорушника виявлено ознаки адміністративного проступку, адміністративне стягнення може бути накладене не пізніше, ніж через місяць з дня прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття. У разі вчинення особою двох або більше адміністративних проступків, адміністративні стягнення накладаються за кожен проступок окремо. Якщо справи про вчинення особою декількох проступків розглядаються одним і тим

же органом або посадовою особою, стягнення накладаються в межах санкції, встановленої за більш серйозний проступок з числа вчинених. Разом з тим, до основного стягнення може бути приєднано одне з додаткових стягнень, передбачених статтями про відповідальність за будь-який із вчинених проступків.

3.6. Поняття, сутність державного управління

Управління – це цілеспрямований вплив на складну систему. У юридичній науці традиційно прийнято виділяти три види управління: технічне, біологічне, соціальне. Ми зупинимося на соціальному управлінні, як особливому виді управління, що представляє собою вплив одних людей на інших з метою упорядкування соціально важливих процесів, забезпечення стійкого розвитку соціальних систем. Тобто соціальне управління виникає там, де має місце суспільна діяльність людей, яка зумовлює необхідність здійснення керівництва даними спільнотою з метою приведення відносин у певну систему та їх упорядкування. Соціальне управління є публічним управлінням, яке включає в себе:

- а) державне управління, тобто управління у сфері функціонування державних органів;
- б) недержавне управління, яке, у свою чергу, поділяється на:
 - місцеве самоврядування – здійснюється органами місцевого самоврядування;
 - громадське управління – здійснюється в об'єднаннях громадян;
 - комерційне управління – здійснюється в комерційних організаціях, які ставлять перед собою мету отримання прибутку.

Державне управління являє собою надзвичайно складну динамічну систему, кожен елемент якої передає, сприймає

регулюючий вплив таким чином, що вони впорядковують суспільне життя. З точки зору свого призначення, державне управління являє собою явище, покликане здійснювати виконавчу владу. Тобто державне управління визначається як заснована на законі організуюча, юридично владна діяльність органів виконавчої влади, яка полягає у безпосередньому керівництві соціально-політичним, соціально-культурним та господарським будівництвом. У цьому аспекті державне управління включає в себе планування, видання правових актів, підбір кадрів, координацію і контроль. З організаційної точки зору державне управління – це владне впорядкування впливу суб'єкта управління (держави та її спеціальних органів або посадових осіб) на об'єкт управління (суспільство, громадян).

У теорії адміністративного права при характеристиці державного управління виділяють такі його ознаки:

- проявляється за допомогою спільної діяльності людей, організовує їх для такої діяльності у відповідні колективи та організаційно оформлює;
- ставить перед собою мету впорядкування спільної діяльності шляхом забезпечення погоджених індивідуальних дій учасників такої діяльності за допомогою впливу на їх поведінку;
- виступає в ролі регулятора управлінських взаємовідносин, що виникають між суб'єктом і об'єктом у процесі реалізації функцій соціального управління;
- є владним, оскільки базується на підпорядкуванні волі учасників управлінських відносин;
- має особливий апарат реалізації через організаційно оформлені групи людей.

В адміністративно-правовій науці немає єдиного поняття державного управління. Одні його трактують з точки зору суті, реального змісту, інші - форм, в яких воно виступає і в яких

функціонує. Найбільш часто воно визначається шляхом відмежування одних видів державної діяльності від інших. Тобто державне управління – це вся не законодавча і несудова діяльність держави. Найбільш поширеним є таке визначення: **державне управління** – це самостійний вид державної діяльності, яка носить підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер, органів (посадових осіб) щодо практичної реалізації функцій та завдань держави в процесі регулювання економічної, соціально-культурної та адміністративно-політичної сфер.

Сутність державного управління проявляється в його необхідності, суспільної обумовленості і цільової спрямованості. Необхідність державного управління випливає з необхідності забезпечення реалізації політики держави, спрямованої на ефективне використання природних, трудових, матеріальних, інформаційних ресурсів, гарантування прав і свобод людини. Громадська обумовленість державного управління пояснюється тим, що його цілі і зміст залежать, з одного боку, від стану і структури керованого громадського відносини, а з іншого - від місця і ролі держави в суспільстві, а також від взаємовідносин і характеру діяльності окремих державних органів. Цільова спрямованість державного управління означає необхідність досягнення максимальних результатів при мінімальному використанні матеріальних, трудових, фінансових та інших засобів. Аналізуючи державне управління, можна виділити такі його особливості:

- воно має другорядне, підзаконний характер, оскільки державне управління - це діяльність, спрямована, в першу чергу, на виконання і забезпечення виконання законів. Одночасно, для забезпечення виконання законів органи державного управління правомочні, в межах своєї компетенції, приймати акти державного управління, які за своєю юридичною силою є підзаконними нормативними актами;

- організуючий характер виявляється в тому, що державне

управління здійснюється шляхом об'єднання, узгодження, координації, регулювання, контролю, а також за допомогою владно - регулятивних і примусових заходів держави;

- систематична, безперервна діяльність, спрямована на збереження соціальної системи, її зміцнення і розвиток. Державне управління обумовлено самою сутністю суспільства, функціонує разом з ним, спрямоване на забезпечення суспільства як самокерованої системи;

- воно носить універсальний характер в часі і просторі, тобто здійснюється постійно в колі, в якому функціонують людські колективи;

- суб'єкти державного управління використовують наявні у них правові та фактичні можливості для застосування позасудового, тобто адміністративного примусу;

- у віданні органів державного управління знаходиться фактична державна сила: правові, інформаційні, економічні, технічні, ідеологічні, організаційні ресурси, якими вони розпоряджаються;

- наявність великого державного апарату;

- підконтрольний характер діяльності.

З'ясування сутності державного управління неможливо без визначення цілей. В адміністративній науці існує декілька класифікацій цілей державного управління. Найбільш поширеною є класифікація залежно від змісту управлінської діяльності:

- соціально-економічні цілі, тобто упорядкування суспільного життя і задоволення публічних інтересів, досягнення економічного благополуччя, створення та підтримка певних економічних відносин;

- політичні цілі, тобто залучення до управління політичних структур держави, підтримка політичних процесів у державі та суспільстві;

- забезпечувальні цілі, тобто забезпечення прав і свобод людини і громадянина, забезпечення законності в суспільстві, громадського порядку і т. д.;

- організаційно-правові цілі, тобто формування правової системи, яка здатна реалізувати основні функції держави і вирішити його завдання за допомогою механізму правової держави.

3.7. Державна служба та державні службовці

Організація і діяльність осіб, які професійно виконують завдання і функції держави, визначаються терміном державна служба. Державна служба є комплексним правовим інститутом, оскільки включає в себе норми багатьох галузей права: конституційного, адміністративного, фінансового, трудового, кримінального, житлового та ін. Поняття державної служби визначається в Законі «Про державну службу» від 17 листопада 2011 р. **Державна служба** – професійна діяльність державних службовців з підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг. Виходячи з наведеного поняття, можна виділити наступні основні її ознаки:

- а) професійна діяльність;
- б) діяльність у державних органах та їх апараті;
- в) акцентування на підготовку пропозицій щодо формування державної політики та надання адміністративних послуг.

Державна служба - це професійна діяльність, тобто нею можуть займатися тільки особи, які мають відповідну освіту і професійну підготовку. **Державний службовець** – громадянин України, який займає посаду державної служби в державному органі, органі влади Автономної Республіки Крим або їх апараті, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків, визначених законом, та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу або органу влади Автономної Республіки Крим. Право на державну службу з

урахуванням вимог щодо рівня професійної компетентності, напряму підготовки (спеціальності) та обмежень, установлених Законом «Про державну службу», мають громадяни України, яким виповнилося 18 років, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, які вільно володіють державною мовою.

На державну службу не може вступити особа, яка:

- 1) за рішенням суду визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена;
- 2) має судимість за вчинення умисного злочину, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку;
- 3) відповідно до вироку суду позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або обіймати відповідні посади;
- 4) піддавалася адміністративному стягненню за корупційне правопорушення - протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили;
- 5) має громадянство іншої держави.

Також не допускається призначення осіб на посади державної служби, на яких вони будуть безпосередньо підпорядковані близьким особам.

Державну службу класифікують на такі види:

- а) служба в органах законодавчої, виконавчої та судової влади;
- б) цивільна і мілітаризована (воєнізована) служба;
- в) цивільна і спеціалізована служба;
- г) державна (в державних органах і військова) і громадянська-муніципальна служба, служба в державних організаціях і установах, в апаратах політичних партій, в громадських організаціях.

За скоєння різного роду правопорушень державні службовці підлягають певним видам юридичної відповідальності:

кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової. У разі вчинення злочину державні службовці притягуються до кримінальної відповідальності на загальних підставах, у порядку, передбаченому Кримінальним кодексом України. Головними особливостями дисциплінарної відповідальності є те, що вона застосовується в межах службової підлеглості, а її підставою може виступати адміністративний проступок, дисциплінарний проступок чи порушення морального характеру. Щодо останнього слід указати, що дисциплінарна відповідальність може наступити за вчинення особою проступку, ганебного його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює (наприклад, вияв неповаги до державних символів України; прогул, тобто відсутність державного службовця на робочому місці більше трьох годин підряд протягом робочого дня без поважних причин; поява державного службовця на робочому місці у нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння). Дисциплінарна відповідальність регламентується не тільки Законом України «Про державну службу», а також Кодексом законів про працю України. По окремих видах державних службовців зазначений вид відповідальності регламентується виключно адміністративно-правовими нормами, передбаченими в законах, статутах і положеннях про дисципліну. Це стосується службовців органів внутрішніх справ України, Збройних сил України, органів прокуратури, СБУ та ін. Цивільно-правова відповідальність державних службовців настає в порядку, передбаченому Цивільним кодексом України. Крім ГК України, що визначає загальний порядок відшкодування завданих збитків, цивільно - правова відповідальність окремих категорій державних службовців регулюється Законом від 1 грудня 1994 р. (із змінами та доповненнями) «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду».

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність імперативного та диспозитивного методів у адміністративному праві?
2. Що є джерелами адміністративного права?
3. Які функції виконують норми адміністративного права?
4. Що розуміється під поняттям адміністративна дієздатність?
5. Хто є особою без громадянства?
6. Які заходи адміністративного попередження Ви знаєте?
7. Які бувають види адміністративних стягнень?
8. У чому проявляється сутність державного управління?
9. Які ознаки притаманні державній службі?

Тестові завдання

1. Адміністративне право регулює відносини:
 - а) екологічні;
 - б) фінансові;
 - в) управлінські;
 - г) сімейні;
 - д) трудові.

2. Норма права, яка передбачає відповідальність за дрібне хуліганство, є:
 - а) заборонною;
 - б) зобов'язуваною;
 - в) уповноваженою;
 - г) рекомендаційною;
 - д) пропозиційною.

3. Адміністративна дієздатність громадян виникає після досягнення:

- а) 15 років;
- б) 16 років;
- в) 18 років;
- г) 21 року;
- д) 25 років.

4. З перерахованих державних органів органом виконавчої влади є:

- а) прокуратура області;
- б) Вищий арбітражний суд України;
- в) Міністерство освіти і науки України;
- г) Інститут законодавства Верховної Ради України;
- д) районний суд.

5. З перерахованих осіб не є державним службовцем:

- а) прокурор міста;
- б) районний суддя;
- в) начальник обласного управління юстиції;
- г) дільничний інспектор міліції;
- д) адвокат.

6. Яка з наведених стадій порушує послідовність процедури прийняття та реалізації актів державного управління:

- а) збір інформації, визначення мети акта;
- б) розробка проекту акта;
- в) прийняття акта;
- г) узгодження акта із зацікавленими органами;
- д) виконання акта.

7. Адміністративно-запобіжним заходом є:

- а) попередження;
- б) адміністративне затримання;

- в) адміністративний арешт;
- г) перевірка документів;
- д) вимога припинити правопорушення.

8. Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли віку:

- а) 12 років;
- б) за окремі правопорушення — 14 років;
- в) 15 років;
- г) 16 років;
- д) 18 років.

9. Назвіть адміністративне стягнення, що може застосовуватися і як основне, і як додаткове:

- а) попередження;
- б) штраф;
- в) оплатне вилучення предмета;
- г) виправні роботи;
- д) позбавлення спеціального права.

10. Призначити адміністративний арешт може:

- а) адміністративна комісія;
- б) виконком сільської або селищної ради;
- в) районний (міський) суд (суддя);
- г) начальник органу внутрішніх справ;
- д) прокурор району.

11. Загальний строк адміністративного затримання (крім виняткових випадків) встановлено не більш як:

- а) година;
- б) дві години;
- в) три години;

- г) чотири години;
- д) п'ять годин.

12. Забезпечення безпеки України, її державного суверенітету, конституційного устрою, територіальної цілісності, економічної та оборонної могутності покладено на:

- а) Службу безпеки України;
- б) Управління державної служби охорони України;
- в) органи військової контррозвідки;
- г) Прикордонну службу України;
- д) усі перераховані органи.

13. До органів внутрішніх справ не належить:

- а) міліція;
- б) установи виконання покарань;
- в) органи пожежного нагляду;
- г) внутрішні війська;
- д) усе перераховане в пунктах б), в).

14. Справа про адміністративне правопорушення розглядається:

- а) за місцем обліку транспортних засобів, за місцем вчинення правопорушення, за місцем проживання правопорушника;
- б) за місцем розташування органу, який розглядає справу, за місцем проживання правопорушника, за місцем проживання потерпілого від правопорушення;
- в) за місцем вчинення правопорушення, за місцем проживання правопорушника, за місцем роботи правопорушника;
- г) за місцем вчинення правопорушення, за місцем його роботи, за місцем реєстрації транспортного засобу;
- д) усе перераховане в пунктах б), в).

15. З перерахованих стягнень не належить до адміністративних стягнень:

- а) штраф;
- б) оплатне вилучення;
- в) взяття на поруки;
- г) попередження;
- д) позбавлення спеціального права.

16. До неповнолітніх віком від 16 до 18 років не застосовуються адміністративні стягнення у вигляді:

- а) попередження;
- б) адміністративного арешту;
- в) позбавлення спеціального права;
- г) штрафу;
- д) конфіскації.

17. Визначте обставини, що виключають адміністративну відповідальність:

- а) скоєння правопорушення у стані сп'яніння;
- б) скоєння правопорушення неповнолітнім;
- в) необхідна оборона;
- г) виконання службових обов'язків;
- д) виконання наказу.

18. Серед зазначених заходів визначте адміністративні стягнення:

- а) сувора догана;
- б) зауваження;
- в) виправні роботи;
- г) догана;
- д) позбавлення волі.

19. Визначте серед зазначених адміністративних стягнень додаткові:

- а) штраф;

- б) конфіскація;
- в) попередження;
- г) виправні роботи;
- д) адміністративний арешт.

20. Серед запропонованих заходів визначте адміністративні стягнення, що застосовуються до неповнолітніх:

- а) висилання за межі України;
- б) штраф;
- в) догана;
- г) громадські роботи;
- д) адміністративний арешт.

21. До адміністративної відповідальності можна притягнути особу віком від:

- а) 14 років;
- б) 16 років;
- в) 18 років;
- г) 15 років;
- д) 13 років.

22. Вкажіть заходи адміністративного примусу:

- а) позбавлення волі;
- б) догана;
- в) сувора догана;
- г) вилучення речей та документів.

23. Суб'єктами адміністративної відповідальності є:

- а) фізичні особи, які досягли віку 16 років;
- б) фізичні особи, які досягли віку 16 років, а також в окремих випадках фізичні особи, які досягли 14 років;
- в) фізичні особи, які досягли віку 16 років, а також в окремих

випадках юридичні особи;

- г) тільки юридичні особи;
- д) тільки дієздатні юридичні особи.

24. Вищим судовим органом серед судів загальної юрисдикції в Україні є:

- а) Конституційний Суд України;
- б) Верховний Суд України;
- в) Європейський Суд з прав людини;
- г) Вищий апеляційний суд України;
- д) Рада юстиції України.

25. Яким є головне завдання адміністративного права?

- а) Правове регулювання шлюбних відносин у суспільстві;
- б) правове регулювання організаційних, управлінських відносин у суспільстві;
- в) правове регулювання міжнародних відносин;
- г) правове регулювання майнових відносин;
- д) правове регулювання взаємин громадян.

26. Заходом адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх, є:

- а) виправні роботи;
- б) адміністративний арешт;
- в) попередження;
- г) конфіскація;
- д) позбавлення волі на певний строк.

27. Суб'єктами адміністративних правовідносин не можуть бути:

- а) об'єднання громадян;
- б) державні службовці;

- в) система місцевого самоврядування;
- г) державні органи виконавчої влади;
- д) громадяни України.
- г) Секретаріат Президента України;
- д) усі перераховані.

28. Вищий орган виконавчої влади очолює:

- а) Президент України;
- б) Секретар Президента України;
- в) Голова Верховної Ради України;
- г) Міністр Кабінету Міністрів України;
- д) Прем'єр-міністр України.

29. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні: «Грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених законами України»?

- а) пеня;
- б) штраф;
- в) позика;
- г) конфіскація;
- д) виправні роботи.

30. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні:

«Вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду і наступній реалізації з передачею вирученої суми колишньому власникові з відрахуванням витрат із реалізації вилученого предмета»?

- а) адміністративне вилучення;
- б) штраф;
- в) виймка;

- г) конфіскація;
- д) оплатне вилучення.

31. Про який вид стягнення йдеться у такому визначенні:

«Установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень»?

- а) позбавлення волі;
- б) позбавлення спеціального права;
- в) адміністративне затримання;
- г) виправні роботи;
- д) адміністративний арешт.

32. До джерел адміністративного права не належить:

- а) Конституція України;
- б) Кримінальний кодекс України;
- в) Повітряний кодекс України;
- г) Митний кодекс України;
- д) усе перераховане в пунктах в), г).

33. Максимальний строк, на який застосовується такий вид стягнення, як позбавлення спеціального права, становить:

- а) три роки;
- б) 12 місяців;
- в) два роки;
- г) шість місяців;
- д) п'ять років.

34. Виправні роботи застосовуються на:

- а) строк до трьох місяців з відрахуванням до 20 % заробітку;
- б) строк до двох місяців з відрахуванням до 20 % заробітку;
- в) строк до чотирьох місяців з відрахуванням до 10 % заробітку;
- г) строк до шести місяців з відрахуванням до 10 % заробітку;

д) строк до шести місяців з відрахуванням до 20 % заробітку;

35. Адміністративний арешт має право призначати:

- а) адміністративна комісія;
- б) районний (міський) суд;
- в) органи внутрішніх справ та районні (міські) суди;
- г) прокурор району та органи внутрішніх справ;
- д) виконком сільської або селищної ради.

36. Адміністративне правопорушення, вчинене особою віком від 16 до 18 років має право розглядати:

- а) кримінальна міліція у справах неповнолітніх;
- б) служба у справах неповнолітніх при виконавчих комітетах районних, міських, районних у містах рад депутатів;
- в) суди (судді одноособово);
- г) органи внутрішніх справ;
- д) адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських, районних у містах рад.

37. Максимальний строк, на який застосовуються виправні роботи, становить:

- а) до двох місяців;
- б) до 10 днів;
- в) до 20 днів;
- г) до одного місяця;
- д) до трьох місяців.

38. Максимальний термін для адміністративного затримання становить:

- а) три доби з повідомленням про це письмово прокурора;
- б) одна доба;
- в) шість годин;

- г) три години;
- д) до 10 діб з санкції прокурора.

39. Справи про адміністративне правопорушення, за загальним правилом, розглядаються протягом:

- а) 10 днів;
- б) 15 днів;
- в) 20 днів;
- г) 25 днів;
- д) 30 днів.

40. Адміністративно-правові відносини — це:

а) передбачена нормами адміністративного права сукупність прав і обов'язків відповідних суб'єктів у галузі державного управління;

б) суспільні відносини, що виникають з приводу реалізації фізичними та юридичними особами права власності;

в) врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, які складаються у сфері державного управління;

г) суспільні відносини, які виникають у зв'язку з вчиненням особою злочину.

41. Адміністративна відповідальність регулюється:

- а) виключно КпАП;
- б) КпАП та іншими законодавчими актами;
- в) Кримінальним кодексом України;
- г) Кодексом законів про працю України.

42. До додаткових адміністративних стягнень належать:

- а) оплатне вилучення, конфіскація;
- б) штраф, адміністративний арешт;
- в) видворення за межі України, виправні роботи;

г) конфіскація, позбавлення спеціального права.

43. До адміністративних стягнень не належать:

- а) виправні роботи;
- б) громадські роботи;
- в) адміністративний арешт;
- г) штраф

Задачі

1. Інспектор Малиновської податкової інспекції м. Києва склав акт стосовно громадянина Вірменії А. про несплату останнім податків. Громадянин Вірменії А. вирішив оскаржити до суду прийняте стосовно його рішення, але через те, що він є громадянином України, скарга залишилась без задоволення.

Здійсніть правовий аналіз ситуації та оцініть законність прийнятого рішення. Відповідь обґрунтувати посиланням на відповідні статті чинних законів та НПА України.

2. Після реєстрації політ партії "Фортуна" в Мінюсті України з'ясувалось, що в документах поданих для реєстрації, відсутня назва та адреса банківської установи, в якій дана політична партія буде відкривати рахунки.

Зробіть правовий аналіз ситуації, зазначивши як у подальшому мають діяти посадові особи Мінюсту України. Відповідь обґрунтувати посиланням на відповідні статті чинних законів і НПА України.

3. Начальник податкової інспекції у Приморському районі відмовився прийняти заяву громадянина К., мотивуючи відмову тим, що громадянин порушив Закон України "Про мови" і заява складена російською мовою.

Дайте правову оцінку дій начальника районної податкової інспекції. Які права має громадянин К.?

4. Службовці районної державної адміністрації М. і С. були присутні на мітингу політичної партії. Наступного дня за наказом голови райдержадміністрації службовці М. і С. були звільнені з посади за порушення принципу політичного нейтралітету.

Проаналізуйте ситуацію і дайте правову оцінку дій службовців М. і С. та голови райдержадміністрації.

Чи закріплює чинний Закон України “Про державну службу” принцип політичного нейтралітету державного службовця?

Чи змінилася б ситуація, коли б М. і С. були організаторами проведення мітингу?

5. Головний лікар військового госпіталю Н. із сином С., якому виповнилось 16 років, на службовій машині з водієм В. у неділю виїхав на полювання. Н. та С. по полювали вдало, а В. ні разу не влучив у ціль. Після полювання вони розпалили багаття. У зв'язку з цим головний лісничий Т. склав три протоколи про порушення правил пожежної безпеки в лісах. Тут же на місці він виніс постанову про накладення на Н., С. і В. адміністративного штрафу із конфіскацією мисливської зброї.

Список літератури

Нормативна література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. –

№ 30. – Ст. 141.

2. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

3. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32 (26.08.2005).

– ст. 1918;

4. Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 9 (16.03.2001). – ст. 342;

5. Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 року // Голос України. – 2011. – 10. – 25.10.2011. – № 199;

6. Закон України «Про державну службу» від 17.11.2011р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 4 (23.01.2012). – ст. 115.

7. Закон України «Про імміграцію» від 07.06.2001р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 41 (12.10.2001). – ст. 197.

8. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992р. // Голос України. – 1992. – 12.05.92р. – № 86.

9. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року (зі змінами і доповненнями) // Вісник Верховної Ради України. - 1991. - № 4. - ст. 20.

10. Закон України «Про засади запобігання та протидії корупції» від 22 вересня 2011 року // Офіційний вісник України. - 2011. - № 44. - ст. 1764.

11. Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 59 (12.08.2011). – ст. 2347.

12. Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про питання щодо застосування адміністративного законодавства України органами внутрішніх справ України» № 950 від 04.10.2013р. // Офіційний вісник України. – 2013. – № 89. (26.11.2013). – ст. 3288.

Рекомендована література:

1. Абакумова Ю. В. Правове регулювання адміністративної

відповідальності: [навчальний посібник] / Ю. В. Абакумова. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 216 с.

2. Адміністративна відповідальність юридичних осіб / М. В. Удод, О. Г. Літус // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Право . - 2010. - № 1. - С. 90-95.

3. Адміністративна відповідальність: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [Коломоєць Т.О. та ін.]; за заг. ред. Т.О. Коломоєць; ДВНЗ «Запорізький нац. ун-т» МОН України. - К.: Істина, 2011. - 184 с.

4. Адміністративна відповідальність: навч.-метод. посіб. / уклад. К.К. Афанасьєв [та ін.]; Луганський держ. ун-т внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. - Луганськ: ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2008. - 88 с.

5. Адміністративне право України [Текст] : навч.-метод. посібник /

С. В. Ківалов, Л. Р. Біла ; Одеська національна юридична академія. - 3. вид., перероб. і доп. - О. : Юридична література, 2006. - 488 с.

6. Адміністративне право України. Академічний курс: [підруч.] У 2 т. - Т. 2: Особлива частина / [ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова) та ін.]. - К.: Юридична думка, 2009. - 600 с.

7. Адміністративне право України. Академічний курс: [підруч.]. У 2 т.: Т. 1. Загальна частина / [ред. кол.: В.Б. Авер'янов (голова) та ін.]. - К.: Юридична думка, 2007. - 584 с.

8. Адміністративне право: підруч. / [кол. авт.]; за ред. Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, В.В. Зуй. - Х.: Право, 2010. - С. 26-48.

9. Адміністративно-правовий статус центрального органу виконавчої влади: проблема змісту / О. О. Харенко // Актуальні проблеми держави і права. - 2011. - Вип. 60. - С. 325-330.

10. Галуцько В.М. Адміністративна відповідальність іноземців та осіб без громадянства в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В.М. Галуцько. - К., 2011. - 20 с.

11. Гриценко І.С. Становлення інституту адміністративної відповідальності / С. Гриценко // Форум права. - 2010. - № 3. - С. 47-53.

12. До питання предмета адміністративного права / Р. В. Ігонін // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Право . - 2010. - № 1. – С. 46-51.

13. Заброда Д.Г. Корупційні адміністративні правопорушення: характеристика та протидія: моногр. / Д.Г. Заброда, Є.М. Іщук. - Дніпропетровськ: Дніпропетровський ун-т внутрішніх справ, 2010. - 164 с.

14. Кодекс України про адміністративні правопорушення: наук.-практ. коментар / [за ред. Р.А. Калюжного, М.І. Іншина та І.М. Шопіної]. - К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2011. - 780 с.

15. Кодекс України про адміністративні правопорушення: наук.-практ. коментар [за заг. ред. С.В. Петкова, С.М. Морозова]. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 1248 с.

16. Коломоєць Т.О. Забезпечення прав юридичних осіб в адміністративних правопорушеннях: моногр. / Т.О. Коломоєць, В.Г. Лукашевич, Ю.А. Дорохіна. - К.: Істина, 2011. - 176 с.

17. Колпаков В.К. Адміністративно-деліктний процес: навч. посіб. / В.К. Колпаков, В.В. Гордєєв. - Х.: Харків юридичний, 2012. - 228 с.

18. Літошенко О.С. Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. юрид. наук / О.С. Літошенко. - К., 2005. - 21 с.

19. Правове забезпечення надання адміністративних послуг в Україні / Ю. В. Даньшина // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Державне управління. - 2011. - № 1. - С. 61-68.

20. Проблемні питання розвитку сучасної доктрини адміністративного права і процесу / О. П. Рябченко // Юрист України . - 2011. - № 1(14). – С. 5-10.

21. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посіб. - [3-тє вид., перероб. і доповн.] / С.Г. Стеценко. - К.: Атіка, 2011. - 624 с.

22. Хорощак Н.В. Адміністративні стягнення та їх застосування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / Н.В. Хорощак. - К., 2003. - 16 с.

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

4.1. Поняття, предмет та джерела фінансового права

Фінансовому праву належить важлива роль у реформуванні економічних відносин та їх правового регулювання, що обумовлено подальшою демократизацією українського суспільства, розвитком правової держави та громадянського суспільства, заснованих на пріоритеті прав і свобод людини і громадянина, рівності всіх форм власності.

Фінансове право уявляє собою сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у процесі планової акумуляції, розподілу, перерозподілу та використання грошових фондів державою, необхідних для виконання завдань, що постають на кожному етапі її розвитку.

Предметом фінансового права є суспільні відносини, що виникають у процесі фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування – відносини щодо формування та використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів, необхідних для виконання їх функцій та задач. Разом з тим, у процесі фінансової діяльності держави виникають і інші, окрім фінансових, правовідносини (напр., цивільні). Фінансове право розповсюджується лише на фінансові правовідносини. До них належать:

- відносини, що виникають при встановленні бюджетної системи, розподілу доходів та видатків між її ланками;
- відносини щодо складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання та контролю за дотриманням бюджетного законодавства, і питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства;
- правові засади утворення та погашення державного та місцевого боргу;

- відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів;
- відносини фінансування і кредитування;
- відносини державного страхування;
- регулювання грошової та валютної систем.

Отже, фінансове право регулює лише організаційно-майнові правовідносини, що виникають унаслідок владної діяльності держави в особі уповноважених органів щодо формування, розподілу та використання ними фондів грошових коштів.

Додатковою ознакою розмежування галузей права одна від іншої є **метод правового регулювання**, який уявляє собою специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою правових норм та інших правових засобів.

Метод фінансово-правового регулювання уявляє собою сукупність засобів впливу на учасників фінансових правовідносин, який характеризується юридичними фактами, з якими пов'язують виникнення фінансових правовідносин, правовим статусом їх суб'єктів, розподілом прав і обов'язків між ними, видами санкцій за порушення приписів держави та порядком їх застосування.

Загальним методом правового регулювання фінансового права є *імперативний метод* (метод владних розпоряджень, командно-вольовий). Владним приписам притаманний категоричний характер та відсутність оперативної самостійності.

Методи фінансово-правового регулювання:

- владних приписів;
- субординації;
- погодження;
- рекомендації.

Владний припис у фінансовому праві як особлива форма організаційної діяльності уявляє собою, забезпечену законом, вимогу уповноважених суб'єктів законодавчої або виконавчої

влади щодо певної поведінки та дій у галузі фінансів, звернена до юридичних та фізичних осіб, що є суб'єктами фінансових правовідносин.

Джерела фінансового права – конкретні форми його вираження, тобто правові акти представницьких і виконавчих органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що містять норми фінансового права.

Схема 4.1.

Основними завданнями джерел фінансового права є:

<i>фінансова правотворчість, яка у свою чергу є одним із напрямків фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування.</i>	<i>форма існування фінансових норм, тобто зовнішньо об'єктивоване вираження загальнообов'язкових правил поведінки суб'єктів фінансових правовідносин.</i>
---	---

Джерела фінансового права:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. як основне джерело національної правової системи займає верховне місце в системі джерел фінансового права і регулює фундаментальні суспільні відносини. Конституція України закріпила принципи фінансової діяльності держави та органів місцевого самоврядування. До таких принципів належать: верховенство права, гласність, пріоритет прав і свобод людини і громадянина, законність та ін. Також Конституцією України встановлюється правове положення органів державної влади при здійсненні фінансової діяльності, а також закріплюються права і обов'язки людини і громадянина у фінансовій сфері.

Наприклад, ст. 85 Конституції України встановлює такі повноваження Верховної Ради України в сфері фінансової діяльності, як затвердження Державного бюджету України та

внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України та прийняття рішення щодо звіту про його виконання; затвердження рішень про надання Україною позик й економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, непередбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням та ін. Кабінет Міністрів України згідно зі ст. 116 забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; розробляє проект Закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання, затвердженого Верховною Радою України, Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про виконання Державного бюджету.

2. Бюджетний кодекс України від 08 липня 2010 р., яким регулюються відносини, що виникають у процесі складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання та контролю за дотриманням бюджетного законодавства, і питання відповідальності за порушення бюджетного законодавства, а також визначаються правові засади утворення та погашення державного і місцевого боргу.

3. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 р. регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, зокрема, визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

4. Закони як джерела фінансового права визначають загальні засади регулювання фінансових правовідносин, закріплюють високий рівень нормативно-правового регулювання

у сфері фінансової діяльності держави. Спеціальні закони регламентують бюджетні, банківські, грошово-кредитні, валютні та ін. фінансові правовідносини. Важливе значення серед джерел фінансового права належить таким Законам України, як: «Про Державний бюджет на поточний рік», «Про Рахункову палату», «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», «Про банки і банківську діяльність» та ін.

5. Підзаконні нормативно-правові акти, якими є постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів, інструкції і нормативні накази керівників міністерств, зокрема Міністерства фінансів України та Міністерства доходів і зборів України, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування і їхніх виконавчих органів.

4.2. Місце фінансового права в системі права України

Оскільки фінансове право має власний предмет і метод правового регулювання, воно обґрунтовано визнається самостійною галуззю національної правової системи України. Разом з тим, самостійність фінансового права не означає її абсолютної відокремленості. Фінансове право тісно взаємопов'язано із різними галузями права. Але найбільш тісно воно пов'язане із конституційним, адміністративним та цивільним правом.

Конституційне право закріплює права, свободи та обов'язки людини і громадянина, форми власності, принципи діяльності держави та її органів у всіх галузях суспільного життя, у тому числі і в галузі фінансів, компетенцію органів державної влади та державного управління в сфері фінансів. Територіальний устрій України, поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову, взаємовідносини державної влади і місцевого самоврядування також впливають на конкретні форми фінансової

діяльності. Норми фінансового права конкретизують положення конституційно-правових норм і забезпечують формування і використання державних централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів.

Фінансове право тісно пов'язано із адміністративним правом. **Адміністративне право** визначає принципи державного управління, систему органів виконавчої влади та їх повноваження в галузі фінансів, права та обов'язки посадових осіб фінансових органів. Іншими словами норми фінансового права закріплюють організаційні форми управління фінансовою системою, систему та структуру фінансових органів, регулюють відносини, які виникають у процесі мобілізації, розподілу та використання фондів грошових коштів державою в особі її органів. За порушення фінансового законодавства до винних осіб застосовуються адміністративно-правові санкції.

Фінансове право також взаємопов'язано із **цивільним правом**, предметом якого є майнові правовідносини, зокрема і грошові. Разом з тим, фінансове право регулює тільки організаційно-майнові відносини, що впливають із владної діяльності держави. Також ряд органів державного управління у сфері фінансів, наприклад, Національний Банк України, в той же час є суб'єктом цивільних відносин. З одного боку, він є органом спеціальної компетенції у сфері фінансового контролю, оскільки уповноважений забезпечувати нагляд за діяльністю банківських установ та виконувати своє завдання, визначене Конституцією України, - забезпечення стабільності національної грошової одиниці. В той же час, Національний Банк України має право укладати цивільно-правові угоди з іншими учасниками банківської системи. Банки, в свою чергу, надають кредити клієнтам за кредитними угодами, що є предметом регулювання цивільного права, але при цьому підпадають під фінансово-правове регулювання, оскільки умови кредитування у деяких аспектах додатково обмежуються Національним банком.

4.3. Фінансово-правові норми та фінансові правовідносини

Фінансово-правова норма – це встановлене державою загальнообов'язкове правило поведінки (припис) щодо формування, розподілу та використання коштів централізованих та децентралізованих фондів, яке виражене в категоричній формі і забезпечене примусовою силою держави.

Фінансово-правова норма регулює лише фінансові правовідносини, а також передбачає відповідальність за невиконання приписів держави. Фінансово-правова норма носить імперативний характер, який проявляється в категоричній формі і не дозволяє суб'єктам фінансових правовідносин змінювати ані самих приписів, ані умов їх застосування.

Фінансово-правова норма складається з гіпотези, диспозиції та санкції.

Гіпотеза фінансово-правової норми визначає умови, за яких можуть виникати передбачені нормою юридичні права та обов'язки учасників фінансових відносин у галузі фінансової діяльності.

Диспозиція фінансово-правової норми є її основою й містить саме правило поведінки учасників фінансових відносин за наявності, передбачених гіпотезою, фактичних обставин. Диспозиція виражена у безумовно визначеній формі і, як правило, є достатньо обтяженою за змістом.

Санкція фінансово-правової норми містить вказівки на невігідні для її порушника наслідки. Саме у санкції виражається імперативний характер приписів у сфері фінансової діяльності. Так, як санкції є видом державного примусу, їм притаманний ряд ознак:

- 1) вони об'єктивно виражені у нормах фінансового законодавства;
- 2) застосовуються компетентними органами державної влади;
- 3) носять імперативний та майновий характер;

4) застосовуються з метою забезпечення суспільних та державних фінансових інтересів, додержання фінансової дисципліни.

Однією з важливих особливостей фінансових санкцій є поєднання правовідновлювального та карального (штрафного) елементів. Тобто, в результаті застосування санкцій відновлюється фінансова дисципліна, що була порушена (наприклад, порядок нарахування та сплати податків), а також відшкодовуються збитки, що були завдані правопорушенням.

Схема 4.2.

Види фінансово-правових норм:

<i>в залежності від способу впливу на учасників фінансових правовідносин:</i>	
<i>зобов'язуючі</i>	встановлюють права та обов'язки учасників фінансових правовідносин, вимагають від даних учасників чітко здійснювати відповідні дії. <i>Наприклад, згідно із 67 статтею Конституції України кожний зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законодавством. Відповідно до ст. 85 до повноважень Верховної Ради України належить затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього.</i>
<i>забороняючі</i>	включають у себе заборону здійснювати певні дії, зобов'язують учасників фінансових правовідносин утримуватись від таких дій. <i>Наприклад, у п. 2 ст. 15 Бюджетного кодексу України міститься заборона використовувати емісійні кошти Національного Банку України на фінансування бюджету.</i>
<i>уповноважуючі</i>	встановлюють можливість учасникам фінансових відносин самостійно приймати рішення та

	здійснювати певні дії, але у чітко визначених межах. <i>Наприклад, згідно зі ст. 143 Конституції України територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування затверджують бюджети, встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону.</i>
<i>за змістом:</i>	
матеріальні	виражають матеріальний (грошовий) зміст юридичних прав та обов'язків учасників фінансових відносин. Дані норми встановлюють види та обсяг грошових зобов'язань юридичних та фізичних осіб перед державою та територіальними громадами, джерела утворення фінансових ресурсів, види видатків та ін.
процесуальні	встановлюють порядок діяльності у сфері формування, розподілу й використання фондів грошових коштів. <i>Наприклад, процедурним питанням присвячений цілий інститут фінансового права – бюджетний процес.</i>
<i>за терміном функціонування:</i>	
постійні	фінансово-правові норми невизначеної у часі дії. <i>Наприклад, норми, що закріплені у Бюджетному кодексі України;</i>
тимчасові	фінансово-правові норми визначеної у часі дії. <i>Наприклад, норми, що закріплені в законах про Державний бюджет та в рішеннях місцевих рад щодо затвердження місцевих бюджетів.</i>

Фінансові правовідносини – це врегульовані фінансово-правовими нормами суспільні відносини, що складаються в процесі

фінансової діяльності держави та уповноважених нею органів.

Фінансово-правовим відносинам притаманні такі риси:

- одним із обов'язкових суб'єктів є держава в особі відповідного уповноваженого державного органу;

- об'єктом виступають гроші або грошові зобов'язання в зв'язку із формуванням, розподілом та використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів;

- виникнення, зміна та/або припинення фінансових правовідносин чітко регламентовано законодавством, так як права та обов'язки суб'єктів визначаються лише законами та підзаконними нормативно-правовими актами.

Отже, вищеназвані риси фінансово-правових відносин у своїй сукупності дозволяють виділити дані відносини із великого кола правовідносин, які мають грошовий характер. Всім фінансовим правовідносинам притаманний державно-владний характер.

Процесуальні фінансові відносини виникають у процесі встановлення форм і методів формування фондів коштів, порядку їх розподілу, а також контролю за їх використанням. Державно-владний характер проявляється в тому, що держава визначає та регламентує форми та методи, порядок та строки надходження коштів, спрямовує їх використання за цільовим призначенням.

Матеріальні фінансові відносини здійснюються через владно-організаційні майнові права та обов'язки, пов'язані із передачею коштів у розпорядження учасників даних правовідносин.

Невід'ємними складовими елементами фінансово-правових відносин є суб'єкт, об'єкт та зміст.

Суб'єкти фінансових правовідносин - це особи, які беруть участь у конкретних правовідносинах і є носіями фінансових обов'язків і прав.

Суб'єктами фінансових правовідносин являються:

- територіальні утворення (держава та її місцеві утворення);

– колективні суб'єкти (уповноважені державою органи, а саме органи законодавчої та виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації різних організаційно-правових форм). Вони представляють собою відокремлені та організовані групи суб'єктів, які вступають у правовідносини з іншими суб'єктами персоніфіковано як єдине ціле.

– індивідуальні суб'єкти (фізичні особи).

Під **об'єктом фінансових правовідносин** слід розуміти те, на що направлена поведінка учасників фінансових правовідносин. Об'єктом є гроші або грошові зобов'язання у зв'язку з мобілізацією, розподілом та використанням централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів.

Права і обов'язки учасників фінансових правовідносин утворюють їх **зміст**. Зміст фінансових правовідносин характеризується синтезом юридичного та фактичного.

Юридичний зміст – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів фінансових правовідносин, закріплені у фінансово-правових нормах.

Фактичний зміст – це власне сама поведінка суб'єктів фінансових правовідносин, їх діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право – це закріплена у фінансово-правовій нормі і належна фінансовому або кредитному органу вид і міра можливої поведінки для задоволення інтересів держави, від імені якої він виступає, яка забезпечена юридичними обов'язками інших суб'єктів фінансових правовідносин.

Юридичний обов'язок являє собою закріплену у фінансово-правовій нормі і забезпечену можливістю державного примусу міру необхідної поведінки суб'єкта фінансових правовідносин для задоволення фінансових інтересів держави.

Фінансові правовідносини виникають, змінюються та припиняються на підставі **юридичних фактів**, які представляють собою конкретні життєві обставини, що виступають у ролі дії або події. Дії – усвідомлені обставини, які відбуваються з волі людини;

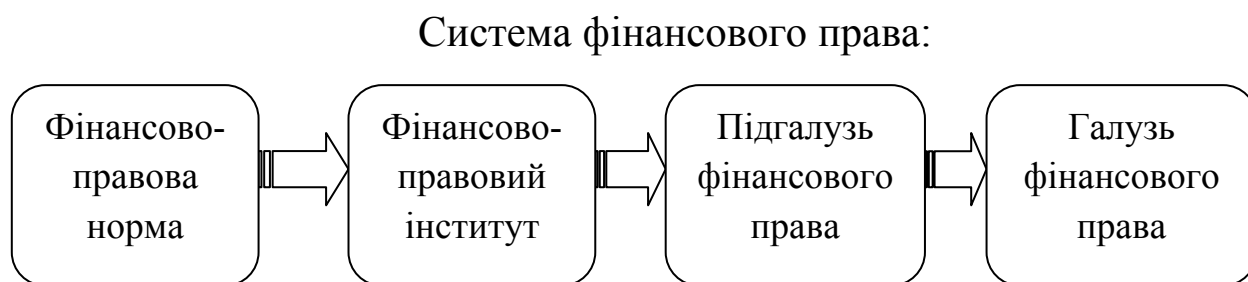
поділяються на правомірні та неправомірні. Події – життєві обставини, що не залежать від волі людей.

4.4. Система фінансового права

Система фінансового права – це внутрішня його будова, що обумовлена системою фінансових правовідносин, розміщення фінансово-правових норм у визначеній послідовності.

Система фінансового права показує, з яких інститутів, підгалузей та частин складається дана галузь національної правової системи і як ці складові елементи взаємодіють між собою.

Схема 4.3.

Система фінансового права складається із Загальної та Особливої частин.

Схема 4.4.

<i>Загальна частина охоплює:</i>	<i>Особлива частина регулює:</i>
загальні принципи, правові форми та методи фінансової діяльності, правовий статус органів державної влади, які керують фінансовою діяльністю, а також норми, що регулюють відносини в сфері фінансового контролю.	відносини в сфері державного та місцевого бюджетів, загальнодержавні та місцеві податки та збори, відносини державного кредитування, державного страхування, державних видатків, грошового обігу, валютного регулювання та ін.

4.5. Поняття і значення фінансового контролю

Фінансовий контроль – це цілеспрямована діяльність законодавчих та виконавчих органів публічної влади та недержавних організацій, спрямована на забезпечення законності, фінансової дисципліни та раціональності в процесі формування, розподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів з метою найбільш ефективного соціально-економічного розвитку всіх суб'єктів фінансових правовідносин.

Значення фінансового контролю обумовлюється характером фінансової діяльності держави. Так, подальший розвиток ринкових відносин, зміни у фінансовій політиці (а саме набуття нею більшої соціальної спрямованості) потребують все більше коштів. Все це вимагає більш ощадливого використання фінансових ресурсів, які завжди обмежені, та потребує суворого обліку та контролю.

Фінансовий контроль виступає фактором подальшого розвитку ринкових відносин. У зв'язку з цим сфера фінансового контролю розширюється, він виступає способом забезпечення законності та фінансової дисципліни, запобігання правопорушень. За допомогою фінансового контролю виявляються фінансові правопорушення і притягуються до відповідальності винні особи.

Фінансова дисципліна – обов'язковий для всіх суб'єктів фінансових правовідносин порядок здійснення фінансової діяльності, встановлений діючим законодавством, або іншими словами – дотримання підконтрольними суб'єктами фінансово-правових норм у процесі здійснення фінансової діяльності.

Фінансове правопорушення – дія або бездіяльність суб'єктів фінансових правовідносин, спрямована проти встановленого фінансово-правовими нормами порядку формування, розподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів і за яке винні особи притягуються до юридичної відповідальності у встановленому законом порядку.

Види фінансових правопорушень:

- бюджетні правопорушення;
- правопорушення у сфері банківської діяльності;
- правопорушення у сфері валютного регулювання;
- податкові правопорушення;
- правопорушення у сфері грошового обігу, розрахунків.

Зміст фінансового контролю визначається фінансовою діяльністю держави, складовою частиною якої він є. Основним його призначенням є забезпечення своєчасної найбільш ефективної акумуляції грошових коштів, сприяння їх зростанню, пошук нових джерел доходів та ін.

Фінансовий контроль, як правило, застосовується на завершальній стадії управління фінансами, в той же час виступаючи необхідною передумовою ефективності управління ними.

Оскільки фінанси являють собою основу будь-якої сфери суспільної діяльності, то вони одночасно і відображають матеріальну результативність такої діяльності. Так само і фінансовий контроль показує реальний процес руху фінансових ресурсів, починаючи від стадії їх формування і закінчуючи результатами даної діяльності.

У країнах із ринковою економікою сфера державного фінансового контролю забезпечує реалізацію фінансової політики держави. Державний фінансовий контроль розповсюджується лише на систему державних фінансів. Це, у першу чергу, складання та виконання державного та місцевих бюджетів, місцеві фінанси та фінанси державних підприємств. Діяльність підприємств різних організаційно-правових форм є об'єктом державного фінансового контролю лише в частині забезпечення фінансової дисципліни при виконанні ними державних замовлень, надання їм субсидій та державних кредитів, а також при складанні податкових декларацій.

Важливе значення при здійсненні фінансового контролю надається своєчасності і повноті мобілізації державних ресурсів, законності джерел доходів усіх ланок державної фінансової системи, дотримання правил обліку та звітності.

Правову основу здійснення фінансового контролю складають

Конституція України, Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні», яким визначаються правові та організаційні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні, ін. закони України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів, інструкції і нормативні накази керівників міністерств та ін.

4.6. Організація і органи фінансового контролю

У сучасних умовах переходу до ринкових відносин, розширення господарської самостійності підприємств, установ та організацій важлива роль належить **організації фінансового контролю**. В його внутрішньому змісті більш широкого значення набуває поточний щоденний аналіз фінансового стану, самоконтроль з боку керівника підприємства. Більш глибоким став контроль представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування за фінансовою діяльністю виконавчої влади.

Згідно з діючим законодавством України фінансовий контроль здійснюється Президентом України, органами законодавчої та виконавчої влади, спеціальними контролюючими органами, недержавними організаціями.

Відповідно до ст. 85 Конституції України **Верховна Рада України** безпосередньо та через свої органи має право вирішувати будь-які питання, пов'язані із фінансовою діяльністю держави. Вона здійснює фінансовий контроль при розгляді та затвердженні проекту Державного бюджету та його виконанні, приймає рішення щодо звіту про його виконання. Фінансовий контроль також здійснюється законодавчими органами через відповідні комітети. Відповідно до ст. 89 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» у Верховній Раді України діють 2 спеціалізованих комітети: **Комітет з питань бюджету** та **Комітет з питань фінансів і банківської діяльності**, **Комітет з питань податкової та митної політики**, які здійснюють безперевний

парламентський контроль над станом та рухом державних фінансів.

Згідно із 98 статті Конституції України та Закону України «Про Рахункову палату» в Україні діє *Рахункова палата*, яка від імені Верховної Ради України здійснює контроль над використанням коштів Державного бюджету України. До повноважень Рахункової палати відповідно до вищеназваного Закону належать:

- здійснення експертно-аналітичних, інформаційних та інших видів діяльності, що забезпечують контроль за використанням коштів загальнодержавних цільових фондів, коштів позабюджетних фондів, за цільовим використанням фінансово-кредитних і валютних ресурсів під час здійснення загальнодержавних програм;

- проведення фінансових перевірок, ревізій в апараті Верховної Ради України, органах виконавчої влади, Національному банку України, Фонді державного майна України, інших підзвітних Верховній Раді України органах, а також на підприємствах і в організаціях незалежно від форм власності в межах, визначених законодавством;

- організація та проведення оперативного контролю за використанням коштів Державного бюджету України за звітний період та ряд ін.

Повноваження *Президента України* у сфері державного фінансового контролю обумовлені його статусом глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України здійснює фінансовий контроль, підписуючи прийняті Верховною Радою України закони, наприклад, закон про Державний бюджет України на поточний рік або інші закони у сфері організації та регулювання фінансової діяльності. Також має право вето відносно прийнятих Верховною Радою законів з поверненням їх на повторний розгляд. Крім того, Президент України реалізує свої повноваження в сфері фінансового контролю шляхом прийняття указів, які регламентують фінансову діяльність.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади здійснює комплексний фінансовий контроль у процесі реалізації фінансової політики держави, реалізації загальнодержавних та міждержавних економічних програм створення та функціонування різних фондів. Відповідно до 96 статті Конституції України Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік, а також разом з цим проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету поточного року.

Міністерство фінансів України є центральним спеціалізованим органом державної виконавчої влади з управління фінансами та здійснення державного фінансового контролю. Здійснення Міністерством фінансів України контрольних повноважень відбувається під час складання проекту й виконанням державного бюджету; встановлення порядку ведення бухгалтерського обліку і складання звітності про виконання бюджетів, кошторисів витрат бюджетних установ; координації відомчого фінансового контролю; перевірки дотримання банками правил касового виконання держбюджету за доходами та ін.

Міністерство доходів і зборів, яке створене згідно із Указом Президента України від 18.03.2013 р. № 141/2013 «Про Міністерство доходів і зборів України». Міністерство доходів і зборів є правонаступником Державної податкової служби України та Державної митної служби України. Міністерство доходів і зборів України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань:

- забезпечення формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізації єдиної державної податкової, державної митної політики;

- забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі - єдиний внесок);

- забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями при застосуванні податкового та митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску.

З 21.05.2014 р. було утворено *Державну фіскальну службу* як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України, реорганізувавши Міністерство доходів і зборів шляхом перетворення (Постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 р. № 160 «Про утворення Державної фіскальної служби»).

Органи місцевого самоврядування здійснюють фінансовий контроль при розгляді проектів і затвердженні відповідних бюджетів і звітів про їх виконання, при внесенні до цих бюджетів змін і корективів у ході їх виконання, при заслуховуванні інформацій і звітів голів постійних комісій про витрачання бюджетних ресурсів, керівників інших органів з питань фінансової діяльності.

Виконавчі комітети відповідних *місцевих рад* організовують виконання бюджетів, контролюють виконання зобов'язань з платежів у місцеві бюджети підприємствами, установами і організаціями, законність витрачання бюджетних коштів організаціями та установами, які функціонують на їх території, здійснюють контроль за станом обліку та звітності на підприємствах, установах, організаціях комунальної форми власності.

Особливо місце у здійсненні фінансового контролю належить *органам фінансово-банківської системи*.

Фінансові органи здійснюють контрольні функції при складанні та виконанні бюджетів, перевірки фінансових планів,

кошторисів, бюджетів, при надходженні платежів та фінансуванні із бюджетів, при аналізі звітів та балансів.

Установи банків контролюють підприємства, організації в процесі кредитування та розрахунків, видачі коштів для заробітної плати, при фінансуванні та кредитуванні капітальних вкладень.

Національний банк України в системі органів фінансового контролю займає особливе місце, оскільки є основним контрольним органом у сфері грошово-кредитного обігу, забезпечення фінансового контролю та банківського нагляду. Чинним законодавством (Законом України "Про Національний банк України" № 679-XIV від 20.05.1999р.) на нього покладено функції нагляду за діяльністю комерційних банків, що є суб'єктами підприємницької діяльності, їх відділень, філій, представництв по всій території України; організація та здійснення валютного контролю за банками й іншими фінансовими установами; аналіз стану грошово-кредитних, фінансових, цінових і валютних відносин.

Поряд з даними органами до органів державного фінансового контролю також належать і спеціальні служби: Державна казначейська служба України та Державна фінансова інспекція України, правове положення яких закріплено Указом Президента України від 13.04.2011 р. № 460/2011 «Про Положення про Державну казначейську службу України» та Указом Президента України від 23.04.2011 р. № 499/2011 «Про Положення про Державну фінансову інспекцію України» відповідно.

Державна казначейська служба України, виконуючи функцію обслуговування державного і місцевих бюджетів, здійснює попередній і поточний контроль, які спрямовані на попередження бюджетних установ щодо можливих порушень при використанні ними бюджетних коштів і кроком до реалізації аудиту як форми фінансового контролю у державі. Попередній фінансовий контроль здійснюється органами Державної казначейської служби по відносно доходної частини

бюджетів. На початку бюджетного року данним органом державної влади на центральному рівні проводиться робота щодо чіткого визначення належності тих чи інших видів надходжень до конкретного бюджету, фонду, а також розподіл між ними. Попередній та поточний контроль бюджетних повноважень також здійснюється органами Державного казначейства і при проведенні надходжень та відшкодуванні податків згідно із законодавством. Підставою для здійснення платежів є висновки органів адміністрування податків, зборів та інших платежів, судових органів, які перевіряються органами Державного казначейства як на предмет законності повноважень тих, хто приймає рішення, так і на предмет правильності оформлення зазначених документів. Такий механізм контролю діє для загального фонду державного бюджету, а також частково для спеціального – надходжень, що мають цільовий характер використання.

Державна фінансова інспекція України є центральним органом виконавчої влади, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю. Державна фінансова інспекція України була створена шляхом реорганізації Головного контрольно-ревізійного управління України на підставі Указу Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 „Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади”.

Отже, основним призначенням Державної фінансової інспекції є реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю, а також внесення пропозицій щодо її формування. Для виконання даного завдання, даний орган державної влади:

1) здійснює державний фінансовий контроль за:

- використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю

бухгалтерського обліку і фінансової звітності у міністерствах та інших органах виконавчої влади та ін.;

- дотриманням законодавства про державні закупівлі;
- діяльністю суб'єктів господарської діяльності незалежно від форми власності, які не віднесені законодавством до підконтрольних установ, за рішенням суду, винесеним на підставі подання прокурора або слідчого для забезпечення розслідування кримінальної справи;

2) здійснює контроль за:

- виконанням функцій з управління об'єктами державної власності;
- цільовим використанням коштів державного і місцевих бюджетів;
- цільовим використанням і своєчасним поверненням кредитів (позик), одержаних під державні (місцеві) гарантії;
- усуненням виявлених недоліків і порушень та ін.;

4) *вживає в установленому порядку заходів до усунення виявлених під час здійснення державного фінансового контролю порушень законодавства та притягнення до відповідальності винних осіб.*

Державна фінансова інспекція України здійснює і інші завдання відповідно до чинного законодавства України.

Незалежний фінансовий контроль здійснюють спеціалізовані **аудиторські фірми та незалежні особи (аудитори)**. Правовий статус цього органу фінансового контролю визначається Законом України «Про аудиторську діяльність» від 22.04.1993 № 3125-XII. Відповідно до цього нормативно-правового акту *аудит* - це перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх

положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів.

Окрім державного фінансового контролю, також здійснюється **суспільний контроль**. Його реалізують окремі спеціалісти (фізичні особи), групи осіб на засадах добровільності.

4.7. Види і методи фінансового контролю

Фінансовий контроль за часом проведення поділяється на попередній, поточний та наступний.

Попередній фінансовий контроль здійснюється на стадії складання, розгляду та прийняття рішень з фінансових питань.

Поточний фінансовий контроль здійснюється фінансовими органами за оперативною поточною діяльністю і полягає в регулярній перевірці дотримання фінансових норм і нормативів. Здійснюється з метою раціонального використання фінансових ресурсів.

Наступний фінансовий контроль – це контроль за фінансовими результатами діяльності, проводиться після здійснення фінансових операцій для виявлення їх ефективності.

У залежності від сфери фінансової діяльності (об'єкту фінансового контролю) фінансовий контроль поділяється на: бюджетний, податковий, валютний, банківський, кредитний, інвестиційний, страховий та ін.

За формами проведення фінансовий контроль поділяється на ініціативний та обов'язковий. **Ініціативний** - базується на власних рішеннях суб'єктів господарювання та інших суб'єктів і здійснюється як їх власними силами, так і за участі сторонніх організацій. **Обов'язковий** фінансовий контроль ґрунтується на вимогах нормативно-правових актів (наприклад, контроль Рахункової палати за виконанням бюджету), а також на рішеннях компетентних органів державної влади (наприклад, рішення щодо перевірки дотримання законності, встановлення істини під час судового слідства та ін.).

Методи фінансового контролю представляють собою сукупність прийомів та способів, що використовуються при його здійсненні. Обрання того чи іншого методу залежить від сукупності чинників у кожному конкретному випадку. Основними методами фінансового контролю є: аналіз фінансового стану, нагляд, спостереження, перевірка, інвентаризація та ревізія.

Аналіз фінансового стану представляє собою постійне вивчення періодичної та річної фінансово-бухгалтерської звітності.

Нагляд здійснюється органами контролю стосовно суб'єктів, яким цими органами було надано дозвіл або ліцензію на здійснення певних видів діяльності (наприклад, банківський нагляд).

Спостереження передбачає здійснення постійного контролю кредитними установами за цільовим використанням наданих ними кредитів.

Перевірка – це обстеження та вивчення окремих ланок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій чи їх окремих підрозділів. Перевірка передбачає зіставлення фактичних даних контролю з даними, що відображені в первинній документації. Результати перевірки відображаються в довідці або доповідній записці.

Під час *інвентаризації* визначається фактична наявність основних засобів, товарно-матеріальних цінностей, грошових коштів та їх відповідність даним бухгалтерського обліку на певну дату. Здійснюється з метою збереження та раціонального використання матеріальних цінностей.

Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємства, установи, організації. Під час ревізії перевіряється дотримання законодавства з фінансових питань, достовірність обліку та звітності, виявляються недостачі, розтрата, привласнення і крадіжки товарно-матеріальних цінностей та коштів. Мета ревізії – запобігання фінансовим зловживанням. За результатами ревізії складають *акт ревізії*, який відображає її результати за наслідками певних фінансово-господарських операцій або діяльності установи в цілому.

4.8. Поняття податку і збору. Їх класифікація

Конституція України (ст. 67) встановлює, що кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Нормативні визначення податку та збору встановлюються в статті 6 Податкового кодексу України.

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до Податкового кодексу України.

Ознаки податку як виду обов'язкового платежу в бюджет:

1) податок представляє собою віжчуження частини власності суб'єктів на користь держави при внесенні податкових платежів до бюджету;

2) законність його встановлення та стягнення, тобто запровадження податку, а також його стягнення здійснюється в порядку та на умовах, визначених законодавством;

3) обов'язковість сплати податку. Дана ознака забезпечується правовими гарантіями, які полягають у встановленні юридичної відповідальності платників податків за порушення строків сплати, заниження розмірів суми податку, ухилення від сплати податку у формі фінансових санкцій. Крім того, за податкові правопорушення винні особи можуть притягуватись до адміністративної, а в окремих випадках і до кримінальної відповідальності;

4) податок є абстрактним платежем, який при внесенні до відповідного бюджету не має цільового призначення;

5) також суттєвою ознакою податку є безоплатність його сплати, яка характеризується односторонністю, безеквівалентністю та безповоротністю податків.

Сутність податків проявляється в наступних їх **функціях**: фіскальній, регулюючій та контрольній.

Спочатку податки у всіх державах запроваджувались з метою виконання **фіскальної функції**, тобто забезпечення держави джерелами грошових коштів для фінансування видатків. Потім

держави почали використовувати податкові ставки та податкові пільги з метою регулювання соціально-економічних процесів і податки стали виконувати *регулюючу функцію*, тобто впливати на процеси відтворення (стимулювати або стримувати його темпи) та сприяти вирішенню різних задач (таких як, наприклад, захист малозабезпечених верств населення).

За допомогою податків держава здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю підприємств, установ, організацій та громадян, а також за джерелами доходів та видатків. Завдяки *контрольній функції* оцінюється ефективність податкової системи, забезпечується контроль за видами діяльності та фінансовими потоками.

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій.

Під час встановлення податку обов'язково визначаються такі *елементи*:

- платники податку;
- об'єкт оподаткування;
- база оподаткування;
- ставка податку;
- порядок обчислення податку;
- податковий період;
- строк та порядок сплати податку;
- строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку.

- під час встановлення податку можуть передбачатися податкові пільги та порядок їх застосування.

Платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують

(передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з Податковим кодексом України або податковими законами, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів.

Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку.

Базою оподаткування визнаються конкретні вартісні, фізичні або інші характеристики певного об'єкта оподаткування. База оподаткування - це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання.

Ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування.

Обчислення суми податку здійснюється шляхом множення бази оподаткування на ставку податку із/без застосуванням відповідних коефіцієнтів.

Податковим періодом визнається встановлений Податковим кодексом України період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків та зборів.

Строком сплати податку та збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку із сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством. Податок чи збір, що не був сплачений у визначений строк, вважається не сплаченим своєчасно.

Податкова пільга - передбачене податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплата ним податку та

збору в меншому розмірі за наявності підстав, визначених Податковим кодексом України.

Сукупність загальнодержавних та місцевих податків та зборів, що справляються в установленому Податковим кодексом України порядку, становить *податкову систему України*.

До *загальнодержавних* належать податки та збори, що встановлені Податковим кодексом України і є обов'язковими до сплати на всій території України.

До *місцевих* належать податки та збори, що встановлені відповідно до переліку і в межах граничних розмірів ставок, визначених Податковим кодексом України, рішеннями сільських, селищних і міських рад у межах їх повноважень, і є обов'язковими до сплати на території відповідних територіальних громад.

До *загальнодержавних* належать такі податки та збори:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- збір за першу реєстрацію транспортного засобу;
- екологічний податок;
- рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України;
- плата за користування надрами;
- плата за землю;
- збір за користування радіочастотним ресурсом України;
- збір за спеціальне використання води;
- збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- мито;
- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої

кваліфікованими когенераційними установками;

- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

До *місцевих податків* належать:

- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- єдиний податок.

До *місцевих зборів* належать:

- збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності;

- збір за місця для паркування транспортних засобів;

- туристичний збір.

Податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, єдиний податок та збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності обов'язково встановлюються місцевими радами. Питання щодо встановлення збору за місця для паркування транспортних засобів, туристичного збору вирішуються місцевими радами в межах повноважень, встановлених Податковим кодексом України.

4.9. Податкове право і податкові правовідносини

Податкове право представляє собою сукупність однорідних (в області податків) фінансово-правових норм, які регламентують суспільні відносини із встановлення та стягнення до бюджетів різних рівнів загальнообов'язкових, індивідуальних та безеквівалентних платежів – податків.

Основні риси податкового права:

1) складається із сукупності правових норм, тобто загальнообов'язкових правил поведінки зобов'язаних суб'єктів, а також уповноважуючих положень щодо державних органів та їх посадових осіб;

2) податкове право є предметним інститутом, тобто воно присвячене суцільно одному визначеному предмету – різновиду

відносин, що складаються із приводу встановлення та стягнення податків;

3) податкове право встановлює обов'язок фізичних та юридичних осіб щодо сплати податків, а також регулює процедури нарахування та сплати податків, порядок здійснення контролю та застосування заходів відповідальності за порушення податкового законодавства.

Даний інститут є одним з провідних у фінансовому праві і тісно пов'язаний із бюджетним правом, інститутом державних доходів та державних видатків.

Джерелами податкового права є:

- Конституція України від 28.06.1996 р.;
- Податковий кодекс України від 02.12.2010 р.;
- Митний кодекс України від 13.03.2012 р. та інші закони з питань митної справи у частині регулювання правовідносин із оподаткування митом;
- чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які регулюють відносини оподаткування;
- нормативно-правові акти, прийняті на підставі та на виконання Податкового кодексу України та законів з питань митної справи та ін.

Податкові правовідносини – це врегульовані нормами податкового права суспільні відносини, які виникають з приводу стягнення податків з фізичних та юридичних осіб, інших категорій платників податків.

Особливості податкових правовідносин:

- вони виникають у процесі діяльності держави щодо встановлення та стягнення податків;
- виникнення та зміна податкових правовідносин є можливими лише у разі наявності відповідного законодавства;
- у даних правовідносинах законодавець чітко встановлює міру дозволеної поведінки посадових осіб органів Міністерства

доходів і зборів, які представляють інтереси держави та міру належної поведінки платників податків.

Структуру податкових правовідносин складають: суб'єкти, об'єкти та їх зміст.

Суб'єктами податкових правовідносин виступають, з однієї сторони, Міністерство доходів і зборів України (Державна фіскальна служба) та його територіальні органи, які діють від імені держави та наділені владними повноваженнями, а з іншої – фізичні та юридичні особи – платники податків.

Права та обов'язки платників податків та зборів закріплені в ст. 16, 17 Податкового кодексу України.

Об'єктом податкових правовідносин у широкому розумінні виступають кошти, що надходять від платників податків до бюджетів і які є тим матеріальним благом, наданням і використанням якого задовольняються інтереси уповноваженої сторони податкових правовідносин – держави. У вузькому розумінні об'єктом податкових правовідносин виступає все те, що підлягає оподаткуванню (майно чи дохід).

Змістом податкових правовідносин виступають суб'єктивні права та обов'язки учасників податкових правовідносин, що виникають на підставі юридичних фактів та врегульовані нормами податкового законодавства.

Питання до самоконтролю

1) Чим є фінансове право в рамках системи національного права України? Обґрунтуйте свою думку.

2) Охарактеризуйте джерела фінансового права.

3) Проаналізуйте взаємозв'язок фінансового права із іншими галузями національної правової системи.

4) Визначте поняття фінансово-правової норми, інституту та підгалузі фінансового права. Наведіть приклади.

5) Що таке фінансовий контроль? Яке його основне призначення та завдання?

6) Охарактеризуйте компетенцію основних органів фінансового контролю.

7) Визначте сутність податку, його ознаки та функції.

8) Охарактеризуйте елементи правового механізму податків (платники податків, об'єкт оподаткування, ставка податку та ін.).

9) Надайте класифікацію податків і зборів.

10) Надайте визначення податкового права та охарактеризуйте його джерела.

11) Охарактеризуйте сутність та специфіку податкових правовідносин.

12) Надайте класифікацію прав та обов'язків платників податків за Податковим кодексом України.

Тестові завдання

1) Предметом фінансового права є:

а) відносини, об'єктом яких виступають грошові кошти держави;

б) відносини щодо купівлі товару в магазині;

в) права та обов'язки учасників фінансових правовідносин;

г) відносини між працівником та роботодавцем;

2) Елементами фінансових правовідносин виступають:

а) фінансово-правові норми, фінансові правовідносини, фінансові інститути;

б) суб'єкти, об'єкти та зміст;

в) фінансові інститути та фінансове законодавство.

3. Визначте джерела фінансового права:

а) Конституція України;

б) Фінансовий кодекс України;

в) Податковий кодекс України;

г) Бюджетний кодекс України.

4. Фінансове право пов'язане з:

а) адміністративним правом;

- б) цивільним правом;
- в) банківським правом;
- г) кримінальним правом;
- д) трудовим правом;
- е) бюджетним правом.

5. Система фінансового права як галузі права включає:

- а) загальну частину;
- б) особливу частину;
- в) спеціальну частину;
- г) заключну частину.

6. Об'єктом фінансових правовідносин є:

- а) держава;
- б) кошти та грошові зобов'язання;
- в) Національний банк України;
- г) платник податків.

7. Не є суб'єктами бюджетного процесу:

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) місцеві держадміністрації;
- в) громадяни України;
- г) органи виконавчої влади.

8. До конституційних повноважень Верховної Ради України у сфері фінансів входить:

- а) розроблення основних засад грошово-кредитної політики та здійснення контролю за її проведенням;
- б) розроблення проекту Державного бюджету України;
- в) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього;
- г) забезпечення проведення державної податкової політики;
- д) забезпечення проведення державної фінансової політики.

9. Відповідно до Конституції України з перелічених нижче функцій у сфері фінансів Кабінету Міністрів України належить:

- а) розроблення проекту Державного бюджету України;
- б) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України;
- в) прийняття рішення щодо звіту виконання Державного бюджету України;
- г) забезпечення проведення державної податкової політики;
- д) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям;

10. За формами проведення фінансовий контроль поділяється на:

- а) попередній, поточний, наступний;
- б) обов'язковий та ініціативний;
- в) загальнодержавний, відомчий та незалежний.

11. Методами фінансового контролю є:

- а) огляд;
- б) ревізія;
- в) арешт;
- г) перевірка.

12. Незалежний фінансовий контроль здійснюється:

- а) територіальними органами Міністерства доходів і зборів;
- б) Національним банком України;
- в) органами внутрішніх справ;
- г) аудиторськими фірмами.

13. Обов'язок сплачувати податки належить до:

- а) конституційних обов'язків;
- б) цивільних обов'язків;
- в) процесуальних обов'язків.

14. Фіскальна функція податків полягає:

а) у суттєвому впливі на економічні відносини в певному напрямку;

б) у створенні фінансової основи держави, яка отримує таким чином кошти, необхідні для її функціонування.

15. Об'єкт податку - це:

а) платник податків;

б) доход, з якого сплачується податок;

в) доход або майно платників податків.

Задачі

1. *Визначте структуру (гіпотезу, диспозицію та санкцію) таких правових норм:*

- ст. 67 Конституції України «Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом»;

- ст. 15.1 Податкового кодексу України «Платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з цим Кодексом або податковими законами, і на яких покладено обов'язок із сплати податків та зборів згідно з цим Кодексом»;

- п. 1 ст. 212 Кримінального кодексу України «Умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять у систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи

будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, - карається штрафом від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років»;

2. Громадянин Івченко, зареєстрований як фізична особа-підприємець, порушив законодавство про рекламу, що призвело до звернення відповідного територіального відділення АМКУ до суду. За порушення Правил дорожнього руху даного громадянина було притягнуто до юридичної відповідальності у вигляді штрафу. За несвоєчасну перерахування до бюджету плати за землю з Іванченка була стягнута пеня.

Назвіть галузі права, якими регламентуються вищеназвані відносини? Що відрізняє фінансові правовідносини від інших?

3. Уявіть собі ситуацію, що внаслідок проведення позачергових виборів у Верховну Раду України на початку наступного року, Кабінет Міністрів України прийняв постанову про продовження бюджетного періоду для Державного бюджету України строком на 4 місяці.

Визначте правомірність такого рішення.

4. Громадянин Вовченко подарував неповнолітньому онукові будинок. На думку самого онука, з цього моменту він став платником податків. Але так, як він є неповнолітнім, то обов'язок по сплаті податків мають нести його батьки.

Роз'ясніть ситуацію, посилаючись на діюче законодавство. Що таке податкова правоздатність і податкова дієздатність? Чи можливе стягнення сум податку з батьків дитини?

5. При проведенні документальної перевірки органами доходів і зборів було виявлено, що підприємство «Ірис» умисно приховало

від оподаткування частину прибутку. Внаслідок цього на підприємство було накладено фінансові санкції у вигляді штрафу розміром 35 % від суми несплати податку.

Визначте правомірність даної ситуації.

Список літератури

Нормативна література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. - № 50-51. – Ст. 572.

3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст. 112.

4. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495 – VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. - № 44-45, № 46-47, № 48. – Ст. 552.

5. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» від 23.02.2006 р. № 3480-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. - № 31. – Ст. 268.

6. Закон України «Про аудиторську діяльність» від 22.04.1993 р. № 3125-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 23. – Ст. 243.

7. Закон України «Про Рахункову палату» від 11.07.1996 р. № 315/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 43. – Ст. 212.

8. Закон України «Про Національний банк України» від 20.05.1999 р. № 679-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - № 29. – Ст. 238.

9. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000 р. № 1533-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. - № 22. – Ст. 171.

10. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23.09.1999 р.

№ 1105-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. - № 46-47. – Ст. 403.

11. Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» від 18.01.2001 р. № 2240 – III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 14. – Ст. 71.

12. Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 р.

№ 2464-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - № 2-3. – Ст. 11.

13. Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» від 06.12.2012 р. № 5515-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. –

№ 5-6. – Ст. 60.

14. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 5-6. – Ст. 30.

15. Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» від 26.01.1996 р. 2939-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - № 13. – Ст. 110.

Рекомендована література:

1. Алисов А.Е. Финансовое право: Учебное пособие. –

Харьков: Эспада, 1999. – 240 с.

2. Бекерская Д.А. Налоговое право и налоговое законодательство в Украине: Учеб. пособие / Под общ. ред. С. В. Кивалова. – Одесса: Юридическая литература, 2000. – 219 с.

3. Бюджетне законодавство України: Бюджетний кодекс. Бюджетний процес. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

4. Воронова Л.К., Кучерявенко Н.П. Финансовое право: Учебное пособие для студентов юридических вузов и факультетов. – Харьков: Легас, 2003. – 360 с.

5. Гега П.Т., Доля Л.М. Основы податкового права: Навч. посібник. – К.: Знання, 2003. – 302 с.

6. Зюнькін А.Г. Фінансове право: Опорний конспект лекцій. – К.: МАУП, 2001. – 144 с.

7. Капаєва Л.М., Лях М.С. Фінансове право: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 248 с.

8. Карасева М.В. Финансовое право: Общая часть: Учебник. – М.: Юристъ, 2000. – 253 с.

9. Ковальчук А.Т. Фінансове право України. Стан та перспективи розвитку. - К.: Парламентське видавництво, 2007.

10. Костюченко О.А. Банківське право: Навчальний посібник для вузів. – К.: А.С.К., 2001. – 570 с.

11. Лебедев В.А. Финансовое право. – М.: Статут (в серии «Золотые страницы российского финансового права»), 2000. – 461 с.

12. Нагребельний В.П., Чернадчук В.Д., Сухонос В.В. Фінансове право України. Загальна частина: Навч. Посібник / За заг. Ред. Члена-кор. АПрН України В.П. Нагребельного. – Суми: ВТД „Університетська книга”, 2004. – 320 с.

13. Орлюк О.П. Фінансове право: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с.

14. Онисько С.М. Податкова система. Підручник. ТОВ «Кондор», 2008. – 330с.

15. Орлюк О.П. Фінансове право: Підручник. – К.: Атака, 2010.

16. Податкове право: Навч. посібник / За ред. М.П. Кучерявенка. – К: Юрінком Інтер, 2003. – 400 с.
17. Семчик О.О. Держава як суб'єкт фінансових правовідносин: Моногр.- К.: Юрид. думка, 2006.
18. Словник фінансово-правових термінів / [за аг. ред. д.ю.н., проф.. Л. К. Воронової]. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Алерта, 2012. – 558 с.
19. Финансовая среда предпринимательства и предпринимательские риски. Учеб. Пособие. Тактаров Г.А., ООО «Кондор», 2008. – 250с.
20. Финансовое право: Учебник / Под ред. Пахомова И.Н. – Харьков: Одиссей, 2007. – с.
21. Финансовое право: Учебник / Под ред. Пахомова И.Н. – Харьков: Одиссей, 2004. – 432 с.
22. Финансовое право: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. М.М. Рассолова. – М.: Закон и право, 2001. – 444 с.
23. Фінансове право України. Підручник за ред. Кучерявенко М.П. – К.: Юрінком Інтер, 2007.
24. Фінансове право України. Підручник за ред. Шкарупи В.К., Коломойця Т.О. – К.: “Істина”, 2007.
25. Фінансове право. Навчальний посібник. За ред. Л.К. Воронової. К. Правова єдність всеукраїнська асоціація видавців, 2008.
26. Фінансове право. Особлива частина. Книга 1,2. Губернська Н.Л., видавництво «Ліра-К», 2008. – 620с.
27. Фінансові санкції за законодавством України. Навч. посібник. Усенко А.Б., видавництво «Ліра-К» 2007. – 168с.
28. Фінансово-правове регулювання банківського кредитування. Монографія. видавництво «Ліра-К» Шемшученко Г.Ю., 2006. – 264с.

Методична література:

1. Конспект лекцій з дисципліни «Фінансове право» для студентів IV-V курсів усіх форм навчання всіх спеціальностей (Відп. за випуск В. А. Пятіна. – Одеса, ОДЕУ, ротапринт, 2010 р. – 101 с.

2. Методичні вказівки до семінарських занять з дисципліни «Фінансове право» для студентів IV-V курсів усіх форм навчання всіх спеціальностей / Укладачі В. А. Пятіна, Г. В. Браїло, І. А. Лебедєва. – Одеса: ОДЕУ, ротапринт, 2005. – 50 с.

РОЗДІЛ 5. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

5.1. Поняття, система і джерела цивільного права

З нормами цивільного права ми зустрічаємося щодня. Поїздки в громадському транспорті, купівля хлібу в магазині, відвідування кінотеатру і безліч інших різноманітних відносин регулюються цивільним правом. Цивільне право відіграє дуже важливу роль у житті суспільства, в економіці країни.

Цивільне право — це самостійна галузь права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини, які виникають між фізичними та юридичними особами, з метою задоволення інтересів цих осіб.

Предметом цивільного права є регулювання майнових та особистих немайнових відносин.

1) *майнові відносини*, це відносини, які виникають з приводу конкретного, реально існуючого майна (законодавець визначає правомочність власника, регулює відносини, пов'язані з оплатною (купівля-продаж) та безоплатною передачею майна (дарування, спадкування));

2) *особисті немайнові відносини*, які поділяються на дві групи (два види):

а) *особисті немайнові відносини не пов'язані з майновими*, це відносини, об'єктом яких є нематеріальні блага, які не можна відділити від особи (право на ім'я, життя, захист честі, гідності, ділової репутації);

б) *особисті немайнові відносини пов'язані з майновими*, це відносини *інтелектуальної власності*, вони виникають при реалізації особами своїх авторських прав чи права промислової власності (право автора на отримання грошової винагороди за визнаний винахід, опублікований роман, промисловий зразок, товарний знак)

Метод правового регулювання - сукупність правових засобів

впливу на цивільні відносини. Він характеризується такими ознаками:

– **юридична рівність сторін**. Тобто учасники відповідних правовідносин наділені рівними можливостями щодо набуття, здійснення цивільних прав та створення і виконання цивільних обов'язків;

– **диспозитивність**. Сторони у встановлених законом межах можуть діяти ініціативно, вільно, на свій розсуд, керуючись при цьому власними інтересами та метою;

– **майново-компенсаційний характер відповідальності**. На учасника правовідносин, який не виконує покладених на нього обов'язків, порушує права інших учасників цивільних правовідносин або створює перешкоди щодо їх нормального здійснення, можуть бути накладені засоби матеріального впливу (штраф, пеня, неустойка).

– **судове вирішення спорів**. Будь-які неузгодженості між учасниками цивільних правовідносин вони мають право вирішити в судовому порядку;

Система цивільного права складається з Загальної та Особливої частин:

Загальна частина - містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію на весь спектр цивільних правовідносин і стосуються джерел цивільного права, суб'єктів, об'єктів, змісту та підстав виникнення зміни та припинення цивільних правовідносин, здійснення цивільних прав та їх захист тощо;

Особлива частина - містить цивільно-правові норми, що поширюють свою дію лише на конкретні правовідносини, наприклад, особисті немайнові, речові, зобов'язальні, виключні та інші.

Джерела цивільного права – це форма вираження цивільно-правових норм, що мають загальнообов'язковий характер.

Джерелами цивільного права є:

– Конституція України;

- закони; (Цивільний кодекс України, Житловий кодекс України, Сімейний кодекс України, Закон України «Про захист прав споживачів» та інші.)
- підзаконні нормативні акти (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, галузевих міністерств, відомств, органів виконавчої влади);
- нормативні акти СРСР та УРСР (ті, що не втратили силу).
- норми міжнародного права та міжнародні договори (ратифіковані Україною).

Основним джерелом цивільного права є Цивільний кодекс України (далі – ЦК України).

ЦК України було прийнято 16 січня 2003 року і він вступив у силу з 1 січня 2004 року. За структурою ЦК України містить 1308 статей в 90 главах, зібраних у 6 книг:

- книга — Загальні положення;
- 2 книга — Особисті немайнові права фізичних осіб;
- 3 книга — Право власності та інші речові права;
- 4 книга — Право інтелектуальної власності;
- 5 книга — Зобов'язальне право;
- 6 книга — Спадкове право.

5.2. Поняття цивільних правовідносин та їх елементи

Цивільні правовідносини – це майнові та особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, які складаються між майново та організаційно самостійними, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Елементами цивільних правовідносин визнають: *суб'єкт; об'єкт та зміст (суб'єктивні права та обов'язки).*

1. Суб'єкти цивільних правовідносин. До них належать фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), юридичні особи (підприємства, установи, організації), держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст. 2 ЦК України).

Проте кожен із вказаних суб'єктів може брати участь у цивільних правовідносинах лише за умови наявності у них правосуб'єктності, яка складається з двох частин: цивільної правоздатності та дієздатності. Характеристика яких надається далі за текстом.

2. Об'єкт цивільних правовідносин. Це – матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникли правовідносини, а саме: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права та обов'язки, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага (ст.177 ЦК України);

3. Зміст цивільних правовідносин. Включає суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин.

Проаналізуємо, наприклад, цивільно-правові відносини, що виникли внаслідок укладання угоди оренди житлового приміщення. Суб'єктами правовідносин є орендодавець і орендар, об'єктом – приміщення. Зміст цих правових відносин включає: право орендодавця вимагати від орендаря обумовленої орендної плати і обов'язок – надати житлове приміщення в придатному для користування стані; право орендаря користуватися цим приміщенням і обов'язок – вчасно сплачувати орендну плату.

5.3. Суб'єкти цивільних правовідносин

Фізична особа як суб'єкт цивільних правовідносин

Одним із найважливіших учасників цивільних правовідносин є фізична особа. Під цим поняттям, відповідно до ст. 24 ЦК України

розуміють людину, як учасника цивільних відносин. Фізична особа має такі ознаки: ім'я, громадянство, стать, вік, сімейний стан, стан здоров'я, місце проживання.

Інколи фізичну особу можуть індивідуалізувати і інші ознаки в тих чи інших правовідносинах, зокрема, освіта, науковий ступінь, вчене звання, релігійна та національна приналежність, номер та серія паспорту, ідентифікаційний код платника податку, доменне ім'я, електронний підпис, електронна адреса, поштова скринька, відбитки пальців, сканування сітківки ока, аналіз ДНК тощо.

Як ми вже зазначали для того, щоб брати участь у цивільних правовідносинах, фізична особа повинна бути наділена цивільною правосуб'єктністю, до складу якої включається цивільна правоздатність та цивільна дієздатність.

Під поняттям «*правосуб'єктність*» слід розуміти соціально-правову можливість суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин.

Складовими частинами правосуб'єктності є:

правоздатність – здатність суб'єкта бути носієм цивільних прав та обов'язків (право на життя, право на безпеку та ін.);

Правоздатність громадянина виникає в момент його народження і припиняється з його смертю.

дієздатність – здатність суб'єкта своїми діями набувати цивільних прав та здійснювати їх, а також створювати для себе цивільні обов'язки та виконувати їх та нести відповідальність у випадку їх невиконання.

Дієздатність вимірюється досягненням певного віку та станом здоров'я.

Вона передбачає, що особа усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними (тобто свідомо укладає договори, користується та розпоряджається майном тощо).

За обсягом розрізняють такі **види дієздатності:**

– часткову (до 14 років);

- неповну (від 14 до 18 років);
- повну (з 18 років);
- обмежена дієздатність осіб, визнається у судовому порядку (застосовується до осіб, які страждають алкогольною, наркотичною залежністю, незначними психічними розладами);
- недієздатність осіб, визнається у судовому порядку (застосовується до осіб, які страждають хронічними стійкими психічними розладами, які не здатні відповідати за свої вчинки та керувати ними).

Часткова дієздатність осіб віком до 14 років. Ці особи можуть вчиняти лише дрібні побутові правочини (купувати шкільні сніданки, квитки в кіно, підручники), а також здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності. Всі інші правочини від їх імені укладають їх законні представники – батьки (усиновителі), опікуни.

Неповна дієздатність осіб віком від 14 до 18 років. Крім наведеного вище, ця категорія осіб має право також:

- розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- укладати договір банківського вкладу та розпоряджатися коштами на рахунку;
- бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом.

Інші правочини неповнолітній може вчиняти лише за згодою батьків (піклувальників).

Якщо неповнолітній нерозумно розпоряджається своїм заробітком, стипендією, іншими доходами (зловживає спиртними напоями, грає в азартні ігри, витрачає гроші на придбання непотрібних речей тощо) за заявою батьків (піклувальника), органу опіки та піклування суд може обмежити право неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися цими коштами.

Повна дієздатність. Законодавець пов'язує виникнення дієздатності в повному обсязі з настанням повноліття – 18 років. У разі реєстрації шлюбу неповнолітньою особою вона також набуває повної дієздатності.

Як виняток повна дієздатність також може бути надана за заявою заінтересованої особи та згодою батьків рішенням органів опіки та піклування:

- особі, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором;
- особі, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю;
- неповнолітній особі, яка записана батьком або матір'ю дитини.

Якщо батьки такої особи не дають згоди на набуття нею повної дієздатності, дієздатність може бути надана рішенням суду.

Цивільна правоздатність та цивільна дієздатність юридичної особи виникають одночасно та існують нерозривно (з моменту державної реєстрації підприємства).

Обмежена дієздатність. Найчастіше з ініціативою про визнання особи обмежено дієздатною звертається один з подружжя, якщо внаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами чи токсичними речовинами перший ставить себе чи свою сім'ю, а також осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище; або якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними.

Правочини від імені обмежено дієздатної особи вчиняє її законний представник – піклувальник.

Недієздатність. При певній патології психіки суд може визнати особу недієздатною. Підставами для цього є:

- хронічний стійкий психічний розлад (медичний критерій);

- нездатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (юридичний критерій).

Правочини від імені недієздатної особи вчиняє її законний представник – опікун.

Юридична особа як суб'єкт цивільних правовідносин

Суб'єктом цивільних правовідносин може бути не лише фізична особа, а й юридична особа, тобто організація, створена та зареєстрована у встановленому законом порядку (ст. 80 ЦК України).

Однак для того, щоб певну організацію було визнано юридичною особою, вона повинна мати такі *ознаки*:

- організаційна єдність, тобто юридична особа має певну структуру (відділи, управління, цехи, інші підрозділи), керівництво, певну мету і завдання (закріплені статутом, засновницьким договором або іншим установчим документом);

- реєстрація у встановленому законом порядку, тобто юридичну особу має бути легалізовано державою, шляхом засвідчення факту її створення. Державна реєстрація юридичної особи здійснюється на підставі Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців». Дані державної реєстрації вносяться до єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення;

- майнова відокремленість, тобто юридична особа повинна мати в наявності відокремлене майно. При цьому, вказане майно має бути відокремлено як від майна колективу, так і від майна держави, територіальної громади та інших юридичних осіб, у тому числі й вищого рівня.

- самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями, тобто юридична особа повинна нести самостійну відповідальність за зобов'язаннями всім своїм майном.

- участь у цивільному обігу та при вирішенні спорів у судах від власного імені, тобто кожна юридична особа виступає в

правовідносинах від свого імені. При цьому, найменування юридичної особи має містити інформацію про її організаційно-правову форму (Акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю тощо) та характер діяльності. Юридична особа не має права використовувати найменування іншої юридичної особи (ст. 90 ЦК України).

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникають одночасно — у момент державної реєстрації і внесення її до Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України.

Види юридичних осіб:

– залежно від порядку створення розрізняють юридичні особи приватного права, що створюються на підставі установчих документів (статутів, договорів) та юридичні особи публічного права, що створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування;

– залежно від форм власності розрізняють приватні, комунальні та державні юридичні особи;

– залежно від організаційно-правової форми розрізняють товариства та установи. Товариство створюється шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право брати участь у цьому товаристві. Товариство може бути підприємницьким та непідприємницьким. Підприємницьким є товариство, мета якого — прибуток та його наступний розподіл між учасниками. Такими юридичними особами є господарські товариства та виробничі кооперативи. Непідприємницьким є товариство, яке не має мети отримання прибутку (споживчі кооперативи, об'єднання громадян тощо).

– господарським товариством є юридична особа, статутний (складений) капітал якої поділено на частки між учасниками. Господарське товариство може бути створено у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства.

– під виробничим кооперативом розуміють добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яка базується на їхній особистій трудовій участі та об'єднанні його членами майнових пайових внесків.

5.4. Поняття і ознаки правочинів

З огляду на специфіку цивільного права, одним із найпоширеніших юридичних фактів є правочин.

Правочини – правомірні дії осіб, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Правочин має такі ознаки:

1) це вольовий акт, спрямований на досягнення певного правового результату. Цим правочин відрізняється від такого виду юридичних фактів, як події, які відбуваються та створюють правові наслідки незалежно від волі суб'єктів цивільного права;

2) це завжди правомірна дія суб'єкта цивільних відносин, що вчинена відповідно до вимог закону;

3) воля у правочині завжди спрямована саме на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків (тобто присутня мета: набуття майна у власність, придбання взуття).

Правочини класифікуються за такими видами:

1. Залежно від кількості сторін учасників правочину:

односторонній – для вчинення якого достатньо волі однієї особи, наприклад, заповіт, оголошення конкурсу тощо;

двосторонній – для вчинення якого потрібно узгодження волі двох осіб (основна частина договорів: договір оренди, купівлі-продажу, надання послуг, тощо);

багатосторонній – для вчинення якого кооперуються три та більше осіб, наприклад, договір про спільну діяльність.

2. Залежно від того, чи має правочин на меті відплатність:

відплатний – правочин, у якому одна сторона зобов’язується здійснити певні дії на користь другої (передати гроші, оказати послуги тощо). Прикладами є договір купівлі-продажу, оренди, страхування, кредитний договір та ін.

безвідплатний – правочин, в якому майнового відшкодування або іншого зустрічного надання за виконане зобов’язання не передбачено, наприклад, договір позики.

3. Залежно від моменту виникнення правочину:

консенсуальний – вважається укладеним з моменту досягнення домовленості між сторонами за всіма істотними умовами, а сам договір буде виконуватись пізніше, наприклад, договір поставки продукції, підряду;

реальний – вважається укладеним з моменту фактичного виконання дій, наприклад, роздрібна купівля хлібу, позика, перевезення у міському транспорті.

4. Залежно від мети правочину для його дійсності:

каузальний – правочин, із якого чітко зрозуміло, яку правову мету переслідують сторони. Наприклад, метою договору позики є передача у власність позичальникові грошових коштів. Більшість правочинів є каузальними (наприклад, договір купівлі-продажу або майнового найму); Відсутність мети у таких договорах можуть бути підставою для визнання його недійсним.

абстрактний – правочин, в якому його мета є юридично не важливою. Згідно з діючим законодавством всі правочини з цінними паперами віднесені до абстрактних.

5.5. Поняття та строки позовної давності

Позовна давність – це строк, протягом якого особа може звернутися до суду за захистом свого цивільного права або інтересу.

Позовна давність відіграє важливу роль у регулюванні

цивільних правовідносин. Будь-яке обмеження строком значно полегшує розгляд спору, дисциплінує учасників спору, стимулює їх активність для захисту належних їм прав, стимулює розумність господарських відносин та балансує навантаження на судову систему (оскільки зі спливом часу, свідки плутають обставини справи, документи втрачаються і встановити істину у справі стає набагато важче).

Позовна давність не поширюється на:

- вимоги, що випливають з порушення особистих немайнових прав, крім випадків, встановлених законом;
- вимоги вкладника про видачу вкладу;
- вимоги про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю;
- вимогу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного матеріального резерву, стосовно виконання зобов'язань, що випливають із Закону України «Про державний матеріальний резерв»;
- вимоги страхувальника (застрахованої особи) до страховика про виплату страхової суми та ін.

У цивільному праві позовна давність поділяється на два види:

1) **Загальна позовна давність;**

2) **Спеціальна позовна давність.**

Загальна позовна давність поширюються на всі цивільні правовідносини, за винятком тих, щодо яких законом встановлений інший строк або які взагалі виведені з-під дії строків позовної давності. Загальний строк позовної давності встановлений у *три роки*.

Спеціальна позовна давність встановлена законодавчими актами для окремих видів вимог. Вона може бути або *скороченою (1 рік)*, або *подовженою (за домовленістю сторін у договорі)*.

Скорочений строк позовної давності тривалістю в *один рік*

передбачена до вимог:

- про стягнення неустойки, штрафу, пені;
- пов'язаних з недоліками проданого товару;
- про розірвання договору дарування;
- про спростування недостовірної інформації в засобах масової інформації;
- про переведення на співвласника прав та обов'язків покупця у разі порушення переважного права купівлі частки у праві спільної часткової власності;
- у зв'язку з перевезенням вантажу, пошти;
- про оскарження дій виконавця заповіту.

Перебіг строків позовної давності починається від дня, коли особа дізналась чи повинна була дізнатися про порушення свого права.

За вимогами про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства – від дня припинення насильства.

За вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину – від дня, коли почалося його виконання.

За зобов'язаннями з визначеним строком виконання – зі спливом строку виконання.

За регресними зобов'язаннями – від дня виконання основного зобов'язання.

При порушенні прав неповнолітнього перебіг позовної давності починається з дня його повноліття.

Позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі.

Зупинення перебігу позовної давності згідно зі ст. 263 Цивільного кодексу України, відбувається у разі:

а) пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія (непереборна сила).

Прикладами надзвичайної невідвортної сили можуть бути руйнівні природні явища – повінь, шторм, землетрус та інші явища,

які об'єктивно зробили неможливим подання позову;

б) зупинення дії закону чи нормативного акта, який регулює відповідні відносини;

в) відстрочення виконання зобов'язання (мораторій);

г) перебування позивача чи відповідача у складі Збройних Сил України або інших військових формуваннях, що переведені на військовий стан.

Перебіг позовної давності зупиняється до припинення події яка перешкоджає зверненню з позовом.

Переривання перебігу позовної давності (ст. 264 ЦК), тобто строк давності починає текти з початку, у разі:

а) вчинення боржником дій, що свідчать про визнання боргу (наприклад, часткове виконання зобов'язання, письмове прохання про відстрочку сплати, передача речі в заставу);

б) звернення кредитора з позовом до боржника.

5.5. Право власності

У системі речового права право власності є основним інститутом.

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб (ст. 316 ЦК України).

Право власності складається з: *права володіння, користування і розпорядження*.

Право володіння – це юридично закріплена можливість мати річ у своєму володінні (наприклад, наявність у особи речі за договором оренди);

Право користування – це юридично забезпечена можливість вилучення з речі корисних властивостей, шляхом її використання (наприклад, обробляти землю та отримувати врожай);

Право розпорядження – це юридично забезпечена можливість вільно розпоряджатись майном на свій власний розсуд

(продати, обміняти, подарувати).

На сьогодні в Україні існують такі **форми власності**:

власність Українського народу – це право володіння, і користування та розпорядження такими об'єктами, як земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

приватна власність – це право володіння, користування та розпорядження своїм майном, яке належить фізичним та юридичним особам. Об'єктом права приватної власності можуть бути різноманітні речі: підприємства, будівлі, транспортні засоби, гроші, цінні папери і багато чого іншого. Різновидом приватної власності є спільна власність – власність кількох осіб на одну й ту саму річ (майно);

державна власність – це право володіння, користування та розпорядження майном, яке від імені держави здійснюють державні органи. Об'єктом права державної власності може бути будь-яке майно;

комунальна власність – це право володіння, користування та розпорядження майном територіальної громади, яке від її імені здійснюють органи місцевого самоврядування. У комунальній власності відповідно до

ст. 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» може перебувати рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів та інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи, організації, у тому числі банки, страхові товариства, пенсійні фонди, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, а також кошти, отримані від їх відчуження.

В юридичній літературі способи набуття права власності прийнято поділяти на **первісні** та **похідні**.

При **первісних** способах право власності на річ (майно) виникає вперше або незалежно від права попереднього власника або його волі. До цих способів належать:

– **виготовлення (створення) нової речі** внаслідок виробничої діяльності (*виробництво*);

– **переробка (специфікація)** – використання однієї речі (матеріалу) в результаті чого створюється нова річ (ч. 1 ст. 332 ЦК України). За загальним правилом, право власності на перероблену річ належить особі, яка є власником матеріалу. Особа, яка самочинно переробила чужу річ, не набуває право власності на нову річ і зобов'язана відшкодувати власникові матеріалу його вартість;

– **привласнення загальнодоступних дарів природи**. Відповідно до ст. 333 ЦК України особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, є їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки;

– **привласнення безхазяйної речі**. Відповідно до ч. 1 ст. 335 ЦК України безхазяйною є річ, яка не має власника або власник якої невідомий. Безхазяйні нерухомі речі беруться на облік органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно, за заявою органу місцевого самоврядування на території якого вони розміщені. Після спливу *одного* року з дня взяття на облік безхазяйної нерухомої речі вона може бути передана за рішенням суду у комунальну власність. Безхазяйна рухома річ може набуватися у приватну власність, якщо особа заволоділа нею добросовісно, і безперервно, відкрито володіла нею не менше *п'яти* років.

– **привласнення рухомої речі, від якої відмовився власник**. Особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває право власності на цю річ з моменту заволодіння нею;

– **знахідка** (ст. 337, 338 ЦК України). Особа, яка знайшла загублену річ, зобов’язана негайно повідомити про це особу, яка її загубила, або власника речі і повернути знайдену річ цій особі. Якщо власник невідомий, слід заявити про знахідку міліції або органу місцевого самоврядування. Особа, яка знайшла загублену річ, має право зберігати її у себе або здати на зберігання міліції, або органу місцевого самоврядування, або передати знахідку особі, яку вони вказали. Якщо власник речі не буде встановлений, особа, яка знайшла загублену річ, набуває право власності на неї після спливу *шести місяців* з моменту заявлення про знахідку міліції або органу місцевого самоврядування;

– **привласнення бездоглядної домашньої тварини** (ст. 340, 341 ЦК України). Особа, яка затримала бездоглядну домашню тварину, зобов’язана негайно повідомити про це власника і повернути її. Якщо власник невідомий, слід протягом *трьох* днів заявити про це міліції або органу місцевого самоврядування, який вживає заходів щодо розшуку власника. Якщо протягом *шести* місяців з моменту заявлення про затримання бездоглядної робочої або великої рогатої худоби і протягом *двох* місяців — щодо інших домашніх тварин не буде виявлено їхнього власника або він не заявить про своє право на них, право власності на ці тварини переходить до особи, у якої вони були на утриманні та в користуванні;

– **скарб**. Скарбом відповідно до ст. 343 ЦК України є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Особа, яка виявила скарб, набуває право власності на нього. Якщо скарб був прихований у майні, що належить на праві власності іншій особі, особа, яка виявила його, та власник майна, у якому скарб був прихований, набувають у рівних частках право спільної часткової власності на нього. Право власності на скарб, що є пам’яткою історії та культури, набуває держава. Особа, яка виявила такий скарб, має право на одержання від держави

винагороди у розмірі до *двадцяти відсотків* від його вартості, якщо вона негайно повідомила міліції або органу місцевого самоврядування про скарб і передала його відповідному державному органу або органу місцевого самоврядування;

– *набувальна давність*. Відповідно до ч. 1 ст. 344 ЦК України особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом *десяти* років або рухомим майном - протягом *п'яти* років, набуває право власності на це майно, якщо інше не встановлено ЦК України.

При **похідних** способах право власності виникає у суб'єкта внаслідок волевиявлення попереднього власника. До них належать:

- *правочини*;
- *договори* (купівлі-продажу, міни, дарування тощо);
- *спадкування за законом*;
- *спадкування за заповітом*;
- *приватизацію*. Фізична або юридична особа може набути право власності у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності;
- *на підставі актів органів державної влади, органів влади АРК та органів місцевого самоврядування* (передача державних підприємств із державної до комунальної власності);
- *реорганізації юридичних осіб* тощо.

Припинення права власності можливо лише у випадках, що передбачені законом.

При цьому припинення права власності поділяється на дві групи:

1) Залежить від волі власника:

- *відчуження власником свого майна* (наприклад, за договором купівлі-продажу, дарування);
- *відмова власника від права власності*. Особа може відмовитись від права власності на майно, заявивши про це

або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності;

- *знищення майна*, що є видом розпорядження внаслідок якого особа вчиняє дії, спрямовані на припинення існування відповідного майна;

2) Не залежить від волі власника:

- *припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі* (наприклад: фізична особа не може бути власником бойового танку);
- *викуп пам'яток історії та культури, що утримуються безгосподарно*. Власник пам'ятки історії та культури має підтримувати її належний стан. Якщо ж пам'ятці загрожує пошкодження або знищення, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури робить власнику пам'ятки відповідне попередження. Якщо у цьому випадку власник пам'ятки історії та культури не вживе заходів щодо її збереження, суд може постановити рішення про її викуп;
- *примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону*;
- *звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника* (наприклад: борг перед банком);
- *реквізиція*. У разі стихійного лиха, аварії, епідемії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника за умови попереднього і повного відшкодування його вартості;
- *конфіскація і перехід майна до власності держави*. Здійснюється на безвідплатній основі та застосовується за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення;

– припинення юридичної особи чи смерть власника.

5.6. Зобов'язальне право

Цивільне зобов'язання – це правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ч. 1 ст. 509 ЦК України).

Зміст зобов'язання включає такі елементи: *Суб'єкт, об'єкт та зміст*.

Суб'єктами у зобов'язанні виступають – кредитор і боржник. Вони можуть бути як фізичними, так і юридичними особами;

Кредитором визнається сторона, яка наділена правом вимоги щодо вчинення або відмови від вчинення певної дії.

Боржником визнається суб'єкт, який повинен здійснити на користь кредитора певну дію чи утриматися від її виконання.

Об'єктами зобов'язання виступає майно (речі, гроші, майнові права) або результати діяльності суб'єктів (виконана робота, оказані послуги);

Зміст зобов'язання совокупність прав та обов'язків учасників правовідносин (зміст включає право вимагати вчинення певної правомірної дії особи.)

Безумовно цінність зобов'язання полягає в його виконанні.

Виконання зобов'язань – це здійснення сторонами покладених на них прав і обов'язків, що складають його зміст, належним чином відповідно до умов договору чи закону, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту чи вимог, що звичайно ставляться.

Отже кредитор у зобов'язанні заінтересований у певних

правових механізмах, основною функцією яких була б максимальна гарантованість виконання такого зобов'язання з боку боржника. Вказану функцію в сучасному цивільному обороті виконують способи забезпечення виконання зобов'язань, до яких належить:

– **неустойка (штраф, пеня)** відповідно до ст. 549 ЦК України – це грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. Штраф – це неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, пеня – неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання. Друга відмінність полягає в тому, що штраф стягується однократно, пеня нараховується за кожен день прострочки.

– **порука** – це односторонній, консенсуальний договір, за яким поручитель бере на себе відповідальність у разі невиконання або часткового виконання боржником свого обов'язку. Поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Поручителем може бути одна або декілька осіб;

– **гарантія** (ст. 560 ЦК України), відповідно до якої, банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Фактично гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником;

– **завдаток** – це грошова сума або рухоме майно, що видає кредиторіві боржник у рахунок належних за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

– **застава** – це спосіб забезпечення виконання зобов'язань, в силу якого боржник (заставадавець) виділяє частину свого майна для забезпечення взятого зобов'язання, а кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання обов'язку отримати компенсацію за рахунок цього майна.

У чинному законодавстві визначається два види застави:

– *іпотека* – застава нерухомим майном, що залишається у володінні та користуванні іпотекодавця (ст. 1 Закону України «Про іпотеку»).

– *заклад* – це застава рухомого майна, що передається у володіння заставодержателя.

Порівняно новим способом забезпечення виконання зобов'язання є *притримання*. Відповідно до ст. 594 ЦК України, кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредитором пов'язаних із нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання.

Кредитор має право притримати річ у себе також у разі, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа.

5.8. Окремі види договорів

Одним із основних та найбільш розгалужених інститутів зобов'язального права є договірне право.

Цивільно-правовий договір – домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 626 ЦК).

Основними ознаками договору є:

– домовленість, тобто для його існування має бути компроміс, збіг волевиявлення учасників;

– домовленість двох чи більше осіб, тобто з волевиявлення лише однієї сторони не може виникнути договір;

– спрямованість на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, що свідчить про його правову природу юридичного факту.

Стадії укладення договорів

Порядок укладання договорів регулюється статтями 638—650 ЦК. Переговори починаються з пропозиції укласти договір, яку одна сторона (*оферент*) робить іншій (*акцептанту*).

Пропозиція, яка виражається у проекті договору, називається *офертою*. Ініціатором оферти (*оферентом*), як правило є продавцем, постачальником, підрядником.

Особа, якій направлена пропозиція, є акцептантом. Ним може бути лише особа, якій адресована пропозиція.

Для укладення договору акцептант повинен прийняти пропозицію. Відповідь про прийняття пропозиції має назву *акцепт*.

Акцепт має бути повним і безумовним, якщо сторона згодна з усіма умовами договору (ціною, строком, зобов'язаннями сторін тощо).

Якщо акцептант не відповів на оферту, договір вважається неукладеним.

Основними видами цивільно-правових договорів є:

Договір купівлі-продажу – двосторонній, консенсуальний, відплатний договір, за яким, відповідно до ст. 655 ЦК України, продавець зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Предметом договору купівлі-продажу може бути товар, який є у продавця на момент укладання договору або буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому.

Форма договору: усна або письмова.

Обов'язки продавця: передати товар у власність покупця; попередити покупця про всі права інших осіб щодо проданого майна: такою особою може бути, наприклад, наймач речі; зберігати товар до передачі його покупцю; якість товару, який продається, має бути належна, відповідати умовам договору, а за відсутності вказівок у договорі – вимогам, що звичайно ставляться.

Обов'язки покупця: сплатити за куплений товар установлену

ціну; прийняти куплений товар; відшкодувати продавцю витрати щодо збереження товару.

Покупець, якому був проданий товар неналежної якості, має право вимагати (на вибір): заміни речі, зменшення покупної ціни, усунення недоліків речі, розірвання договору і відшкодування збитків.

Різновидом договору купівлі-продажу є договір роздрібної купівлі-продажу, поставки, міни, контрактації сільськогосподарської продукції, постачання енергетичних та інших ресурсів через приєднану мережу.

Договір дарування – односторонній, безвідплатний, реальний або консенсуальний договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність (ст. 717 ЦК України).

Форма договору: усна або письмова.

Дарунком можуть бути рухомі та нерухомі речі, а також майнові права, якими дарувальник володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому (наприклад, майнові права суб'єкта інтелектуальної власності).

Сторонами в договорі дарування можуть бути фізичні й юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальна громада.

Обов'язок дарувальника полягає у передачі обдаровуваному дарунка. Якщо дарувальникові відомо про недоліки або особливі властивості речі, що є дарунком, які можуть бути небезпечними для обдаровуваного, він зобов'язаний повідомити про них обдаровуваного.

Право власності обдаровуваного на дарунок виникає з моменту його прийняття.

Різновидом договору дарування є пожертва – дарування майна для досягнення певної мети. Пожертвувач має право здійснювати контроль за використанням пожертви відповідно до мети, встанов-

леної договором про пожертву.

Договір найму (оренди) – взаємний, консенсуальний або реальний, відплатний договір, за яким наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк (ст. 759 ЦК України).

Форма договору: усна або письмова.

Предметом договору найму може бути будь-яка індивідуальна неспоживна річ (приміщення, ділянка землі, побутова техніка, автомобіль тощо) або майнові права.

Обов'язки наймодавця: надати наймачу річ у придатному для користування стані в обумовлений договором строк; передати річ у комплекті та у стані, що відповідають умовам договору найму та її призначенню; повідомити наймача про права третіх осіб на річ; попередити наймача про особливі властивості та недоліки речі; за свій рахунок робити капітальний ремонт зданої в найм речі.

Обов'язки наймача: вчасно вносити орендну плату; користуватися майном відповідно до договору і призначення майна; підтримувати майно в належному стані, здійснювати його поточний ремонт; при припиненні договору повернути майно в такому ж стані, у якому воно було отримано.

Різновидами договору найму (оренди) є договір прокату, договір (найму) оренди земельної ділянки, будівлі або іншої капітальної споруди, транспортного засобу, житла.

Договір позики – односторонній, реальний, безвідплатний або відплатний договір, за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші родові речі, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості (ст. 1046 ЦК України).

Предметом договору позики найчастіше є гроші, але можуть бути й інші речі, що мають родові ознаки (борошно, цукор тощо).

У договорі позики тільки одна зобов'язана особа –

позичальник. Він зобов'язаний у встановлений строк повернути позикодавцю предмет договору. Позикодавець є уповноваженою особою, йому належить право вимагати повернення отриманих позичальником речей.

Позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не встановлене договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів встановлюються договором. Договір вважається безпроцентним, якщо він укладений між фізичними особами на суму, яка не перевищує п'ятдесятикратного розміру неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, і не пов'язаний із здійсненням підприємницької діяльності хоча б однією із сторін, або якщо позичальникові передані речі, визначені родовими ознаками.

Договір про надання послуг – двосторонній, консенсуальний договір, згідно з яким одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу (ст. 901 ЦК України).

Виконавець повинен надати послугу особисто, однак має право покласти виконання договору про надання послуг і на третю особу. При цьому він залишається відповідальним перед замовником про порушення договору в повному обсязі.

За договором про сплатне надання послуг, замовник повинен оплатити надану йому послугу в строк та в порядку, що визначені договором. У разі неможливості виконати договір, що виникла не з вини виконавця, замовник повинен виплатити виконавцеві розумну винагороду. За неможливості виконання договору з вини замовника винагорода підлягає виплаті у повному обсязі. При безоплатному наданні послуг замовник повинен відшкодувати виконавцеві всі фактично понесені ним витрати.

Договір доручення – взаємний, консенсуальний договір згідно

з яким одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок іншої особи (довірителя) певні юридичні дії (ст. 1000 ЦК України). Договір, як правило, оплатний, але за домовленістю сторін може бути і безоплатним.

Повіреним і довірителем можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Фізичні особи, які виступають повіреними чи довірителями, мають бути дієздатними.

Предметом договору доручення є юридично значуща поведінка повіреного (укладення правочинів, вчинення процесуальних дій, складання актів тощо). Причому така поведінка повинна бути правомірною, конкретно та здійсненою. Слід відмітити, що повірений виконує як юридично значущі так і фактичні дії.

Обов'язки повіреного: повідомляти довірителеві на його вимогу всі відомості про хід виконання доручення; після виконання доручення або в разі припинення договору до його виконання негайно повернути довірителеві довіреність, строк чинності якої не закінчився, і надати звіт із залученням виправдних документів, якщо це вимагається умовами договору та характером доручення; негайно передати довірителеві все одержане у зв'язку з виконанням договору.

Обов'язки довірителя: забезпечити повіреного засобами, необхідними для виконання доручення; відшкодувати повіреному витрати, пов'язані з виконанням доручення; негайно прийняти від повіреного все виконане ним згідно з договором; виплатити повіреному винагороду, якщо вона йому належить.

Договір комісії – взаємний, консенсуальний та відплатний договір, згідно із яким одна сторона (комісіонер) зобов'язується за дорученням другої сторони (комітента) за плату вчинити одну або кілька угод від свого імені, але за рахунок комітента (ст. 1011 ЦК України).

Предметом договору комісії є правочин, який комісіонер укладає з третіми особами за рахунок комітента з приводу продажу чи купівлі майна. Тобто предметом договору є юридичні акти (правочини), а не фактичні дії.

Комісіонер зобов'язується вчиняти угоди від свого імені, але за рахунок комітента, що є спільною рисою договору комісії з договором доручення. Комісіонер має право на відшкодування витрат, зроблених ним у зв'язку з виконанням своїх обов'язків за договором комісії.

Комісіонер вчиняє угоди за винагороду. Комітент повинен виплатити комісіонерові плату в розмірі та порядку, встановлених у договорі комісії. Якщо договором комісії розмір плати не визначений, вона виплачується після виконання договору комісії, виходячи із звичайних цін за такі послуги. Якщо ж договір комісії не був виконаний з причин, які залежали від комітента, комісіонер має право на комісійну плату на загальних підставах.

5.8. Загальна характеристика спадкування. Види спадкування

Правовідносини, пов'язані зі спадкуванням, виникають внаслідок смерті фізичної особи.

Спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від померлої фізичної особи (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК України).

Спадкодавець (заповідач) – це фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб. Спадкодавцем може бути лише фізична особа незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо.

Спадкоємець – це особа, яка у разі смерті тієї чи іншої фізичної особи набуває права одержати його спадкове майно, тобто має право на спадкування.

Спадкування буває двох видів: спадкування за *заповітом* та за *законом*.

Спадкоємцями як за заповітом, так і за законом можуть бути фізичні особи, що були в живих на час смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за його життя і народжені після його смерті, також спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи, держава Україна та інші учасники цивільних відносин.

Не мають права на спадкування ні за законом, ні за заповітом особи:

• *за заповітом:*

– які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя цих осіб;

– умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт;

• *за законом:*

– батьки після смерті дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав;

– одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

• *за рішенням суду:*

– особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця;

– якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Об'єктом спадкових правовідносин є склад спадщини, тобто права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Об'єкти бувають *майнового* (речі, майнові права та права вимоги) та *немайнового* (авторське право на опублікування і розповсюдження творів науки, літератури, мистецтва та одержання винагороди, право на одержання диплому за відкриття, авторського свідоцтва на твір чи патенту на

винахід, виключне право на винахід, промисловий зразок, корисну модель на підставі патенту) характеру.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права спадкування, неприйняття ними спадщини вона визнається судом відумерлою і переходить у власність територіальної громади.

Як уже вказувалося законодавець встановлює два **види** визначення спадкоємців та поділу спадкового майна:

- **спадкування за заповітом;**
- **спадкування за законом.**

Заповіт – це особисте розпорядження своїм майном на випадок своєї смерті. Цивільне право України виходить із принципу свободи заповіту. Це означає, що заповідач може:

- залишити своє майно одному або декільком особам незалежно від наявності родинних відносин з ними, а також юридичним особам, державі чи іншим суб'єктам цивільного права;

- позбавити права спадкування одного, декількох або всіх спадкоємців за законом. Виняток складають особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, їх не можна позбавити спадщини;

- покласти на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого зобов'язання. Наприклад, він може зобов'язати спадкоємця надати право довічного користування частиною житлового будинку особі, що не належить до кола спадкоємців;

- охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складання заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати у майбутньому;

- скласти заповіт щодо всієї спадщини або її частини;
- у будь-який час змінити або скасувати заповіт.

Вимоги до заповіту:

- повна цивільна дієздатність заповідача. Право на заповіт має тільки фізична особа з повною цивільною дієздатністю;

– особистий характер. Заповіт належить до числа юридичних актів, що складаються тільки від свого імені;

– нотаріально посвідчена письмова форма. Заповіт складається у письмовій формі із зазначенням місця та часу його складення, власноручно підписується заповідачем і засвідчується нотаріусом або, за його відсутності, іншими особами, коло яких визначено законодавством (службовими особами закладу охорони здоров'я, капітаном судна, командиром військової частини тощо).

Необхідно звернути увагу, що ЦК України надає спадкодавцю право скласти **заповіт особі форми**, яка відрізняється від звичайного заповіту:

Секретний заповіт – заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Заповідач, заклеює конверт і ставить свій підпис на ньому. Посвідчення цього заповіту повинно відбуватися у присутності двох свідків.

Однак даний вид заповіту складений без кваліфікованої юридичної допомоги, може привести до недійсності заповіту (наприклад: заповідач забув підписати заповіт, неправильно вказав дані спадкоємців, абстрактно висловив у заповіті свої бажання). У звичайному заповіті за юридичною правильністю оформлення слідкує та відповідає нотаріус.

Заповіт з умовою – заповіт, у якому обумовлено виникнення права на спадщину тільки у разі наявності у спадкоємця певної умови (вступити на роботу, одружитись, вступити до навчального закладу).

Цей заповіт також має багато незрозумілостей та може призвести до втрати спадку спадкоємцем. Спадкоємець може прийняти спадщину на протязі 6 місяців з дня відкриття спадщини (день смерті (визнання померлим) спадкодавця)). Тобто, протягом вказаного часу він повинен виконати умови заповіту, або мати їх у наявності. Необхідно розумно ставитись до висунення вимог, оскільки зрозуміло: дитину за цей строк

народити неможливо (9 місяців), отримати освіту – теж (5 років).

Заповіт подружжя – спільний заповіт щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Досить поширена форма заповіту.

Незалежно від волі заповідача деякі особи мають право на обов'язкову частку у спадщині. До них належать: неповнолітні діти спадкодавця; повнолітні непрацездатні діти спадкодавця; непрацездатна вдова (вдовець) спадкодавця; непрацездатні батьки (усиновителі) спадкодавця.

Вони спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Це означає, що якби за законом така особа успадковувала б $1/3$ належного спадкодавцеві майна, то в разі усунення її від спадщини волею заповідача вона успадкує $1/6$ цього майна (тобто $1/3:2=1/6$).

Оскільки заповіт є типовим одностороннім правочином, заповідач має право змінити або скасувати його в будь-який час незалежно від волі інших осіб. Скасування заповіту можливо двома способами:

- а) складанням нового заповіту;
- б) шляхом подачі до нотаріального органу заяви про скасування раніше складеного заповіту.

Заповіт, який складається пізніше, може і не скасовувати чи змінювати попередні, а лише доповнювати їх шляхом визначення долі майна, яке раніше нікому не заповідалося.

Спадкування за законом – спадкування згідно з умовами і в порядку черговості, визначеними у законі, оскільки вони не змінені чинним заповітом.

Спадкування за законом має місце, коли:

- відсутній заповіт;
- заповіт визнано недійсним;

- заповідано лише частину майна або заповіт визнано недійсним в одній із частин;
- спадкоємець за заповітом відмовився від спадщини або її не прийняв;
- спадкоємець за заповітом помер раніше спадкодавця;
- спадкоємець за заповітом усунутий від права на спадкування відповідно до закону.

Спадкоємцями за законом є той з подружжя, хто пережив спадкодавця, родичі спадкодавця і деякі інші особи. Вони закликаються до спадщини в порядку черговості. Усі спадкоємці за законом одержують рівні частки спадкового майна.

Перша черга спадкоємців за законом включає: дітей, у тому числі зачатих за життя спадкодавця і народжених після його смерті; того з подружжя, що пережив спадкодавця; батьків (усиновителів). Внуки та правнуки спадкодавця закликаються до спадку у порядку представлення. Вони стають спадкоємцями тільки тоді, коли до моменту смерті спадкодавця немає в живих того з-поміж їхніх батьків, хто був би спадкоємцем. Внуки та правнуки, таким чином, заміщають (представляють) своїх батьків як спадкоємців.

У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері. Племянники, прабаба та прадід спадкують за правом представлення.

У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця. Двоюрідні брати та сестри спадкують за правом представлення.

У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини.

У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права

спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. До п'ятої черги включено також і утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менше ніж 5 років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її.

Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців з моменту відкриття спадщини він не заявив про відмову від неї. Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини.

Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Неповнолітній має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника.

Від імені малолітньої або недієздатної особи заяву про прийняття спадщини подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Якщо спадкоємець пропустив строк прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк для прийняття спадщини.

Спадкоємець має право відмовитися від своєї частки спадщини на користь іншого спадкоємця за законом або заповітом або взагалі відмовитись від прийняття спадщини.

Прийняття спадщини оформляється свідоцтвом про прийняття спадщини. Якщо у складі спадщини є нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати його в органі, що здійснює державну реєстрацію нерухомого майна.

Спадкування передбачає перехід до спадкоємців не тільки майнових прав, але й майнових обов'язків, зокрема, боргів спадкодавця.

Окрім інших прав та обов'язків, що складають спадщину до спадкоємця переходять обов'язки: відшкодувати майнову шкоду (збитки), яка була завдана спадкодавцем; відшкодувати моральну шкоду, завдану спадкодавцем, якщо відшкодування було присуджено судом зі спадкодавця за його життя; сплатити неустойку (штраф, пеню), яка була присуджена судом кредиторів із спадкодавця за життя спадкодавця.

Майнова та моральна шкода, яка була завдана спадкодавцем, відшкодовується спадкоємцями у межах вартості рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ними у спадщину.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом правового регулювання галузі цивільного права України?
2. Які особливості особистих немайнових та майнових відносин?
3. Які нормативно-правові акти належать до джерел цивільного права України?
4. Цивільні правовідносини. Особливості та структура?
5. Що є передумовами виникнення цивільних правовідносин?
6. Хто відноситься до суб'єктів цивільних правовідносин?
7. Цивільна правоздатність. Особливості набуття та припинення.
8. Цивільна дієздатність. Особливості набуття та припинення.
9. Надайте загальну характеристику об'єктів цивільних правовідносин.
10. Що таке правочин?
11. Які наслідки недотримання вимог закону при укладанні правочинів?
12. Поняття права власності.
13. Форми власності в Україні.
14. Підстави набуття права власності.
15. Підстави припинення права власності.

16. Що таке цивільний договір? Ознаки. Види.
17. Охарактеризуйте на конкретному прикладі договір купівлі-продажу.
18. Охарактеризуйте договір дарування.
19. Надайте характеристику договору найму (оренди).
20. Надайте характеристику договору про надання послуг.

Тестові завдання

1. Регулюються цивільним правом такі суспільні відносини:
- а) майнові відносини та особисті немайнові відносини;
 - б) трудові відносини;
 - в) відносини у сфері державного управління.
2. Нормами цивільного права не регулюється:
- а) передача майна у власність;
 - б) передача грошей;
 - в) авторство;
 - г) матеріальна відповідальність працівника;
 - д) відшкодування моральної шкоди.
3. Цивільна дієздатність особи залежить від:
- а) громадянства;
 - б) віку;
 - в) майнового стану;
 - г) отримання освіти.
4. Правоздатність – це:
- а) можливість суб'єкта самостійно здійснювати свої юридичні права та обов'язки;
 - б) можливість суб'єкта мати юридичні права та обов'язки;
 - в) суспільні відносини, врегульовані нормами права;
 - г) діяльність щодо створення нормативно-правових актів.

5. Об'єктами цивільно-правових відносин є:
- а) фізичні особи;
 - б) речі;
 - в) бюджетні кошти.
6. Виступати суб'єктом права власності можуть такі суб'єкти:
- а) фізичні особи;
 - б) юридичні особи;
 - в) держава;
 - г) народ України;
 - д) всі наведені особи можуть виступати суб'єктами права власності.
7. Юридичними особами визнають:
- а) організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку;
 - б) осіб, які є членами громадських організацій.
 - в) осіб, які мають юридичну освіту;
 - г) осіб, які можуть відповідно до закону бути власниками.
8. Повна цивільна дієздатність може бути до досягнення особою 18 років у випадках:
- а) народження дитини;
 - б) укладання угоди;
 - в) виїзду за кордон;
 - г) отримання вищої освіти.
9. Дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, називається:
- а) правовідносинами;
 - б) правочином;
 - в) правопорядком;
 - г) дорученням.

10. Здатність фізичної особи своїми діями набувати громадянські права та самостійно їх здійснювати, а також здатність створювати для себе обов'язки та нести відповідальність у випадку їх невиконання – це:

- а) правоздатність
- б) дієздатність;
- в) деліктоздатність.

11. Визначте, яке з зазначених тверджень є помилковим:

- а) учасниками цивільних правовідносин є фізичні та юридичні особи;
- б) цивільна правоздатність фізичної особи виникає у момент її народження;
- в) зміст правочину не повинен суперечити законодавству України та моральним засадам суспільства;
- г) цивільно-правовий правочин повинен бути обов'язково укладений в письмовій формі.

12. До первісних способів виникнення права власності не належать:

- а) переробка майна;
- б) знахідка та скарб;
- в) набуття права власності на безхазяйну річ;
- г) договір купівлі-продажу.

13. Заповіт може бути посвідчений:

- а) лише нотаріусом
- б) ректором університету
- в) капітаном судна, якщо особа, яка склала заповіт, перебуває під час плавання на морському судні
- г) членом сім'ї заповідача
- д) будь-якою особою

е) недієздатною особою

14. Суб'єктами права комунальної власності є:

а) Міністерство освіти України;

б) держава Україна;

в) територіальні громади;

г) юридичні особи.

15. Юридично закріплена можливість власника самостійно вирішувати юридичну і фактичну долю майна, вільно розпоряджатись майном на свій власний розсуд – це:

а) право володіння;

б) право користування;

в) право розпорядження;

г) право власності.

Задачі

1. Пенсіонер К. самотньо проживав у м. Коростень, мав будинок та присадибну ділянку, мотоцикл та інші речі. Потрапивши в автомобільну аварію, К. отримав струс мозку і часто скаржився на головний біль. Незабаром він продав своє майно за заниженими цінами і переїхав жити до своєї сестри. Донька К. звернулася до покупців з вимогою повернути майно, оскільки, за її поясненням, батько після перенесеної травми став недієздатним.

2. Громадянин Л. звернувся до нотаріальної контори з проханням про зміну заповіту, складеного два місяці тому, у зв'язку з тим, що він посварився зі своїм братом, включеним до числа спадкоємців відповідно до заповіту. Помічник нотаріуса відмовив Л. у зміні заповіту, посилаючись на те, що для цього відсутні законні підстави.

Дайте вашу оцінку ситуації.

3. Громадянка Добровольська звернулась до районної адміністрації за місцем роботи чоловіка з письмовою заявою, у якій просила не видавати чоловікові його заробітну плату. Мотивувала вона це тим, що чоловік витрачає її на придбання стародавніх монет для особистої колекції, що негативно відбивається на матеріальному становищі родини.

Прокоментуйте ситуацію, що склалася та дайте відповіді на такі запитання:

Чи є витрачання заробітної платні на придбання стародавніх монет обставиною для обмеження дієздатності?

Які органи можуть обмежити дієздатність і в яких випадках?

Чи має право голова районної адміністрації в даному випадку обмежити громадянина Добровольського у дієздатності?

4. 14 річний Олексій Дьомін поступив на роботу у товариство з обмеженою відповідальністю. Через декілька місяців до директора товариства прийшов батько Дьоміна й розповів, що Олексій нерозумно витрачає свій заробіток: купує дуже дорогі речі, відвідує ресторани і т.д. У той же час сім'я зазнає матеріальних труднощів, оскільки в сім'ї крім Олексія є ще двоє маленьких дітей. До того ж мати Олексія є непрацездатною за станом здоров'я. Директор з розумінням віднісся до потреб сім'ї і розпорядився видавати Олексію на руки лише частину заробітної плати, а іншу частину видавати його батькам.

Чи правильно вчинив директор? Дайте роз'яснення ситуації, що склалася.

5. Снегірін, якому виповнилося 16 років, зареєструвався за згодою батьків як підприємець. Здійснюючи підприємницьку діяльність, він уклав договір позики на суму 5 тис. грн. в усній формі із гр. Замковим. Через 6 місяців, коли настав строк

повернення запозичених коштів і виплати відсотків, Снегірін заявив, що не буде повертати борг, тому що він не є повнолітнім.

Вирішить спір.

6. Федоренку С.П. минуло 85 років. Він часто перебуває на лікуванні у психоневрологічній лікарні. Через хворобу він не може розуміти значення своїх дій, керувати ними, а отже потребує піклування. Члени його сім'ї звернулися до органів опіки та піклування з проханням визнати Федоренка С.П. недієздатним.

Прокоментуйте ситуацію, що виникла, посилаючись на діюче законодавство та дайте відповіді на такі запитання:

У чому помилилися родичі громадянина Федоренка С. П.?

У яких випадках громадянин може бути визнаний недієздатним?

Які правові наслідки настануть для Федоренка С.П. у разі визнання його недієздатним?

7. Клімов зловживав спиртними напоями і всю свою заробітну плату витрачав на їх придбання. Сім'я Клімова внаслідок цього була поставлена в скрутне матеріальне становище, тому що його дружина не працювала, а займалася вихованням двох малолітніх дочок. Дружина звернулася із заявою до суду про обмеження свого чоловіка в дієздатності, щоб мати можливість отримувати його заробітну плату самостійно.

Яке рішення винесе суд? Які правові наслідки обмеження дієздатності фізичної особи?

8. До фермерського господарства Огурцова пристала корова. Оскільки корову чимось необхідно було годувати, Огірків забив її, м'ясо продав на ринку, а шкіру передав на шкіряний завод в обмін на вироби зі шкіри. Через два місяці з'явився власник корови.

Які вимоги він може пред'явити?

9. Композитор разом з поетом створили декілька весільних пісень, які були виконані в концертному залі. Видавництво звернулось до авторів з пропозицією про видання цих пісень.

Що є об'єктом правовідносин у даному випадку?

10. Мешканець м. Москва Шишкін вирішив придбати у Сіренка квартиру, розташовану в м. Одесі. Нотаріус відмовив посвідчити договір купівлі-продажу, мотивуючи це тим, що Шишкін є громадянином Росії, а не України, і тому не може укласти такий договір.

Чи правомірні дії нотаріуса? Визначте обсяг правоздатності іноземців та осіб без громадянства.

11. Громадянин Моруга, який довгий час працював старшим науковим співробітником науково-дослідного інституту, подарував Інституту бібліотеку, що складалася із рідкісних спеціальних особливо цінних книг. Договір було укладено у простій письмовій формі. Через деякий час після укладення цього договору Моруга помер, не встигнувши передати книги за договором. Інститут звернувся з проханням до сина Моруги, котрий був єдиним спадкоємцем померлого, передати книги до бібліотеки. Син відмовився передавати книги Інституту, стверджуючи, що договір дарування є недійсним, бо не посвідчений нотаріально, та й взагалі дарування набуває чинності лише за умови реального передання речей, й до цього моменту не зобов'язує дарувальника.

Як вирішити ситуацію? Чи потребує такий договір нотаріального посвідчення? Чи може бути договір дарування консенсуальним?

12. Іванченко І.П. вирішив продати своєму малолітньому синові двокімнатну квартиру. При підписанні угоди представником

малолітнього була його мати – дружина Іванченко І.П. Через два місяці після здійснення угоди був поданий позов у суд про визнання угоди недійсною на тій підставі, що угоди між чоловіком опікуна і малолітнім неможливі.

Яке рішення має винести суд?

13. Після смерті Нечипоренка до нотаріуса звернулися: Петрова – перша дружина з екземпляром заповіту 1999 року, де вона вказана як єдина спадкоємиця, Серова – друга дружина з екземпляром заповіту 2002 року, де вже вона вказана як єдина спадкоємиця, та Клименко – жінка, яка проживала з заповідачем до його смерті без реєстрації шлюбу зі своїм екземпляром заповіту 2006 року, де вона вказана як єдина спадкоємиця. Крім цього, у Нечипоренка залишилася неповнолітня дочка 1998 року народження від шлюбу з першою дружиною.

Хто і в якому розмірі має право на спадщину?

14. Стародумов склав заповіт на все приналежне йому майно на користь Гревцова. Через два місяці після складання заповіту Стародумов упав і одержав серйозну травму ноги і руки, через що був поміщений у лікарню. За весь час перебування Стародумова в лікарні Гревцов жодного разу не відвідав його. Образившись на друга, Стародумов склав новий заповіт, у якому будинок, грошові внески та автомашину заповідав своєму брату, що проживає з ним протягом декількох років. Бібліотеку ще при житті він передав інституту, у якому працював багато років.

Після смерті Стародумова між його братом і Гревцовим виникла суперечка щодо того, кому повинні бути передані речі Стародумова, що знаходилися в будинку. Брат Стародумова вважав, що він, як спадкоємець, який проживав разом зі спадкодавцем, має одержати предмети домашньої обстановки і побуту понад своєї частки спадщини за заповітом, що охоплювало все майно Стародумова.

Вирішить спір.

Список літератури

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – Ст. 141.
2. Цивільне право України. Особлива частина / за ред.: О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 1176 с.
3. Цивільне право України. Академічний курс: Підручник.: У двох томах / За заг. Ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.
4. Цивільне право : посіб. для підгот. до іспиту / Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва, Ю. Ю. Акіменко. – Вид. 3-ге, перероб. і допов. – Х. : Одиссей, 2013. – Ч. 2. – 256 с.
5. Цивільне право: підручник: у 2 т. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»; за ред.: В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, В. Л. Яроцький. – Х. : Право, 2014 – Т. 2. – 816 с.
6. Берестова І.Е. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави: загальнотеоретичні проблеми та правові наслідки: Монографія. – Дніпропетровськ, 2005.
7. Бондар Т.В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві: Монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 272 с.
8. Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І.О. Дзера. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 255 с.
9. Дзера О.В. Розвиток права власності громадян в Україні. – К.: Вентурі, 1996. – 272 с.
10. Житлове право України / За ред. В. С. Гопанчука, Ю. О. Заїки. – К.: Істина, 2003. – 208 с.
11. Заїка Ю.О. Становлення та розвиток спадкового права в Україні: Монографія / МВС України НАВСУ. – К., 2004. – 279 с.
12. Зобов'язальне право: теорія і практика: Навч. посіб. / За ред. О.В. Дзери. – К., 2000. – 816 с.

13. Кучеренко І.М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія. – К.: Атіка, 2004, – 328с.

14. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України: Навч. посібник. - К.: Школа, 2004. – 160 с.

15. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності [Текст] : Навч. посіб. / В. В. Луць, В.С.Стефаніка. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 556 с.

16. Майданик Р.А. Проблеми довірчих відносин у цивільному праві. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. – 502 с.

17. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України: 3-е вид., перероб. і допов. / За заг. ред. Г.Л. Знаменського, В.С. Щербини; Кол. авт.: О.А. Беяневич, О.М. Вінник, В.С. Щербина та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2012. – 776 с.

18. Право власності в Україні: Навч. посіб. / О. В. Дзера, Н.С. Кузнєцова, О.А. Підпригора; За заг. ред. О. В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. – К., Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.

19. Право інтелектуальної власності: Академ, курс: Підручник для студентів вищих навч. закладів / О. А. Підпригора, О. Б. Бутнік-Сіверський, В. С. Дроб'язко та ін.; За ред. О. А. Підпригори, О. Д. Святоцького. -2-ге вид., переробл. та допов. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 672 с.

20. Спадкове право. Теорія та практика [Текст] : навч. посіб. / С.Я. Фурса, Є. І. Фурса. – Київ : Атіка, 2002. – 496 с.

21. Стефанчук Р.О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві./ Хмельн. ін-т регіон. упр. та права – К.: Науковий світ, 2001. – 306 с.

22. Страхове право України: Навч. посіб. / За ред. Ю.О. Заїки. – К.: Істина, 2004. – 192 с.

23. Шишка Р.Б. Охорона права інтелектуальної власності: авторсько-правовий аспект / Р.Б. Шишка. – Харків, 2002. – 368 с.

24. Щербина В. С. Господарське право: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.

РОЗДІЛ 6. СІМЕЙНЕ ПРАВО

6.1. Поняття, предмет і метод сімейного права

Сім'я завжди відіграла і відіграє важливу роль на всіх етапах життя людини. Саме в сім'ї формується культура поведінки, в сім'ї людина отримує основи освіти, початкову уяву про суспільство, про взаємини між людьми й багато чого іншого.

Питання самостійності сімейного права, завжди викликає полеміку між різними провідними вченими. Одні вважають, що сімейне право є складовою частиною, галуззю цивільного права. Інші розглядають сімейне право як самостійну галузь права, яка має свій предмет і метод правового регулювання.

Сімейне право слід розглядати як сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові й похідні від них майнові відносини фізичних осіб, які виникають на основі шлюбу й сім'ї. Таким чином, предметом регулювання норм сімейного права є умови й порядок одруження, припинення шлюбу, визнання його недійсним, особисті немайнові й майнові відносини між подружжям, відносини між батьками і дітьми, іншими членами сім'ї, відносини усиновлення, опіки і піклування тощо.

Сімейне право вирішує питання, пов'язані з майновими і немайновими родинними правовідносинами. Правовідносини, що виникають усередині сім'ї (сімейні відносини) носять особливий характер, що відрізняється від інших видів правовідносин.

Специфіка сімейно-правових відносин у порівнянні з іншими правовідносинами полягає у наступному:

1. специфічний склад учасників правовідносин (тільки фізичні особи - батьки, подружжя, діти);
2. сімейні правовідносини виникають зі своєрідних юридичних фактів (шлюб, споріднення, діти, усиновлення, опікунство);
3. сімейні відносини, як правило, є триваючими і об'єднують між собою не сторонніх людей, а близьких;

4. для сімейних відносин характерна сувора індивідуалізація їх учасників, звідси невідчужуваність сімейних прав і обов'язків.

Зазначене свідчить про самостійність галузі сімейного права.

Метод сімейного права - це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких норми сімейного права впливають на суспільні сімейні відносини. Саме наявність особливого предмета й методу правового регулювання дозволяє виокремити певну сукупність норм у самостійну галузь права. Метод регулювання сімейних відносин характеризують як диспозитивний. Диспозитивність методу полягає в тому, що сімейне право наділяє рівноправних учасників можливістю діяти певним чином, задовольняючи свої потреби й інтереси в сфері сімейних відносин (наприклад, можливість укладання або розірвання шлюбу, укладання договору про сплату аліментів на дитину тощо).

Під **принципами сімейного права** слід розуміти закріплені чинним сімейним законодавством основні керівні ідеї, відповідно до яких нормами сімейного права регулюються особисті й майнові відносини. До них належать:

- принцип державної охорони сім'ї, дитинства, материнства й батьківства;
- принцип добровільності шлюбного союзу чоловіка і жінки;
- принцип рівноправності учасників сімейних відносин;
- принцип пріоритету сімейного виховання дітей, турботи про їхній добробут і розвиток, забезпечення пріоритетного захисту їх прав і інтересів;
- принцип пріоритету захисту прав і інтересів непрацездатних членів сім'ї.

Систему нормативно-правових актів, що регулюють сімейні відносини в Україні, складають Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, інші закони (наприклад, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» №

2398-VI від 01.07.2010р., Закон України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001р.), постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти (наприклад, Наказ Міністерства юстиції України № 52/5 від 18.10.2000р. «Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні»). Частиною національного сімейного законодавства є також міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Основними міжнародними договорами, які знайшли відображення у нормах сімейного права України, є Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. тощо.

Основні норми, що регулюють відносини в родині між її членами, кодифіковані в Сімейному кодексі України, який був прийнятий Верховною Радою України 10 січня 2002 р. (далі – СК України). Основними цілями правового регулювання сімейних відносин є: зміцнення сім'ї як соціального інституту; затвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми й іншими членами родини; сприяння побудові сімейних відносин на почуттях взаємної любові й поваги, взаємодопомоги й підтримки; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного і фізичного розвитку.

Центральною категорією сімейного права є сім'я. У науці існує безліч понять «сім'я», але найчастіше воно розглядається в соціологічному і юридичному значенні. У соціологічному змісті сім'я - це мала соціальна група осіб, заснована на шлюбі або спорідненні, пов'язана особистими немайновими і майновими відносинами, взаємною підтримкою і вихованням дітей.

У юридичному змісті сім'я - це коло осіб, пов'язаних взаємними правами й обов'язками, що впливають зі шлюбу, споріднення, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання. Сім'я в соціологічному змісті може розпастися у випадку припинення фактичних шлюбних відносин, однак у

юридичному змісті може зберегтися (наприклад, подружжя фактично не проживало разом, однак, юридичні права й обов'язки існують). Сімейний кодекс України дає визначення сім'ї через формулювання її основних ознак: сім'я є первинним та основним осередком суспільства, союз конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки (ст. 3 СК України). Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Предметом регулювання сімейного права є не сім'я як така, а існуючі між її членами сімейні відносини. Відносини, що входять до предмету сімейного права, характеризуються тим, що їх суб'єктами є фізичні особи. У цілому Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові й майнові відносини між подружжям, між батьками і дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю й батьком дитини щодо її виховання, розвитку й утримання, а також між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком. З іншої боку, кодекс не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням. Однак між такими особами можуть існувати як особисті немайнові, так і майнові відносини, але вони будуть регулюватися нормами інших актів законодавства, зокрема Цивільним кодексом України.

До регуляторів сімейних відносин СК України відносить також і договір (наприклад, шлюбний договір, договір між батьками про сплату аліментів на дитину, договір між подружжям про надання утримання). Такий договір є обов'язковим для виконання, якщо він не суперечить вимогам Сімейного кодексу, інших законів України і моральним засадам суспільства.

6.2. Укладення і припинення шлюбу

У Сімейному кодексі шлюб визначається як сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Метою такого союзу є створення сім'ї й виникнення між подружжям взаємних особистих і майнових прав і обов'язків. Спільне проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без державної реєстрації шлюбу, так само як проведення релігійного обряду шлюбу (шлюбна церемонія в церкві, національні обряди), не є підставами для виникнення в них подружніх прав і обов'язків.

Для укладання шлюбу необхідна наявність певних умов, які закріплені в чинному Сімейному кодексі України:

– добровільна згода жінки та чоловіка на одруження. Таким чином, примус (фізичний або психічний) до одруження не допускається і може спричинити визнання шлюбу недійсним;

– досягнення особами, які бажають одружитися, шлюбного віку. Чинне законодавство визначає шлюбним віком досягнення жінкою та чоловіком 18 років на день реєстрації шлюбу. Статтею 23 СК України передбачається можливість зниження шлюбного віку та надання права на шлюб особі, яка досягла 16 років, за наявності поважних причин, а також, якщо буде встановлено судом, що це відповідає її інтересам. При реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона отримує повну цивільну дієздатність із моменту державної реєстрації шлюбу. У випадку припинення шлюбу, а також у випадку визнання шлюбу недійсним, придбана дієздатність зберігається. СК України не встановлює обмежень максимального віку одруження і максимальної різниці у віці.

Національне законодавство **до обставин, що перешкоджають укладанню шлюбу**, відносить:

– наявність іншого зареєстрованого шлюбу. Ніхто не має права укласти новий шлюб доти, поки укладений раніше шлюб не припинився у зв'язку зі смертю одного з подружжя, оголошенням

одного з подружжя померлим, розлученням або з визнанням шлюбу недійсним;

– *близьке споріднення*. Не допускається укладання шлюбу між родичами прямої лінії споріднення, між повнорідними і неповнорідними братами й сестрами, між двоюрідними братами та сестрами, рідними тіткою, дядькою та племінником, племінницею, а також між усиновлювачем і усиновленою дитиною. Однак у випадку скасування усиновлення між усиновлювачем і усиновленою їм дитиною допускається укладання шлюбу.

– *неприпустимість одностатевих шлюбів*. Чинне законодавство України не містить норми, що прямо забороняє одностатеві шлюби. Однак ч. 1 ст. 21 СК України говорить саме про шлюб чоловіка і жінки, не допускаючи іншого;

– *недієздатність особи (осіб), що вступають у шлюб*. Не може одружитися особа, яка визнана судом недієздатною внаслідок психічного розладу (душевної хвороби або слабоумства). У випадку прийняття судом рішення про відновлення в дієздатності особа має право одружитися.

Обов'язковим елементом шлюбу є його державна реєстрація. Реєстрація шлюбу здійснюється державними органами реєстрації актів цивільного стану (далі - орган РАЦС). Тому будь-який інший державний орган, громадська організація, юридична або фізична особа не мають права проводити державну реєстрацію шлюбу, видавати свідоцтва встановленої форми.

Особи, які бажають зареєструвати шлюб, особисто подають у письмовій формі спільну заяву про реєстрацію шлюбу в будь-який державний орган реєстрації актів цивільного стану. Такі особи вважаються нареченими. Подача заяви про реєстрацію шлюбу не створює обов'язок для заручених зареєструвати шлюб. Разом з тим, наступна відмова від реєстрації шлюбу породжує обов'язок відшкодувати іншій стороні витрати, які були нею понесені у

зв'язку із приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля. Такі витрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, прихованням обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (важка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

За загальним правилом шлюб реєструється після закінчення одного місяця від дня подачі заяви. Встановлення місячного строку дозволяє майбутнім подружжям перевірити серйозність своїх намірів, а органу реєстрації актів цивільного стану провести перевірку достовірності відомостей у заяві.

В окремих випадках на прохання осіб, що бажають зареєструвати шлюб, цей строк за наявності поважних причин, може бути скорочений (наприклад, вагітність, народження дитини, терміновий від'їзд за кордон). Процедура реєстрації шлюбу, на відміну від процедури подання заяви про реєстрацію шлюбу, не передбачає можливості діяти через представника. Реєстрація шлюбу відбувається в обов'язковій присутності нареченого та нареченої. Документом, що засвідчує державну реєстрацію шлюбу, є свідоцтво про шлюб.

Зареєстрований шлюб визнається недійсним за наявності певних підстав:

– за відсутності умов, встановлених законом для укладання шлюбу (добровільна згоди осіб і досягнення ними шлюбного віку);

– за наявності перешкод до його укладання (наявність іншого зареєстрованого шлюбу, близького споріднення, всиновлення або недієздатності осіб (особи));

– при приховуванні особою наявності в нього важкої хвороби або хвороби, небезпечної для одного з подружжя та/або їхніх нащадків;

– при укладанні фіктивного шлюбу, тобто шлюбу без наміру подружжя (або одного з них) створити сім'ю. Метою укладання

такого шлюбу є бажання одержати які-небудь права або переваги, що впливають із самого факту реєстрації шлюбу, наприклад, права на житлову площу.

До юридичних фактів, що припиняють шлюб, згідно зі ст. 104 СК належать такі обставини:

- а) смерть подружжя;
- б) оголошення судом одного з подружжя померлим;
- в) розірвання шлюбу (розлучення).

Розірвання шлюбу може здійснюватися державними органами реєстрації актів цивільного стану або судом. Основним критерієм розмежування способів розірвання шлюбу є наявність або відсутність у подружжя загальних неповнолітніх дітей. За відсутності в подружжя загальних неповнолітніх дітей і наявності взаємної згоди на розлучення розірвання шлюбу проводиться в органах РАЦС незалежно від наявності між подружжям майнового спору. За наявності спорів про розділ майна, встановленню аліментів, про утримання одного з подружжя, то вони будуть розглядатися судом окремо. Шлюб може бути розірваним державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, якщо другий з подружжя:

- 1) визнаний безвісно відсутнім;
- 2) визнаний недієздатним.

Розірвання шлюбу в судовому порядку передбачено у випадку, якщо подружжя мало неповнолітніх дітей, а також за відсутності згоди одного з подружжя на розірвання шлюбу.

Разом з тим, створюючи умови для повноцінного виховання дитини і підтримки матері в період її тимчасової непрацездатності, держава встановлює певні обмеження щодо реалізації подружжям права на безперешкодне розірвання шлюбу. Подача позовної заяви про розірвання шлюбу обмежена в період вагітності подружжя і протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один з подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить

ознаки кримінального правопорушення, щодо другого з подружжя або дитини, а також коли батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Розірвання шлюбу в адміністративному (через органи РАЦС) або в судовому порядку здійснюється після закінчення одного місяця від дня подачі заяви в орган РАЦС або до суду і засвідчується свідоцтвом про розірвання шлюбу.

6.3. Особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя

З моменту реєстрації шлюбу в органах РАЦС між чоловіком і дружиною виникають особисті немайнові та майнові права і обов'язки. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя тісно пов'язані з особистістю подружжя, невіддільні від неї і не можуть відчужуватися. До таких прав належать: право на материнство і батьківство (небажання або нездатність одного з подружжя мати дітей може бути причиною розірвання шлюбу); право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок, уподобань; право на фізичний і духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здатностей; право на зміну прізвища (обрання прізвища одного з подружжя в якості загальної або право іменуватися подвійним прізвищем); право на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї; право на свободу і особисту недоторканність (подружжя мають право на вибір місця свого проживання; на припинення шлюбних відносин, а також вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, для підтримки шлюбних відносин).

За правовим режимом майно подружжя поділяється на спільне сумісне і приватне майно. *Право приватної власності подружжя* поширюється на:

- 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;

2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;

3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;

4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»;

5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України;

6) речі індивідуального користування (одяг, взуття, індивідуальні предмети побуту), а також коштовності, навіть у випадку, якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;

7) премії, нагороди, які чоловік або дружина одержали за особисті заслуги і т.д.

Кожний з подружжя має право володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном самостійно і при розподілі спільної сумісної власності подружжя, визначенні їх часток, це майно враховуватися не буде.

Якщо майно, що належало дружині, чоловікові на праві приватної власністю під час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок загальних трудових або грошових витрат або витрат іншого з подружжя, то воно у випадку спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Наприклад, якщо квартира належала одному з подружжя до одруження, була придбана на його особисті кошти або на інших підставах є його особистим майном, то суд може

визнати право іншого подружжя на частину такого майна. Це можливо в тому випадку, якщо за роки спільного проживання подружжям були зроблені вкладення, що значно збільшують вартість цього майна (капітальний ремонт, реконструкція тощо).

Спільною сумісною власністю подружжя відповідно до ст. 60 СК є майно, яке набуто подружжями під час шлюбу. Кожний з подружжя має рівне право на майно спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважних причин (наприклад, навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми) самотійного заробітку (доходу). Подружжя як рівноправні співвласники володіють, користуються і розпоряджаються спільним майном за взаємною згодою з метою задоволення своїх інтересів, інтересів своїх дітей та інших членів сім'ї. Згідно з ст. 61 СК України об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, крім виключених з цивільного обороту. Спільними також вважаються заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, отримані одним з подружжя і внесені до сімейного бюджету.

Як зазначалося раніше, необхідною умовою виникнення взаємних прав та обов'язків подружжя, у тому числі щодо об'єктів права спільної сумісної власності, є державна реєстрація шлюбу. За загальним правилом, відповідно до ч. 2 ст. 21 СК України проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без державної реєстрації шлюбу не є підставою для виникнення в них прав і обов'язків подружжя. Разом з тим, спільне проживання жінки і чоловіка однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу є підставою для виникнення у них права спільної сумісної власності на майно, придбане за час спільного проживання, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, може бути розділене між сторонами. Такий розподіл майна відбувається в добровільному або судовому порядку.

Добровільний порядок застосовується у випадку, якщо між подружжями відсутній спір щодо визначення частки кожного з них у праві на майно, а також, якщо вони знайшли згоду з розділу майна відповідно до цих часток. У іншому випадку спор подружжя вирішується в судовому порядку. При розділі спільного майна частки подружжя визнаються рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором.

Подружжя повинні матеріально підтримувати один одного. Якщо один з подружжя є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, то він має право на утримання (аліменти), за умови, якщо інший з подружжя може надавати матеріальну допомогу. Право на утримання зберігається також і після розірвання шлюбу. Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Матеріальна допомога надається в натуральній або грошовій формі за згодою сторін. Право на утримання мають також особи, які не одружені між собою, але за умови, якщо вони тривалий час проживали однієї сім'єю, а непрацездатність настала під час їх спільного проживання.

Сучасне сімейне законодавство надає можливість регулювати майнові відносини подружжя не тільки законом, а й договором. Серед усіх договорів, що регулюють сімейні відносини, особливе місце займає шлюбний договір. **Шлюбний договір** являє собою угоду осіб, які бажають зареєструвати шлюб, або подружжя, яка визначає майнові права і обов'язки подружжя, пов'язані з укладанням шлюбу, його існуванням і розірванням. Таким чином, шлюбний договір не регулює особисті немайнові відносини між подружжям, а також особисті немайнові відносини між подружжям і їхніми дітьми.

Шлюбний договір може бути укладений як до, так і в будь-який момент після укладання шлюбу. Якщо договір був укладений

до реєстрації шлюбу, то він набуде чинності не раніше державної реєстрації шлюбу.

Сімейний кодекс України встановлює обов'язкову письмову форму шлюбного договору. Разом з тим, такий договір повинен бути нотаріально посвідчений. Недотримання необхідної законом форми спричиняє недійсність шлюбного договору.

Як правило, шлюбний договір є безстроковим, однак угода може носити і строковий характер, тобто укладатися на певний строк.

Подружжя має право визначити в шлюбному договорі свої права й обов'язки за взаємному утриманню, способи участі в доходах один одного, порядок несення кожним з них сімейних витрат; визначити майно, яке буде передано кожному з них у випадку розірвання шлюбу, а також внести до шлюбного договору будь-які інші положення, що стосуються майнових відносин подружжя.

Згідно з ч. 1 ст. 100 СК України одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Відмова від шлюбного договору можлива за наявності взаємної згоди подружжя.

6.4. Правовідносини між батьками й дітьми

Юридичним фактом, на підставі якого виникають правовідносини між батьками і дітьми, є походження дітей від батьків, засвідчене державним органом РАЦС. Батьки і діти мають взаємні особисті немайнові та майнові права і обов'язки. Мати і батько мають рівні права і обов'язки відносно дитини, незалежно від того, перебували вони в шлюбі між собою чи ні. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їх прав і не звільняє від обов'язків відносно дитини.

Відповідно до ст. 150 СК України батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей,

любові до своєї сім'ї, свого народу, своїй Батьківщини. Вони також зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток, забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готовити її до самостійного життя.

До особистих прав батьків відносяться: право на особисте виховання дитини; на залучення до виховання дитини інших осіб, передавати його на виховання фізичним і юридичним особам (наприклад, дитячі заклади); право на безперешкодне спілкування з дитиною; на самозахист своєї дитини, повнолітніх сина і дочки. Неповнолітні батьки мають такі ж права і обов'язки відносно дитини, як і повнолітні батьки.

Стаття 180 СК України зобов'язує батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття, тобто до 18 років. У випадку, якщо повнолітні дочка або син продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, то батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення 23 років за умови, що батьки можуть надати таку матеріальну допомогу. Право на утримання припиняється у випадку припинення навчання.

Один з батьків, що проживає окремо від дитини, за домовленістю з іншим батьком може брати участь в утримуванні дитини в грошовій або натуральній формі. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються в частці від заробітку (доходу) платника аліментів і/або у твердій грошовій сумі. Розмір аліментів, обумовлений судом, залежить від:

- 1) стану здоров'я і матеріального становища дитини;
- 2) стану здоров'я і матеріального становища платника аліментів;
- 3) наявності у платника аліментів інших дітей, непрацездатних членів сім'ї.

Мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути менше 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (розмір аліментів на одну дитину встановлений

Законом України про Державний бюджет на відповідний рік, наприклад, Законом України «Про Державний бюджет України на 2014 рік» від 16.01.2014 р. № 719-VII).

За відсутності домовленості між батьками про сплату аліментів на неповнолітню дитину аліменти стягуються в судовому порядку. Якщо місце проживання або перебування батьків невідомо, або вони ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину, то дитині призначається тимчасова державна допомога, яка не може бути меншою ніж 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Виплата тимчасової державної допомоги здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України.

Батьки або один з них тільки за рішенням суду можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини (не забезпечують необхідним харчуванням, медичний догляд, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормальної самосвідомості; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не створюють умов для здобуття нею освіти тощо);

3) жорстоко поведуться з дитиною;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.

Мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо всіх своїх дітей або когось із них.

Відповідно до ст. 165 СК України з позовом про позбавлення батьківських прав можуть звернутися: один з батьків, опікун, піклувальник, особа, у сім'ї якого проживає дитина; заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває; орган опіки та піклування; прокурор; сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

Позбавлення батьківських прав є виключною мірою, яка тягне за собою серйозні правові наслідки як для батька та/або матері, так і для самої дитини. Наслідки позбавлення батьківських прав передбачені в ст. 166 СК України. Так, особа, яка позбавлена батьківських прав:

1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;

2) перестає бути законним представником дитини;

3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;

4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування за законом);

б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Позбавлення батьківських прав носить безстроковий характер, але не є безповоротним. Якщо батьки змінять поведінку, спосіб життя і відношення до виховання дитини, то вони можуть бути відновлені судом у батьківських правах відповідно до ст. 169 СК України. Якщо дитина всиновлена, то необхідне прийняття рішення про скасування всиновлення, а потім про відновлення в батьківських правах.

Зазначені вище права і обов'язки батьків взаємодіють з правами і обов'язками самої дитини. *Дитина має право:* на

належне батьківське виховання, звертатися за захистом своїх прав і інтересів в орган опіки та піклування, інші органи державної влади і місцевого самоврядування. По досягненню чотирнадцятилітнього віку дитина має право звернутися за захистом своїх прав і інтересів безпосередньо до суду.

Майнові права дитини містять у собі: право на одержання утримання (аліментів) від своїх батьків; право розпоряджатися своїми доходами (заробітком, стипендією й т.п.); право власності на належне йому майно і право на розпорядження цим майном (з обмеженнями, встановленими в інтересах дітей законом).

У свою чергу, повнолітні діти *зобов'язані* утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Непрацездатні батьки мають право звернутися до суду у випадку невиконання повнолітніми дітьми обов'язка щодо їх утримання. Якщо батьки були позбавлені батьківських прав і ці права не були відновлені, то обов'язок їх утримувати у дітей не виникає.

Чинним законодавством встановлено заборону бути опікуном (піклувальником) для осіб, яким заборонено бути усиновлювачами (ст. 212 СК України).

6.5. Правові форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

У тих випадках, коли дитина з тих або інших причин залишилась без піклування з боку своїх батьків, турботу щодо неї приймає на себе держава. Захист прав і інтересів таких дітей здійснюють спеціально уповноважені державою органи опіки та піклування. Органами опіки та піклування є органи місцевих державних адміністрацій. Над дітьми, позбавленими батьківської турботи, може бути встановлена опіка, піклування, патронат, вони можуть бути всиновлені.

Опіка та піклування встановлюються над дітьми, які залишилися без піклування батьків, з метою їх виховання в сім'ї, а

також для захисту їх прав і законних інтересів. Опіка встановлюється над дітьми, які не досягли чотирнадцяти років, а піклування – над дітьми від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Опікуном (піклувальником) може бути повнолітня дієздатна особа і тільки з його згоди. На практиці опікунами (піклувальниками), як правило, призначається родичка дитини. Функції опікунів можуть виконувати дитячі заклади, установи охорони здоров'я, а також органи опіки та піклування.

Не можуть бути опікунами, піклувальниками неповнолітні, особи, позбавлені батьківських прав, що зловживають спиртними напоями й наркотичними засобами, а також особи, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що підлягають опіці або піклуванню.

Опіка припиняється у випадку: передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам); досягнення дитиною чотирнадцяти років; смерті опікуна або дитини. Підставами припинення піклування є також досягнення дитиною повноліття; реєстрація шлюбу неповнолітньою особою; надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.

Усиновленням визнається прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Суб'єктами правовідносин щодо усиновлення є усиновлювач і усиновлена дитина. Усиновленою може бути неповнолітня дитина-сирота або дитина, яка була позбавлена батьківського піклування. Однак у виняткових випадках суд може прийняти рішення про усиновлення повнолітньої особи. Разом з тим, СК України не обмежує кількість дітей, яких може усиновити один усиновлювач.

Усиновлювачем може бути повнолітня дієздатна особа не молодше двадцяти одного року, за винятком випадку, коли усиновлювач є родичем дитини. Різниця у віці при усиновленні дитини повинна бути не меншою, ніж 15 років, а при усиновленні повнолітньої особи - не менше 18 років. Усиновлювачами не можуть бути особи, які:

- 1) обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;
- 9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;
- 10) були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;
- 11) за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;
- 12) є особами без громадянства;
- 13) перебувають у шлюбі з особою, яка відповідно до зазначених пунктів 3 - 6, 8 і 10 цього переліку не може бути усиновлювачем;

14) особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Відповідно до ст. 236 СК України усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо: воно було проведено при необхідності без згоди дитини, батьків або інших осіб (наприклад, іншого з подружжя); усиновлювач не бажав настання прав і обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення); воно було проведене на підставі підроблених документів. За рішенням суду усиновлення може бути скасоване, якщо:

1) воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;

2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;

3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Правовими наслідками скасування усиновлення є, з одного боку, припинення прав та обов'язків, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами, а з іншого, відновлення прав та обов'язків між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням. При відсутності батьків, інших родичів, відсутності згоди на таку передачу, дитина передається органам опіки та піклування для подальшого влаштування такої дитини.

У разі скасування усиновлення за рішенням суду, якщо воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання, суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу. Таке стягнення аліментів можливе, якщо дитина після скасування усиновлення не передається батькам.

Патронат є альтернативною, договірною формою влаштування дітей-сиріт або дітей, що залишилися без піклування батьків, у сім'ю іншої особи на виховання. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. На передачу дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити. Договір про патронат є оплатним і розмір оплати за надані послуги патронатного вихователя встановлюється за домовленістю з органом опіки та піклування.

Припиняється договір про патронат у випадку відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років, а також при невиконанні вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися відносини, що перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Прийомна сім'я являє собою ще одну з можливих форм влаштування на виховання в сім'ю дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування. Згідно з ст. 256-1 СК України **прийомна сім'я** - це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомними батьками можуть бути як подружжя, так і повнолітні, працездатні особи, які не перебувають у шлюбі, які здатні виховувати дітей і створити їм умови для всебічного розвитку.

Між прийомними батьками і органом, який прийняв рішення про створення прийомної сім'ї, укладається договір про влаштування дітей до прийомної сім'ї на виховання та спільне проживання. Контроль за виконанням договору, а також за умовами проживання, виховання прийомних дітей здійснюють місцеві служби у справах дітей і органи опіки та піклування районних,

районних у містах Києва і Севастополя держадміністрацій, виконавчих комітетів міських рад.

Фінансування прийомних сімей здійснюється за рахунок державного бюджету. Розмір щомісячної державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становить два прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку.

Наступною правовою формою влаштування дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, є дитячий будинок сімейного типу. У ст. 256⁵ СК України зазначене, що **дитячий будинок сімейного типу** - це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» № 564 від 26.04.2002 р. загальна кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб, у тому числі рідних.

Дитячий будинок сімейного типу створюється на базі сім'ї за бажанням обох з подружжя взяти на виховання не менше 5 дітей, позбавлених батьківського піклування, і з урахуванням думки всіх повнолітніх членів сім'ї, які спільно проживають з батьками-вихователями.

Між батьками-вихователями і органом, який ухвалив рішення щодо створення дитячого будинку сімейного типу, на основі типового договору укладається договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу.

Батькам-вихователям для потреб дитячого будинку сімейного типу позачергово надається обладнаний індивідуальний житловий будинок або багатокімнатна квартира в статусі службового приміщення.

Питання для самоконтролю

1. Які суспільні відносини регулюються нормами сімейного права?
2. Назвіть критерії, що дозволяють розмежувати сімейне право від цивільного права.
3. Охарактеризуйте систему джерел сімейного права.
4. Які особливості застосування позовної давності до сімейних правовідносин?
5. Що таке шлюб і якими ознаками він характеризується?
6. Які наслідки тягне визнання шлюбу недійсним? Які існують винятки із загального правила?
7. Які підстави розірвання шлюбу в органах РАЦС?
8. У якому порядку вирішується питання про прізвище подружжя і дітей після розірвання шлюбу?
9. Які особисті немайнові і майнові права подружжя припиняються, а які зберігаються при розірванні шлюбу?
10. Що таке особисті немайнові права подружжя?
11. Якими ознаками характеризується спільна сумісна власність подружжя?
12. За яких умов майно кожного з подружжя може бути визнане їхньою особистою приватною власністю?
13. У яких випадках можливе позбавлення батьківських прав?
14. Які форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування відомі в сімейному праві України?
15. Визначити підстави і порядок припинення опіки.
16. Назвіть умови усиновлення.
17. Назвіть підстави скасування усиновлення.

Тестові завдання

1. Один з подружжя є професійним програмістом. Під час

шлюбу на загальні кошти подружжя для нього набувається комп'ютер. Визначте, у чийй власності перебуває даний комп'ютер:

- а) у спільній сумісній власності;
- б) у загальній пайовій власності;
- в) в особистій власності чоловіка-програміста.

2. До спільної сумісної власності подружжя належить майно:

- а) успадковане одним з подружжя під час шлюбу;
- б) речі індивідуального користування кожного з подружжя;
- в) речі загального користування, придбані на зарплату одного з подружжя;
- г) речі, подаровані кожному з подружжя під час шлюбу.

3. Весільні подарунки повинні бути присуджені:

- а) тому, кому їх подарували;
- б) розділені порівну як спільне майно подружжя;
- в) розділені з урахуванням того, хто подарував (батьки, друзі нареченого або нареченої);
- г) розділені як спільне майно подружжя, але з урахуванням призначення речей.

4. Не регулюються сімейним правом договори:

- а) шлюбні;
- б) дарування між подружжями;
- в) про сплату аліментів на дітей;
- г) про сплату аліментів на користь подружжя;
- д) угода про розподіл майна між подружжями.

5. Шлюбний договір може бути укладений:

- а) тільки після укладання шлюбу;
- б) як до укладання, так і після укладання шлюбу;
- в) тільки до укладання шлюбу;

г) тільки в момент реєстрації шлюбу.

6. В шлюбному договорі можуть бути погоджені умови про:

- а) відповідальність подружжя за боргами;
- б) право подружжя на судовий захист;
- в) особисті немайнові права подружжя;
- г) розмір утримання на одного з подружжя;
- д) розмір утримання на дитину.

7. Шлюбний договір діє:

- а) без обмеження строку;
- б) до обмеження дієздатності одного з подружжя;
- в) 15 років від дня реєстрації шлюбу;
- г) немає правильної відповіді.

8. Чи несе батько відповідальність за шкоду, заподіяну його неповнолітньою дитиною, якщо батько й дитина проживають роздільно:

- а) ні, тому що батько внаслідок роздільного проживання не може виховувати дитину;
- б) так, за винятком випадку, коли батько позбавлений батьківських прав;
- в) так, в усіх без винятку випадках.

9. Чоловік не має права без згоди дружини порушувати справу про розірвання шлюбу за таких обставин:

- а) подружжя не мало загальних неповнолітніх дітей;
- б) дружина перебуває в іншому місті, у відрядженні;
- в) під час вагітності дружини;
- г) не минули 6 місяців після народження загальної дитини.

10. Перешкодою до укладання шлюбу НЕ є:

а) шлюб між особами, з яких хоча б одна визнана судом недієздатною внаслідок психічного розладу;

б) засудження одного з осіб до позбавлення волі на строк понад трьох років;

в) шлюб між усиновлювачами і усиновленими, якщо усиновлення було раніше скасоване;

г) шлюб між особами, з яких хоча б одна вже перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі.

11. Перешкоджає одруженню:

а) подача заяви на реєстрацію ще одного шлюбу в день реєстрації даного;

б) обмеження дієздатності однієї з осіб, яка бажає одружитися;

в) взаємовідносини близького споріднення;

г) відмова органа РАЦСу в скороченні строку для реєстрації шлюбу.

12. Державна реєстрація шлюбу в органах РАЦС здійснюється:

а) тільки за місцем проживання обох подружжя;

б) тільки за місцем оплати державного мита за реєстрацію шлюбу;

в) тільки за місцем проживання одного з подружжя;

г) на вибір осіб, які вступають у шлюб.

13. Обов'язкові умови реєстрації шлюбу в органах РАЦС:

а) присутність свідків, що засвідчують запис про реєстрацію шлюбу;

б) особиста присутність осіб, що вступають у шлюб;

в) присутність представника одного з осіб, що вступають у шлюб, у випадку неможливості з поважної причини особистої явки

в орган РАЦС для реєстрації шлюбу;

г) після спливу одного місяця з моменту подачі заяви про реєстрацію шлюбу.

14. Заява громадян про одруження:

а) подається в письмовій або усній формі;

б) подається тільки при спільній явці громадян в орган РАЦСу;

в) подається в орган РАЦС спільно або роздільно;

г) завжди засвідчується нотаріально.

15. Права і обов'язки подружжя виникають:

а) від дня державної реєстрації шлюбу в органах РАЦС;

б) з моменту одержання подружжям свідоцтва про шлюб в органах РАЦС;

в) з досягнення вісімнадцятирічного віку особами, які уклали шлюб до досягнення повноліття;

г) після проведення обряду вінчання.

16. Який шлюб визнається недійсним:

а) шлюб, укладений з порушенням умов і при наявності обставин, що перешкоджають укладанню шлюбу;

б) шлюб, укладений без наміру подружжя або одного з них створити сім'ю;

в) шлюб, укладений з порушенням правил його реєстрації;

г) шлюб, укладений з корисливих мотивів з боку одного або обох подружжя.

17. Шлюб має юридичну чинність, якщо він укладений:

а) з недієздатним;

б) з неповнолітнім;

- в) фіктивно;
- г) під впливом примусу;
- д) з корисливих мотивів.

18. Визнання шлюбу недійсним:

- а) проводиться виключно судом;
- б) проводиться органами РАЦС або судом;
- в) неможливо після розірвання шлюбу;
- г) можливо після розірвання шлюбу в органах РАЦС.

Задачі

1. Громадянин Шохчон подав заяву в орган РАЦС з проханням зареєструвати його шлюб із громадянкою І. Величковою, указавши також на те, що він уже є одруженим із громадянкою Ісламкуловою. При цьому заявник зазначив, що він має право мати дві дружини, оскільки це право закріплене в постанові голови місцевої адміністрації.

2. Осокін і Пилипова проживали разом з 2009 р. Шлюб вони не реєстрували в органах РАЦС, а тільки обвінчалися в церкві, вважаючи, що цієї процедури досить для оформлення шлюбу. За час спільного проживання вони придбали телевізор, холодильник, музичний центр, а вільні гроші вони вносили на рахунок у банку, відкритий на ім'я Осокіна. В 2011 р. Пилипова була звільнена з роботи, і до 2013 р. перебувала на втриманні Осокіна. В

2013 р. вони вирішили розійтися, однак, виник спір про нажите майно, Пилипова вважала, що вона як дружина має право на половину всього придбаного майна. Нікітін заперечував проти цього.

Як вирішити цей спір з урахуванням положень чинного законодавства?

3. Перебуваючи в зареєстрованому шлюбі Миронова на вимогу чоловіка підписала зобов'язання не працювати за отриманою спеціальністю (акторкою у театру), а займатися домашнім господарством і вихованням дітей. Коли діти вирости, Миронова вирішила знову влаштуватися в театр, куди її неодноразово запрошували. Миронов заявив, що дружина порушила взяті на себе зобов'язання за взаємною згодою, тому він звертається до суду для вживання заходів щодо виконання договору.

Чи є угода подружжя шлюбним договором? Яку відповідь слід дати Миронову?

4. Дружина Нікітіна звернулася до суду з позовом до свого чоловіка про розподіл частки в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. У період шлюбу вона разом із чоловіком створила ТОВ "Оліс", де позивачці належить 30% частки в статутному капіталі товариства, а відповідачеві - 70% частки. Вона просила суд визнати за нею 50% частки в статутному капіталі ТОВ "Оліс".

Яким буде рішення, якщо ТОВ «Оліс» було засновано подружжям під час шлюбу?

5. Орлова Н. звернулася до юридичної консультації за допомогою. Вона пояснила, що була одружена із Мітіним О. більш 15 років. Реєстрацію шлюбу вважали простою формальністю, жили дуже дружно, обидва добре заробляли, нажили багато майна, у тому числі квартиру, дачну ділянку, автомобіль. Усе майно було записано на Мітіна. Сама Орлова Н. була впевнена, що родичів у чоловіка немає. Місяць назад Мітін зненацька помер. Орлова Н. вважала, що вона є єдиною спадкоємицею, однак з'явилася дружина Мітіна і пред'явила свідоцтво про реєстрацію шлюбу, який, як виявилось, не був

розірваний. Дружина Мітіна претендує на все майно як єдина спадкоємиця першої черги.

Якими нормами слід керуватися при вирішенні спору між Орловою і Мітіною? Яку пораду юриста слід дати Орловій?

6. До суду звернулася Сафронова О. з позовом про розірвання шлюбу і розділ спільного майна. Вона просила суд також збільшити її частку в спільному майні, оскільки з нею залишаються проживати двоє неповнолітніх дітей (трьох і восьми років). З чоловіком укладена в нотаріальній формі угода про аліменти, розмір яких установлений у твердій грошовій сумі. Спорів між подружжям по аліментах немає. Крім того, позивачка просила виділити їй з спірного майна автомашину і гараж, щоб возити дітей в інший район міста в спеціалізований дитячий садок. Сафронов М. позов визнав частково, вказавши, що гараж і автомашина є його особистою власністю, а не спільною, тому що купувалися їм на авторські винагороди за наукові статті й монографії. Одночасно Сафронов просив включити до переліку майна, що підлягає розподілу, жіночі ювелірні прикраси Сафронової О. з срібла і золота, значна частина яких купувалася у період шлюбу.

Що є особистим майном подружжя? Який правовий режим автомашини і гаража, ювелірних прикрас? Чи підлягає позов Сафронової О. задоволенню? Як повинен бути вирішений спір між подружжями?

7. Подружжя Петрови при укладанні шлюбного договору вирішили відмовитися від обов'язку щодо взаємного утримування у випадку розірвання шлюбу, встановивши, що аліментних зобов'язань один перед одним у них не буде незалежно від підстав розлучення. Однак нотаріус відмовився засвідчити такий шлюбний договір, заявивши, що він не відповідає вимогам закону.

Дайте оцінку діям нотаріуса. Чи має право подружжя при укладанні шлюбного договору передбачати відмову від взаємної матеріальної підтримки у випадку розірвання шлюбу?

Список літератури

Нормативна література:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України, 2002. – № 21-22. – Ст.135.

2. Закон України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001р. // Відомості Верховної Ради України, 2001, № 30 (27.07.2001), ст. 142

3. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» № 2342-IV від 13.01.2005р. // Відомості Верховної Ради України, 2005, № 6 (11.02.2005), ст. 147

4. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» № 866 від 24.09.2008р. // Офіційний вісник України, 2008, № 76 (17.10.2008), ст. 2561

5. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» № 905 від 08.10.2008р. // Офіційний вісник України, 2008, № 79 (27.10.2008), ст. 2660

6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» № 565 від 26.04.2002р. // Офіційний вісник України, 2002, № 18 (17.05.2002), ст. 926

7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» № 564 від 26.04.2002р. // Офіційний вісник України, 2002, № 18 (17.05.2002), ст. 925

Рекомендована література:

1. Апопій І. В. Сімейне право України: навч. посібник для студ. вузів /Львівська комерційна акад. . – К. : Центр учбової літ., 2010 . – 359 с.
2. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Є.О. Харитонова. – Х.: ТОВ «Одіссей» — 2006. – С. 85-97, 242-290.
3. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Станом на 01.09.2011 р. / С. Б. Булеца, Ю. Ф. Іванов, О. В. Ієвіня та ін. – К.: Професіонал, 2011 . – 427 с.
4. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 532 с.
5. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник для студ. вищ. навч. закл. – К.: Правова єдність, 2009. – 500 с.
6. Сімейне право України : Підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова; за заг. ред.: В. І. Борисова, І. В. Жилінкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 263 с.
7. Сімейне право України: навч. посібник / М. М. Дякович; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка . – 2-ге вид., випр. та доп . – К.: Правова єдність, 2012. – 551 с.
8. Сімейне право України: навч. посібник / С. М. Лепех. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. – 316 с.
9. Сімейне право України: підручник / В. П. Мироненко, С. А. Пилипенко; ред.: В. П. Мироненко. – К.: Правова єдність, 2008. – 477 с.
10. Семейное право Украины: учебник / С. В. Кивалов; [и др.]; под ред.: Ю. С. Червоний; Одесская нац. юрид. акад.. – Киев : Правова єдність, 2009. – 639 с.

РОЗДІЛ 7. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

7.1. Поняття, предмет та методи господарського права

Господарське право це комплексна галузь права, система правових норм, що регулюють відносини з приводу організації та здійснення господарської діяльності із застосуванням різних методів правового регулювання.

Предметом господарського права є господарські відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання. До інших учасників відносин у сфері господарювання належать споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Відносини, які виникають між переліченими суб'єктами, за характером прийнято поділяти на дві групи¹:

– господарські відносини, які виникають між суб'єктами господарювання, а також за участю інших рівноправних суб'єктів безпосередньо в процесі здійснення господарської діяльності, зокрема у зв'язку з укладенням та виконанням господарських договорів. Дана група відносин базується на засадах юридичної рівності, вільного волевиявлення та майнової самостійності зазначених суб'єктів;

– господарські відносини, які виникають між суб'єктами господарювання та органами державної влади чи місцевого

¹ Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар. / За ред. Коссака В. М. – К.: Алеута ; КНТ ; ЦУЛ, 2010.– С. 3.

самоврядування, наділеними господарською компетенцією, а також іншими органами та особами в процесі здійснення управління та контролю за господарською діяльністю (наприклад, відносини щодо державної реєстрації суб'єкта господарювання, ліцензування і патентування господарської діяльності, контролю за економічною концентрацією, між суб'єктом господарювання і його засновником, між суб'єктом господарювання і його дочірнім підприємством тощо). Характерним для даної групи господарських відносин є те, що вона базується на засадах влади та підпорядкування.

Метод господарського права – це застосовувані законодавцем способи правового оформлення господарських відносин відповідно до їхніх властивостей і цілей правового регулювання, що відображають взаємне становище сторін, порядок прийняття ними юридично значущих рішень, характер юридичної відповідальності у випадку порушення і способи юридичного захисту прав та законних інтересів сторін.

Концептуально методи правового регулювання господарської діяльності будуються на двох принципах:

– **загальнодозвільний** («дозволено все, що не заборонено законом»), за яким діють підприємства і підприємці;

– **зобов'язуючий** («суб'єкти господарського права зобов'язані і мають вчиняти те, що на них покладено законом»). Даний принцип стосується органів державного управління економікою (ст.19 Конституції України).

Законодавець, враховуючи специфіку господарських відносин (об'єднання в них організаційних та майнових елементів, приватних і публічних інтересів), застосовує для їх правового регулювання декілька методів.

Метод владних приписів, який передбачає право прийняття юридично значущих рішень органом господарського керівництва (власником майна) щодо підпорядкованого йому суб'єкта (рішення

власника про створення, реорганізацію, ліквідацію підприємства; видача ліцензії).

Цей метод застосовується:

законодавцем у формі імперативних норм (щодо мінімального розміру статутного капіталу чи резервного фонду акціонерних товариств, комерційних банків та ін., джерел формування їх майна) з урахуванням, у першу чергу, публічних інтересів;

власником майна, щодо створеного ним підприємства у формі статуту (в статуті власник визначає межі використання таким підприємством переданого йому майна та обов'язки підприємства перед власником), з урахуванням інтересів власника.

Метод узгодження, який поділяється на:

– **Метод автономних рішень** дозволяє суб'єктам господарювання приймати самостійно (але в межах своєї компетенції) юридично значущі рішення, і обов'язок усіх інших суб'єктів не перешкоджати прийняттю та виконанню цих рішень. Це означає, що суб'єкти господарських відносин самостійно: а) планують свою господарську діяльність; б) в межах законодавства вільно обирають предмети господарських договорів і визначають зобов'язання в них, інші умови господарських взаємовідносин.

– **метод координації** забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні; рішення приймається на основі компромісу (наприклад, укладення господарського договору).

Метод рекомендацій передбачає видання компетентними органами адресованих суб'єктам господарювання пропозицій (рекомендацій) щодо певної (бажаної для суспільства, ефективної) поведінки (порядку дій) у сфері господарювання. Цей метод відзеркалюється в документах рекомендаційного характеру (наприклад, у примірних господарських договорах, примірних

установчих та внутрішніх правових документах господарських організацій, акціонерних товариств).

7.2. Поняття та види господарських правовідносин

Згідно з ч. 1 ст. 1 Господарського кодексу України (далі – ГК України), господарськими визнаються відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарські відносини можна класифікувати на види за різними критеріями.

За критерієм **характеру** господарські правовідносини поділяються на:

– *господарсько-виробничі* (ч. 5 ст. 3 ГК України) - це майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання в процесі безпосереднього здійснення господарської діяльності (виробництво та реалізація товарів, робіт, послуг);

– *організаційно-господарські* - відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю (ч. 6 ст. 3 ГК України), в тому числі щодо державної реєстрації суб'єктів господарювання, ліцензування їхньої діяльності, контролю за дотриманням такими суб'єктами правил у сфері господарювання тощо.

За критерієм **сфери виникнення та дії** господарські правовідносини поділяються на:

– *внутрішньогосподарські правовідносини* (ч. 7 ст. 3 ГК України) – виникають у всередині господарської організації (між її структурними підрозділами, між організацією в особі органів управління/їх посадових осіб та її учасниками, між організацією та її структурними підрозділами);

– *міжгосподарські (або зовнішньогосподарські)* – виникають між юридично самостійними суб'єктами господарювання, між ними та органами господарського керівництва та контролю.

За **взаємним становищем сторін** розрізняють такі види господарських відносин:

– *горизонтальні* (учасники правовідносин рівноправні). Зазвичай такі відносини виникають при укладенні господарських договорів;

– *вертикальні* (відносини виникають між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, що має відповідні важелі та підстави щодо управління та контролю за суб'єктом господарювання). Подібні відносини виникають не лише за участю органів держави, а й власників майна щодо створених ними підприємств-невласників, господарських об'єднань щодо підприємств-учасників у межах делегованих об'єднанню повноважень, холдингової компанії щодо своїх корпоративних/дочірніх підприємств.

За *галузями економіки та сферами управління*, в яких виникають господарські відносини, виділяють такі відносини в промисловості, в агропромисловому комплексі, в галузі транспорту, в капітальному будівництві, на ринку цінних паперів, у сфері економічної конкуренції та антимонопольного регулювання тощо.

За **критерієм сфери економіки**, в якій виникають господарські правовідносини: *державна, комунальна, приватна*. Також можна виділити окремі види господарських відносин, що складаються в кожному з цих секторів економіки. Наприклад, у державному та комунальному секторах економіки складаються специфічні відносини щодо приватизації державного та комунального майна.

Залежно від *спеціальних правових режимів*, що встановлюються для регулювання господарських відносин, розрізняють такі їх види: господарські відносини в процесі

організації та здійснення зовнішньоекономічної діяльності, у тому числі іноземного інвестування; щодо концесійної діяльності; щодо капітального будівництва; щодо інноваційної діяльності; щодо професійної фінансової діяльності; щодо лізингової діяльності; господарські відносини, що складаються в спеціальних (вільних) економічних зонах чи на територіях пріоритетного розвитку між суб'єктами цих зон/територій та органами управління спеціальних (вільних) економічних зон; господарські відносини, що виникають на інших територіях зі специфічним правовим режимом (спеціальної/вільної економічної зони; державного кордону України; Чорнобильської зони та ін.); господарські відносини, виникнення яких обтяжено надзвичайними обставинами - воєнного стану, стихійного лиха, іншого надзвичайного стану).

7.3. Поняття та види господарської діяльності

Під **господарською діяльністю** у ГК України розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність (ч.1ст.3 ГК).

Господарська діяльність має такі **ознаки**: полягає у виробництві продукції, виконання робіт, надання послуг не для власних потреб виробника, а для задоволення потреб інших осіб (сфера суспільного виробництва); виконується на професійних засадах; результати такої діяльності мають вартісний характер, вони реалізуються за плату, тобто функціонують як товар; поєднує як приватні інтереси виробника, так і публічні інтереси (держави, органів місцевого самоврядування тощо).

За критерієм мети здійснення господарська діяльність може бути *комерційною (підприємницькою)* та *некомерційною* (ч.2 ст.3 ГК).

Відповідно до ст. 42 Господарського кодексу України *підприємництво* – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Характерними рисами підприємницької діяльності, є: наявність мети отримання прибутку; ініціативність; ризиковий характер; власна відповідальність підприємця; самостійність здійснення підприємницької діяльності; систематичний, професійний характер; регулювання державою (державна реєстрація).

Відповідно до ст. 44 Господарського кодексу України підприємництво здійснюється на основі **принципів**: вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності; самостійного формування підприємцем програм діяльності, вибору постачальників та споживачів продукції, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону; вільного найму підприємцем працівників; комерційного розрахунку та власного комерційного ризику; вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Господарський кодекс України передбачає *свободу підприємницької діяльності* – право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом (ст.43).

Згідно зі ст. 42 Конституції України кожний має право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом. Проте, свобода підприємницької діяльності зовсім не означає «вседозволеність».

Така діяльність підлягає регулюванню державою в рамках існуючого законодавства. Особливості регулювання певних видів підприємництва встановлюється законодавством України. Наприклад, підприємницька діяльність у сільському господарстві регулюється законами «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (від 14.02.1992 р), «Про сільськогосподарську кооперацію» (від 17.07.1997 р.) та іншими.

Достатньо широкий перелік видів підприємницької (господарської) діяльності, що підлягає ліцензуванню, встановлюється Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р.

Ст. 4. Закону України «Про підприємництво» від 07.02.1991 р. вміщує **обмеження** у здійсненні підприємницької діяльності. Держава обмежує діяльність, пов'язану з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. Така діяльність здійснюється відповідно до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів».

Діяльність, пов'язана з охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями, а проведення ломбардних операцій - також і повними товариствами.

Діяльність, пов'язана з виробництвом бензинів моторних сумішевих або з додаванням (змішуванням) біоетанолу та/або біокомпонентів на його основі до вуглеводневої основи (бензинів, фракцій, компонентів тощо), здійснюється підприємствами, перелік

яких визначається Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики в паливно-енергетичному комплексі.

Забороняється підприємницька діяльність органам державної влади та органам місцевого самоврядування, виходячи з їх спеціальної компетенції.

Відповідно до ч. 2 ст. 42. Конституції України підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом. Відповідно до ч.1 ст. 7 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», особам зазначеним у п. 1 ч. 1 ст. 4 цього закону забороняється займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.

Некомерційна господарська діяльність (некомерційне господарювання) – це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку (ст. 52 ГК України).

Некомерційна господарська діяльність:

– здійснюється суб'єктами господарювання державного або комунального секторів економіки у галузях (щодо окремих видів діяльності), в яких, відповідно до ч. 4 ст. 12 Господарського кодексу України, забороняється підприємництво;

– здійснення такої діяльності відбувається на основі рішення відповідного органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, який для цього створює некомерційне (казенне) підприємство.

Некомерційна господарська діяльність може здійснюватися також іншими суб'єктами господарювання, насамперед у тих

випадках, якщо здійснення господарської діяльності у формі підприємництва забороняється законом (біржова діяльність, наприклад).

Некомерційна господарська діяльність притаманна для казенних підприємств (ч. 8 ст. 73, статті 76-77 ГК України) та некомерційних комунальних підприємств (ч. 3 ст. 78 ГК України).

Не можуть здійснювати некомерційну господарську діяльність органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.

У разі, якщо господарська діяльність громадян або юридичної особи, зареєстрованої як суб'єкт некомерційного господарювання, набуває характеру підприємницької діяльності, до неї застосовуються положення, якими регулюється підприємництво.

З метою практичного розмежування комерційної і некомерційної діяльності можна керуватися одним з положенням Системи національних рахунків (СНР), прийнятої у 1993 році Комісією Європейських співтовариств, Міжнародним валютним фондом, Організацією економічного співробітництва та розвитку, ООН та Світовим банком, згідно з яким, між комерційними і некомерційними видами діяльності проводяться такі розмежування:

– комерційна діяльність включає виробництво продукції або надання послуг на ринку за такою ціною, яка покриває більше половини витрат виробництва;

– некомерційна діяльність охоплює виробництво продукції або надання послуг безкоштовних, або за цінами, що покривають половину чи менше половини витрат виробництва.

7.4. Суб'єкти господарського права

Згідно зі ст. 2 Господарського кодексу України, учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого

самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. Зазначимо, що господарське право має свій специфічний суб'єктний склад, який не співпадає з переліченими вище категоріями учасників (осіб) відносин у сфері господарювання. Суб'єктами господарського права є лише ті учасники відносин у сфері господарювання, які відповідають таким ознакам:

– *безпосереднє здійснюють господарську діяльність* (виробляють продукцію, виконують роботи, надають послуги) або *управління господарською діяльністю* (управління характерно для власників майна підприємств, господарських об'єднань, холдингових компаній, господарських міністерств і відомств);

– *створення* (набуття статусу суб'єкта господарських відносин як правило пов'язується з їх державною реєстрацією) *у встановленому законом порядку*;

– *мають майно, яке необхідне для здійснення господарської діяльності чи управління такою діяльністю*. Майно закріплюється за суб'єктами господарського права на праві власності, праві господарського відання, праві оперативного управління, праві користування;

– *мають господарську правосуб'єктність* (сукупність прав, обов'язків у т. ч. відповідальність) обсяг якої фіксується в законі та в їх установчих документах.

Суб'єкти господарського права - це учасники господарських відносин, що безпосередньо здійснюють господарську діяльність або управляють такою діяльністю, створені у встановленому законом порядку, мають необхідне для здійснення такої діяльності майно і володіють господарською правосуб'єктністю².

² Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник (для студ. вищ. навч. закл.) (2-ге вид., змін та доп.). – К.: Правова єдність, 2009. – С. 61.

Суб'єктів господарського права можна класифікувати за різними критеріями. За *характером здійснюваної діяльності* розрізняють наступні категорії суб'єктів господарського права:

– *суб'єкти господарювання*, тобто суб'єкти господарського права, які безпосередньо здійснюють господарську діяльність (до них належать індивідуальні підприємці, підприємства, виробничі кооперативи, більшість господарських товариств, комерційні банки та ін.);

– *суб'єкти організаційно-господарських повноважень*, які здійснюють управління господарською діяльністю, в т. ч. організацію такої діяльності (до них належать господарські й функціональні міністерства та відомства, органи місцевого самоврядування та їх виконкоми, господарські об'єднання, холдингові компанії, власники майна підприємств).

Відповідно до ч. 1 ст. 55. Господарського кодексу України, *суб'єктами господарювання* визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Ч. 2 ст. 55 ГК розрізняє дві категорії суб'єктів господарювання:

– *господарські організації* - юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до ГК України, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку;

– *громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.*

Відповідно до ст. 56 ГК України суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або

уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом:

- *заснування* нового суб'єкта господарювання;
- *реорганізації* (злиття, виділення, поділ, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта (суб'єктів) господарювання. Суб'єкт господарювання може бути утворений шляхом примусового поділу (виділення) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України (ч. 3-5 ст. 40 ГК України; ст. 53 Закону України «Про захист економічної конкуренції»).

Створення суб'єкта господарювання має супроводжуватися обов'язковим додержанням вимог господарського законодавства, антимонопольно-конкурентного законодавства (ст.ст. 25-41, 126, 251-257 ГК України, Закон від 10.01.2001 р. «Про захист економічної конкуренції» та ін.).

Суб'єкт господарювання створюється і діє на підставі установчих документів (документа), які мають відповідати загальним вимогам, визначених ст. 57 ГК України та спеціальним вимогам вміщеним у законах, які визначають особливості правового статусу суб'єктів господарювання з виключними видами діяльності: «Про банки і банківську діяльність» (статті 17-18, 22); «Про цінні папери та фондовий ринок» (ст. 22); «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» (пункти 13-14 ч. 2 ст. 7), «Про страхування» (статті 2, 30, 31) та ін.

Відповідно до ст. 57 ГК України можна визначити такі види установчих документів:

- *рішення про утворення суб'єкта господарювання* (приймається при створенні господарської організації унітарного типу);

- *засновницький договір* (укладається у разі заснування суб'єкта господарювання двома і більше особами). У

засновницькому договорі засновники зобов'язуються утворити суб'єкт господарювання, визначають порядок спільної діяльності щодо його утворення, умови передачі йому свого майна, порядок розподілу прибутків і збитків, управління діяльністю суб'єкта господарювання та участі в ньому засновників, порядок вибуття та входження нових засновників, інші умови діяльності суб'єкта господарювання, які передбачені законом, а також порядок його реорганізації та ліквідації відповідно до закону;

– *статут* (приймається в передбачених законом випадках - при створенні: підприємств; господарських товариств, що належать до об'єднань капіталів; виробничих кооперативів). Статут повинен містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного капіталу та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їх компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. Статут може містити й інші відомості, що не суперечать законодавству;

– *положення*. Положенням визначається господарська компетенція (філій, представництв, інших відокремлених підрозділів господарських організацій); органів виконавчої влади як суб'єктів організаційно-господарських повноважень).

У незалежності від виду установчих документах повинні бути зазначені найменування та місцезнаходження суб'єкта господарювання, мета і предмет господарської діяльності, склад і компетенція його органів управління, порядок прийняття ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків і збитків, умови його реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачено законом.

Загальний порядок припинення суб'єктів господарювання визначається Господарським кодексом України (статті 59-61),

Цивільним кодексом України (щодо юридичних осіб - статті 104-112), Законом «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців» (статті 33-41, 46-52), а спеціальний - законами, що визначаються особливості правового статусу суб'єктів господарювання зі спеціальним (виключним) видом діяльності.

Відповідно до Господарського кодексу України формами припинення суб'єктів господарювання є: реорганізація (шляхом злиття, приєднання, поділу, перетворення) чи ліквідація.

Припинення діяльності суб'єктів господарювання може бути *добровільним* (ліквідація чи реорганізація за рішенням власника; у зв'язку із закінченням строку; досягнення мети) та *примусовим* (за рішенням антимонопольних органів чи суду; визнання суб'єкта господарювання банкрутом; у разі скасування його державної реєстрації у передбачених законом випадках).

Рішення про припинення діяльності суб'єкта господарювання підлягає опублікуванню реєструючим органом у спеціальному офіційному друкованому органі преси.

Питання щодо припинення діяльності суб'єктів господарювання, крім статей 59-61 Господарського кодексу, регулюються Цивільним кодексом (стосовно юридичних осіб - статті 104-112), а також низкою законів: «Про банки і банківську діяльність» (статті 26, 28, 87-98); «Про цінні папери та фондовий ринок» (ч. 4 ст. 21); «Про страхування»; «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (статті 37-48) та ін.

7.5. Легалізації господарської діяльності

Під легалізацією господарської діяльності розуміється наділення суб'єкта господарювання необхідними юридичними документами, що дозволяють йому законно здійснювати

господарську діяльність³. Здійснення господарської діяльності без відповідної легалізації спричиняє за собою господарсько-правову (ст. 240 ГК України), адміністративну (ст. 164 КУпАП) і кримінальну (ст. 205 КК України) відповідальність. Легалізація суб'єктів господарської діяльності може включати такі процедури: державну реєстрацію суб'єктів господарювання; ліцензування певних видів господарської (підприємницької) діяльності; патентування деяких видів підприємницької діяльності; надання дозволу (виснову) органів санітарного, пожежного та екологічного контролю, органів охорони праці та інших органів на початок експлуатації торговельно-промислових об'єктів; квотування та ліцензування господарської діяльності у зовнішньоекономічній діяльності; реєстрація (прийняття на облік) у податкових, митних органах, органах соціального і пенсійного страхування; надання дозволу органами Антимонопольного комітету на концентрацію та узгоджені дії, що обмежують конкуренцію тощо.

Перелік легалізаційних процедур не є вичерпним і залежить від виду та сфери господарської діяльності. Наприклад, у сфері морських перевезень додатково встановлюється порядок реєстрації морських суден, у сфері автоперевезень – реєстрація та періодичний техогляд автотранспортних засобів тощо.

Першою необхідною та загальною є процедура державної реєстрації суб'єктів господарювання. **Державна реєстрація суб'єкта господарювання** – це засвідчення факту створення або припинення юридичної особи, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, а також вчинення інших реєстраційних дій, які передбачені законом, шляхом внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру.

Регулювання питань державної реєстрації здійснюється ГК

³ Господарське право: Підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюх та ін.; За ред. О.П. Подцерковного, — Х.: Одиссей, 2010. — С.78.

України (ст.58) та Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15.05.2003 р. (надалі - Закон від 15.05.2003 р.).

Державна реєстрація юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців проводиться державним реєстратором, за місцезнаходженням юридичної особи або за місцем проживання фізичної особи - підприємця. Державний реєстратор – це посадова особа центрального органу виконавчої влади (Державної реєстраційної служби України (Укрдержреєстр)), що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, яка відповідно до закону від імені держави здійснює державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців.

Наразі Законом від 15.05.2003 р. передбачена можливість здійснення державної реєстрації суб'єкта господарювання, крім інших способів, також шляхом подання електронних документів. Конкретні вимоги, щодо такої реєстрації встановлені Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку подання та обігу електронних документів державному реєстратору» від 19.08.2011 р.

Для проведення державної реєстрації *суб'єкта господарювання - юридичної особи* необхідно подати такі документи:

1) реєстраційну картку встановленої форми; примірник оригіналу (ксерокопію, нотаріально засвідчену копію) рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;

2) два примірники установчих документів (у разі подання електронних документів - один примірник);

3) документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи (або примірник

електронного розрахункового документа, засвідченого електронним цифровим підписом – у разі подання електронних документів;

4) інформацію з документами, що підтверджують структуру власності засновників - юридичних осіб, яка дає змогу встановити фізичних осіб - власників істотної участі цих юридичних осіб.

У випадках, що передбачені законом, крім зазначених документів, додатково подається (надсилається): 1) копія рішення органів Антимонопольного комітету України або Кабінету Міністрів України про надання дозволу на узгоджені дії або на концентрацію суб'єктів господарювання; 2) копія Державного акта на право приватної власності засновника на землю або копія Державного акта на право постійного користування землею засновником, або нотаріально посвідчена копія договору про право користування землею засновником, зокрема на умовах оренди - у разі державної реєстрації фермерського господарства; 3) документ про підтвердження реєстрації іноземної особи в країні її місцезнаходження (зокрема витяг із торговельного, банківського або судового реєстру) - у разі, якщо така особа є засновником (засновниками) юридичної особи.

Для проведення державної реєстрації фізична особа, яка має намір стати підприємцем та має реєстраційний номер облікової картки платника податків, або уповноважена нею особа (далі - заявник) повинна подати такі документи: 1) заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації фізичної особи - підприємця; 2) копію документа, що засвідчує реєстрацію у Державному реєстрі фізичних осіб - платників податків; 3) документ, що підтверджує внесення реєстраційного збору; 4) нотаріально посвідчену письмову згоду батьків (усиновлювачів) або піклувальника, або органу опіки та піклування, якщо заявником є фізична особа, яка досягла шістнадцяти років і має бажання займатися підприємницькою діяльністю.

У разі подання державному реєстратору електронних документів фізичної особи до них додається електронний документ, що засвідчує повноваження особи, пов'язані з підготовкою електронних документів фізичної особи.

Якщо документи для проведення державної реєстрації подаються заявником особисто, державному реєстратору додатково пред'являється паспорт.

Для проведення державної реєстрації фізичної особи, яка через свої релігійні або інші переконання відмовилася від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, офіційно повідомила про це відповідні державні органи, має відмітку у паспорті та намір стати підприємцем, повинна подати виключно особисто: 1) заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації фізичної особи - підприємця; 2) документ, що підтверджує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації фізичної особи – підприємця (примірник електронного розрахункового документа, засвідченого електронним цифровим підписом - у разі подання електронних документів); 3) пред'явити державному реєстратору паспорт із відповідною відміткою або додати копію сторінки паспорта з відповідною відміткою у разі подання такою особою електронних документів.

Уповноважена особа повинна пред'явити свій паспорт та документ, що засвідчує її повноваження.

Строк державної реєстрації юридичної особи (фізичної особи – підприємця) не повинен перевищувати три (два) робочих дні з дати надходження документів. Не пізніше наступного робочого дня з дати державної реєстрації суб'єкта підприємництва державним реєстратором видається (надсилається поштовим відправленням) засновнику або уповноваженій ним особі один примірник оригіналу установчих документів з відміткою державного реєстратора про проведення державної реєстрації юридичної особи та **виписка** з

Єдиного державного реєстру, (для фізичної особи - підприємця видається (надсилається) лише виписка).

Державний реєстратор у день державної реєстрації юридичної особи зобов'язаний передати відповідним органам статистики, державної податкової служби, Пенсійного фонду України відомості з реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи. ***Підставою для взяття юридичної особи на облік у цих органах є надходження до них органів відомостей з реєстраційної картки на проведення державної реєстрації юридичної особи.***

Відносно фізичної особи – підприємця державний реєстратор не пізніше наступного робочого дня з дати державної реєстрації зобов'язаний передати відповідним органам повідомлення про проведення державної реєстрації для взяття фізичної особи - підприємця на облік.

За проведення державної реєстрації юридичної особи (фізичної особи - підприємця) справляється **реєстраційний збір** у розмірі 10 (2) НМДГ.

Зазначимо, що з метою спрощення та прискорення процедури відкриття бізнесу Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення порядку відкриття бізнесу» від 15.04.2014р. (набрання чинності відбудеться 06.11.2014 р.) внесено зміни до Закону від 15.05.2003 р., якими скасовується реєстраційний збір за проведення державної реєстрації юридичної особи (фізичної особи - підприємця). Відповідним законом передбачається також встановлення механізму здійснення державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців шляхом подання електронних документів без обов'язкового використання електронного цифрового підпису.

Зміна реєстраційних даних про суб'єкта підприємництва також потребує державної реєстрації. При цьому слід розрізняти:

1) **Внесення змін до відомостей про юридичну особу**, які містяться в Єдиному державному реєстрі (наприклад, зміна прізвища, ім'я її керівника) (ст. 19 Закону);

2) **Державна реєстрація змін до установчих документів юридичної особи** (наприклад, у разі внесення змін до установчих документів, які пов'язані із зміною організаційно - правової форми, форми власності, найменування юридичної особи, із зменшенням статутного фонду (статутного або складеного капіталу), складу засновників (учасників) юридичної особи (ст. ст. 29-31 Закону від 15 травня 2003 р.);

3) **Державна реєстрація змін до відомостей про фізичну особу – підприємця** (а саме змін щодо імені фізичної особи, місця її проживання, реєстраційного номера облікової картки платника податків або номера та серії паспорта громадянина України або паспортного документа іноземця фізичної особи, яка через свої релігійні або інші переконання відмовилася від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків).

Спеціальні правила державної реєстрації окремих організаційних форм господарювання встановлюються законодавством України, зокрема, спеціальними законами регламентується державна реєстрація банків, страхових компаній, засобів масової інформації тощо.

Обов'язковою, у випадках передбачених законом, є також процедура **ліцензування господарської діяльності**. Ліцензування - це видача, переоформлення та анулювання ліцензій, видача дублікатів ліцензій, ведення ліцензійних справ та ліцензійних реєстрів, контроль за додержанням ліцензіатами ліцензійних умов, видача розпоряджень про усунення порушень ліцензійних умов, а також розпоряджень про усунення порушень законодавства у сфері ліцензування.

Ліцензування не може використовуватися для обмеження конкуренції у провадженні господарської діяльності. Ліцензія є

єдиним документом дозвільного характеру, який дає право на зайняття певним видом господарської діяльності, що відповідно до законодавства підлягає обмеженню.

Види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню:

а) Відповідно до спеціальних законів ліцензуванню підлягають такі види господарської діяльності: 1) банківська діяльність; 2) професійна діяльність на ринку цінних паперів; 3) із надання фінансових послуг; 4) зовнішньоекономічна діяльність; 5) діяльність у галузі телебачення і радіомовлення; 6) діяльність у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії; 7) діяльність у сфері освіти; 9) виробництво і торгівля спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами; 10) діяльність у сфері телекомунікацій; 11) будівельна діяльність; 12) надання послуг з перевезення пасажирів, вантажу повітряним транспортом.

б) Господарська діяльність з обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, виробництва лікарських засобів, оптової та роздрібної торгівлі лікарськими засобами, а також охоронна діяльність підлягають ліцензуванню відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 з урахуванням особливостей, визначених законами України "Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори" , "Про лікарські засоби" та "Про охоронну діяльність".

в) Види діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000. Згідно з цим Законом ліцензуванню підлягають 45 видів господарської діяльності.

Для отримання ліцензії суб'єкт господарювання подає до органу, що визначається Кабінетом Міністрів України (Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку органів ліцензування» від 14.11.2000 р.), заяву про видачу ліцензії. Для

окремих видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, до заяви про видачу ліцензії також додаються документи, вичерпний перелік яких встановлюється Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку документів, які додаються до заяви про видачу ліцензії для окремого виду господарської діяльності» від 4 липня 2001 р. № 756. Органу ліцензування забороняється вимагати від суб'єктів господарювання інші документи, не передбачені діючим законодавством.

Відсутність ліцензійних умов на провадження певного виду господарської діяльності, щодо якого запроваджується ліцензування, не є підставою для відмови у видачі ліцензії.

Орган ліцензування приймає рішення про видачу ліцензії або про відмову у її видачі у строк не пізніше **ніж 10 робочих днів** з дати надходження заяви про видачу ліцензії та документів, якщо спеціальним законами, не передбачений інший строк видачі ліцензії на окремі види діяльності. Повідомлення про прийняття рішення про видачу ліцензії або про відмову у видачі ліцензії надсилається (видається) заявникові в письмовій формі протягом трьох робочих днів з дати прийняття відповідного рішення. ***Підставами для прийняття рішення про відмову у видачі ліцензії є:*** недостовірність даних у документах, поданих заявником, для отримання ліцензії; невідповідність заявника згідно з поданими документами ліцензійним умовам, встановленим для виду господарської діяльності, зазначеного в заяві про видачу ліцензії тощо.

Ліцензування видів господарської діяльності, провадження яких пов'язане з використанням обмежених ресурсів, у разі надходження декількох заяв про видачу ліцензій, здійснюється тільки за результатами **відкритих конкурсів**.

Орган ліцензування повинен оформити ліцензію не пізніше ніж за 3 робочі дні з дня надходження документа, що підтверджує

внесення плати за видачу ліцензії. Згідно з п. 1-1. Постанови Кабінету Міністрів України «Про строк дії ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності, розміри і порядок зарахування плати за її видачу» від 29.11.2000 р. (далі - Постанова КМУ від 29.11.2000 р.), розмір плати за отримання ліцензії становить одну мінімальну заробітну плату виходячи з її розміру, що діє на дату прийняття органом ліцензування рішення про видачу ліцензії, крім плати, розмір якої встановлений законами (наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 38 Закону України "Про страхування" та Постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення розміру плати за видачу ліцензії на проведення конкретного виду страхування» від 13 квітня 2005 р. Плата за видачу ліцензії на проведення конкретного виду страхування є разовою і вноситься у розмірі, що становить 12,5 тис. гривень для кожного виду за переліком згідно з додатком).

Строк дії ліцензії - необмежений. Законом України від 01.06.2000 р. визначено, що Кабінет Міністрів України (за поданням спеціально уповноваженого органу з питань ліцензування) може обмежити строк дії ліцензії, але цей строк не може бути меншим, ніж п'ять років. Відповідно до п. 2. Постанови КМУ № 1755 від 29.11.2000 р. строк дії ліцензії на провадження видів господарської діяльності, визначених пунктами 2, 3, 11, 13-17, 26 і 42 ч. 3 ст. 9 Закону України від 01.06.2000 р., становить 5 років. Відповідно до п. 3 даної постанови строк дії ліцензій на провадження діяльності з випуску та проведення лотерей, які видаються Міністерством фінансів у процесі переоформлення реєстраційних свідоцтв, становить **12 років**.

За наявності підстав (зміна найменування юридичної особи або прізвища, ім'я, по батькові фізичної особи - підприємця тощо) для переоформлення ліцензії ліцензіат зобов'язаний протягом 10 робочих днів подати органу ліцензування заяву про **переоформлення ліцензії** разом з ліцензією, що підлягає

переоформленню, та відповідними документами або їх нотаріально засвідченими копіями, які підтверджують зазначені зміни.

Ліцензія також може бути анульована (наприклад, на підставі заяви ліцензіата; на підставі акту про повторне порушення ліцензіатом ліцензійних умов тощо).

7.6. Правове регулювання економічної конкуренції

Термін конкуренція походить від латинського «concurrentia», що у перекладі означає зіштовхуватися, тобто суперництво у боротьбі за досягнення результатів у будь-якій діяльності. Конкуренція є елементом сучасного ринку, основним його регулятором, що забезпечує поліпшення якості товарів, збільшення їх асортименту, зменшення ціни з метою збільшення кола споживачів і, відповідно, прибутку від реалізації товарів.

Легальне визначення економічної конкуренції сформульовано в ст. 1 Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11.12.2001р. (далі - Закон від 11.12.2001р.) відповідно до якої **економічна конкуренція** - це змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між декількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку.

Конкуренція може бути: **добросовісною** (нормальною); **недобросовісною** (непорядною, нечесною). Недобросовісною конкуренцією визнаються будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності (ст. 32 ГК України).

Одним з негативних наслідків (проявів) нечесної конкуренції є монополізації ринку підприємцем, що її застосовує, та виникнення монополізму. «Монополізм» (у перекладі з грецької «продаю

один») можна визначити як домінування окремого підприємця або групи підприємців на ринку певного товару. Монополістичними (антиконкурентними) вважають дії чи бездіяльність суб'єктів господарювання або органів влади та управління, спрямовані на обмеження, недопущення або припинення конкуренції.

Відповідно до ст. 12 Закону від 11.12.2001р. суб'єкт господарювання займає монопольне (домінуюче) становище на ринку товару, якщо:

- на цьому ринку у нього немає жодного конкурента;
- не зазнає значної конкуренції внаслідок обмеженості можливостей доступу інших суб'єктів господарювання щодо закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів, наявності бар'єрів для доступу на ринок інших суб'єктів господарювання, наявності пільг чи інших обставин.

За загальним правилом монопольним (домінуючим) визнається становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку певного товару перевищує 35 % і він не доведе, що зазнає значної конкуренції. Монополістом також може бути визнано суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема, внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам.

Монополістом може бути визнано кожного з *кількох* суб'єктів господарювання:

- *двох і більше* - якщо стосовно певного товару між ними немає конкуренції чи є незначна конкуренція і, крім них, на ринку немає жодного конкурента або вони, разом узяті, не зазнають значної конкуренції (ч. 4 ст. 12);

- *не більше трьох суб'єктів господарювання*, яким на одному ринку належать більші частки, а сукупна їхня частка на ринку перевищує 50%, а також *не більше ніж п'ять суб'єктів господарювання*, яким на одному ринку належать найбільші частки,

а сукупна їхня частка на ринку перевищує 70 %, і при цьому вони не доведуть, що стосовно них не виконуються умови ч. 4 ст. 12 Закону (ч. 5 ст. 12).

Для споживачів, суспільства, держави неприйнятними є негативні прояви конкуренції та монополізму. Метою забезпечення збалансованого врахування інтересів усіх учасників економічної конкуренції відповідає державне регулювання, що забезпечується за допомогою системи заходів, одним з яких є нормативно-правове регулювання. Нормативне регулювання здійснюється насамперед, Верховною Радою України шляхом прийняття відповідних законів.

Особлива роль у формуванні конкурентної політики в Україні належить Антимонопольному комітету України (далі - АМК України) – державному органу із спеціальним статусом, метою діяльності якого є забезпечення державного захисту конкуренції у підприємницькій діяльності та у сфері державних закупівель. АМК України виконує складні функції, в тому числі *регулятивну* (яка полягає у прийнятті, в межах наданих повноважень, відомчих нормативно-правових актів з певних питань у сфері конкуренції), *контрольну*, та *розслідувально-юрисдикційну*.

Правовий статус антимонопольних органів визначається Законом України «Про Антимонопольний комітет України» та Положенням про територіальне відділення Антимонопольного комітету України, затвердженим розпорядженням АМК України від 19.02.2002 р. № 23-р.

7.7. Відповідальність за правопорушення у сфері економічної конкуренції.

Залежно від характеру порушень у сфері економічної конкуренції розрізняють такі їх види: недобросовісна конкуренція; антиконкурентні дії (монополістичні) зловживання; протидія антимонопольним органам.

1. Недобросовісною конкуренцією є будь-які дії у конкуренції, що суперечать торговим та іншим чесним звичаям у господарській діяльності (ч.1 ст.1 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. (далі - Закон від 07.06.1996 р.). Правопорушеннями, що належать до недобросовісної конкуренції, є:

1.1. неправомірне використання ділової репутації, що може проявлятися через такі дії: неправомірне використання чужих позначень, рекламних матеріалів, упаковки (ст.4); неправомірне використанням товару іншого виробника (ст.5); копіювання зовнішнього вигляду виробу (ст. 6); порівняльна реклама (ст.7);

1.2. створення перешкод суб'єктам господарювання у процесі конкуренції та досягнення неправомірних переваг у конкуренції , що може проявлятися як: дискредитація суб'єкта господарювання (ст. 8); схилення до бойкоту суб'єкта господарювання (ст.10); схилення постачальника до дискримінації покупця/замовника (ст.11); підкуп працівника/посадової особи постачальника (покупця/замовника) (ст.13, ст.14); досягнення неправомірних переваг у конкуренції (ст.15); поширення інформації, що вводить в оману (ст. 15-1);

1.3. неправомірні дії щодо комерційної таємниці конкурента. До цієї групи правопорушень належать: неправомірне збиранням комерційної таємниці (ст.16); неправомірне розголошення комерційної таємниці (ст. 17); схилення до розголошення комерційної таємниці (ст.18); неправомірне використання комерційної таємниці (ст. 19);

2. Антиконтурентні чи монополістичні зловживання - це поведінка (зазвичай дії) учасників економічної конкуренції, спрямована на недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції, що в кінцевому підсумку призводить (може призвести) до монополізації товарних ринків. Відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» від 11.12.2001 р. (далі –

Закон від 11.12.2001р.) ці зловживання можна поділити на такі основні групи:

2.1. антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання (групові монополістичні зловживання).

Антиконкурентними узгодженими діями визнається укладення суб'єктами господарювання в будь-якій формі угод, прийняття об'єднаннями в будь-якій формі рішень, створення нового суб'єкта господарювання з метою координації його конкурентної поведінки з інтересами засновника (засновників) на ринку певного товару або будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність), що призвела чи може призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції. Зокрема, проявами антиконкурентних узгоджених дій може бути дії, передбачені п. 2. ст. 6 Закону від 11.12.2001р. (встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів, обмеження виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестицій або встановлення контролю над ними тощо).

Антиконкурентними узгодженими діями вважається також вчинення суб'єктами господарювання *схожих дій (бездіяльності)* на ринку товару, які призвели чи можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції у разі, якщо аналіз ситуації на ринку товару спростовує наявність об'єктивних причин для вчинення таких дій (бездіяльності).

Вчинення антиконкурентних узгоджених дій вважається правопорушенням і тягне за собою відповідальність згідно з законом, крім передбачених законом випадків і за умови дотримання встановлених типових вимог до узгоджених дій. Такими є випадки передбачені п. 5. ст. 6, ст. ст. 7-10 Закону від 11.12.2001р.

2.2. зловживання монопольним становищем на ринку (індивідуальні монополістичні зловживання). Зловживанням монопольним (домінуючим) становищем на ринку є дії чи

бездіяльність суб'єкта господарювання, який займає монопольне (домінуюче) становище на ринку, що призвели або можуть призвести до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції, зокрема, обмеження конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання або ущемлення інтересів інших суб'єктів господарювання чи споживачів, які були б неможливими за умов існування значної конкуренції на ринку. До таких порушень належать дії, передбачені зокрема ст. 13 Закону від 11.12.2001р.

2.3. антиконкурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю як правопорушення полягають у прийнятті зазначеними органами будь-яких актів (рішень, наказів, розпоряджень, постанов тощо), надання письмових чи усних вказівок, укладення угод або будь-які інші дії чи бездіяльність зазначених органів, які призвели або можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції. Антиконкурентними діями таких органів, зокрема, визнаються дії, передбачені ч.2.ст. 15 Закону від 11.12.2001р.

2.4. обмежувальна та дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання, об'єднань. Обмежувальною та дискримінаційною діяльністю суб'єктів господарювання та об'єднань визнаються дії (бездіяльність), які можуть мати такі прояви, як: схиляння інших суб'єктів господарювання до вчинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції чи сприяння вчиненню таких порушень (ч. 1.ст. 18); неправомірне використання суб'єктом господарювання ринкового становища; створення перешкод у господарській діяльності малим або середнім підприємцям, що мають значно менший ринковий вплив, шляхом вчинення дій, заборонених згідно з ч. 1 та 3 ст. 19 Закону від 11.12.2001р.; необґрунтована та невиправдана відмова суб'єктові господарювання у прийнятті до об'єднання, якщо в результаті цього такий суб'єкт опиняється у невігідному становищі як учасник конкуренції.

2.5. економічна концентрація без отримання відповідного дозволу Антимонопольного комітету у разі обов'язковості такої згоди. Здійснення концентрації без дозволу антимонопольних органів є одним із видів монополістичних зловживань. Концентрацією, згідно з ч. 2 ст. 22 Закону «Про захист економічної конкуренції», визнається: злиття, приєднання суб'єктів господарювання; набуття контролю над суб'єктами господарювання (їх частинами) тощо. Дії (діяльність), які *не вважаються концентрацією* визначені ч. 3 ст. 22 Закону від 11.12.2001р.

Також потребує попереднього дозволу економічна концентрація, передбачена ч. 2 ст. 22 Закону та іншими нормативно-правовими актами, незалежно від сукупної вартості активів або сукупного обсягу реалізації товарів учасників концентрації, коли частка на певному ринку товару будь-якого учасника концентрації або сукупна частка учасників концентрації, з урахуванням відносин контролю, перевищує 35%, та концентрація відбувається на цьому чи суміжному з ним ринку товару (п. 2 ч. 1 ст. 24 Закону).

Економічну концентрацію, що перевищує показники та/або відповідає вимогам, встановленим ст. 24 Закону від 11.12.2001р., умовно визначають як *кваліфіковану*. За загальним правилом кваліфікована економічна концентрація можлива за наявності попереднього дозволу антимонопольних органів (Антимонопольного комітету України чи його адміністративної колегії), що надається в установленому порядку (ст.ст. 25-34 Закону «Про захист економічної конкуренції»), а у разі негативного рішення АМК України - за наявності дозволу Кабінета Міністрів України. Кваліфікована економічна концентрація, що здійснюється без отримання дозволу АМК України, визнається правопорушенням.

3. Протидія антимонопольним органам (їх працівникам) - це наступний *вид правопорушень* у сфері економічної конкуренції. До них належать:

3.1. неподання суб'єктами господарювання у встановлені строки інформації, подання неповної чи недостовірної інформації антимонопольним органам (пп.13-15 ст. 50 Закону від 11.12.2001р.);

3.2. створення перешкод працівникам антимонопольних органів щодо виконання ними своїх повноважень (проведення перевірок, вилучення чи накладення арешту на майно, предмети, документи, інші носії інформації), п. 16 ст. 50 Закону від 11.12.2001р.;

3.3. невиконання суб'єктами господарювання погоджених з антимонопольними органами установчих документів (у випадках економічної концентрації) або вимог та зобов'язань, якими було обумовлене рішення про надання дозволу на узгоджені дії чи концентрацію (п.п.11, 19 ст. 50 Закону від 11.12.2001р.).

За вчинення правопорушення у сфері економічної конкуренції можуть застосовуватися такі **види відповідальності**: господарсько-організаційні санкції, господарсько-адміністративні штрафи, господарсько-правова конфіскація (безоплатне вилучення); відшкодування шкоди.

Господарсько-організаційні санкції застосовуються у формі:

1) примусового поділу суб'єкта господарювання, що зловживає монопольним (домінуючим) становищем на ринку (ст. 53 Закону від 11.12.2001р.); 2) надання обов'язкових до виконання вказівок щодо припинення виявлених порушень (у тому числі скасування чи зміну органом влади, органом місцевого самоврядування, органом адміністративно-господарського управління та контролю прийнятого ним рішення чи розірвання угоди, визнані антиконкурентними діями зазначених органів), відновлення попереднього стану на ринку; 3) блокування цінних паперів; 4) скасування дозволу на узгоджені дії чи економічну концентрацію у разі порушення умов його надання; 5) обов'язкове

спростування порушником в офіційних органах преси неправдивих, неточних або неповних відомостей (ст. 25 Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції», ст. 256 ГК України); 6) скасування на вимогу антимонопольних органів ліцензій, припинення операцій зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів господарювання у разі порушення ними антимонопольно-конкурентного законодавства.

Зазначені санкції застосовуються в більшості випадків антимонопольними органами чи на їх вимогу самим порушником (примусовий поділ, спростування відомостей, що дискредитують конкурента) чи іншим компетентним органом (скасування ліцензії).

Господарсько-адміністративні штрафи накладаються на суб'єктів господарювання, об'єднання за передбачені законом порушення законодавства у сфері економічної конкуренції. При цьому розмір штрафу залежить від: *виду порушення, розміру незаконно отриманого прибутку, особи порушника.*

Так (у залежності від *виду порушення*) за акти недобросовісної конкуренції – штраф накладається у розмірі до 5 % виручки від реалізації товарів, виконання робіт, надання послуг суб'єкта господарювання за останній звітний рік, що передував року, в якому він накладається, - ч. 1 ст. 21 Закону «Про захист від недобросовісної конкуренції»; за монополістичні зловживання /антиконкурентні дії - до 10% доходу (виручки) суб'єкта господарювання від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній звітний рік, що передував року, в якому накладається штраф, - ч. 2 ст. 52 Закону «Про захист економічної конкуренції».

У залежності від розміру незаконно отриманого прибутку (у разі наявності незаконно одержаного прибутку, який перевищує 10% зазначеного доходу (виручки)), штраф при вчиненні антиконкурентних узгоджених дій та зловживання монопольним становищем на ринку накладається у розмірі, що не перевищує потрійного розміру незаконно одержаного прибутку, який може бути обчислений оціночним шляхом.

Особа порушника (фізична чи юридична особа) також впливає на розмір штрафу (наприклад, за вчинене аналогічне порушення штраф зазвичай є меншим для фізичної особи, ніж для юридичною особи).

Рішення про накладення штрафів у розмірах понад 4000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян приймаються виключно АМК України, адміністративною колегією АМК України на їх засіданнях.

Вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням або копій виробів іншого суб'єкта господарювання як у виробника, так і у продавця застосовується за відповідні акти недобросовісної конкуренції з дотриманням, передбаченого Кабінетом Міністрів, порядку (ст. 254 Господарського кодексу України, ст. 25 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції»).

Відшкодування шкоди як форма господарсько-правової відповідальності передбачається у разі заподіяння внаслідок порушення антимонопольно-конкурентного законодавства шкоди (як правило, майнової) учасникам конкуренції, споживачам, державі. Застосовується в судовому порядку за заявою заінтересованої особи (осіб), в інтересах держави - антимонопольних органів, прокурора. Розмір шкоди визначається за правилами ЦК (ст. 203), а у разі вчинення порушень, передбачених пунктами 1, 2, 5, 10, 12, 18, 19 ст. 50 Закону «Про захист економічної конкуренції», - у подвійному розмірі завданої шкоди.

Згідно зі ст. 28 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» особи, права яких порушені діями, визначеними законом як недобросовісна конкуренція, можуть протягом 6 місяців з дня, коли вони дізнались або повинні були дізнатися про порушення своїх прав, звернутися до органів Антимонопольного комітету України із заявою про захист своїх прав.

Відповідно до ст. 42 Закону України «Про захист економічної

конкуренції» строк давності притягнення до відповідальності за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства шляхом звернення до антимонопольних органів складає 5 років з дня вчинення порушення, а у разі триваючого порушення - з дня його закінчення (крім випадків несвоєчасного, неповного подання інформації чи подання недостовірної інформації антимонопольним органам, створення перешкод працівникам антимонопольних органів щодо виконання ними своїх повноважень, щодо яких передбачено 3-річний строк.

За порушення, передбачені Законом України «Про захист від недобросовісної конкуренції» строк давності притягнення до відповідальності становить 3 роки з дня вчинення порушення, а в разі триваючого порушення - з дня закінчення вчинення порушення (ст. 28-1).

7.8. Правове регулювання банкрутства

Інститут банкрутства в Україні формують відповідна сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, що регулюють відносини, пов'язані з банкрутством. Впровадження даного інституту в Україні обумовлено ринковою орієнтацією вітчизняної економіки, визнанням державою принципів функціонування ринкової економіки.

Питання банкрутства регулюються Господарським кодексом України від 16.01.2003 р. (ст. ст. 209 - 215), Законом України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" від 14.05.1992 р. (далі- Закон від 14.05.1992), Господарським процесуальним кодексом України від 06.11.1991р., іншими законодавчими актами України. Ч. 2 ст. 2 Закону від 14.05.1992 передбачено, що цей Закон має пріоритет перед іншими законодавчими актами у регулюванні відносин, пов'язаних із банкрутством суб'єктів підприємницької діяльності, за винятком

випадків, передбачених у Законі. Положення цього Закону не застосовуються до юридичних осіб - казенних підприємств.

Банкрутство – це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедур санації та мирової угоди і погасити встановлені у порядку, визначеному Законом, грошові вимоги кредиторів не інакше як через застосування ліквідаційної процедури.

Ознаками банкрутства є:

- інститут банкрутства за загальним правилом застосовується у сфері підприємницької діяльності. Закон дозволяє застосування даного інституту також до фізичної особи за зобов'язаннями, які виникли у фізичній особі у зв'язку зі здійсненням нею підприємницької діяльності;

- встановлюється господарським судом як юридичний факт, що породжує, що на відміну від неплатоспроможності боржника, як фактичного стану, певні юридичні наслідки;

- змістом встановленого господарським судом факту банкрутства є неспроможність боржника в повному обсязі розрахуватися по своїх боргах (неплатоспроможність);

- неплатоспроможність боржника має бути стійкою і не піддаватися усуненню за допомогою процедур санації та мирової угоди.

Проведення у справі про банкрутство порушується за наявності таких умов:

- *матеріально-правових*, тобто за наявності стійкої (понад 3 місяці) і значної (на суму не менше 300 мінімальних розмірів заробітної плати) неплатоспроможності;

- *процесуально-правових* – подання боржником або кредитором (кредиторами) до господарського суду (за місцезнаходженням боржника) заяви про порушення справи про банкрутство з комплектом, передбачених законом документів.

Закон розрізняє дві категорії учасників у справі про банкрутство:

1) *сторони* у справі про банкрутство та 2) *інші учасники* у справі про банкрутство.

Сторонами у справі про банкрутство є: конкурсні кредитори (представник комітету кредиторів), боржник (банкрут). **Боржником** є юридична особа - суб'єкт підприємницької діяльності або фізична особа за зобов'язаннями, які виникли у фізичної особи у зв'язку зі здійсненням нею підприємницької діяльності, неспроможний виконати протягом трьох місяців свої грошові зобов'язання після настання встановленого строку їх виконання, які підтверджені судовим рішенням, що набрало законної сили, та постановою про відкриття виконавчого провадження, якщо інше не передбачено цим Законом. Боржник, неспроможність якого виконати свої грошові зобов'язання встановлена господарським судом, іменується **банкрутом**.

Кредитор - юридична або фізична особа, а також органи доходів і зборів та інші державні органи, які мають підтверджені у встановленому порядку документами вимоги щодо грошових зобов'язань до боржника.

За ознакою часу виникнення вимог до боржника і, відповідно, особливостями правового становища розрізняють *конкурсних кредиторів* (це кредитори за вимогами до боржника, які виникли до порушення провадження у справі про банкрутство і виконання яких не забезпечено заставою майна боржника) і *поточних кредиторів* (тобто кредитори за вимогами до боржника, які виникли після порушення провадження у справі про банкрутство). Крім цього, Закон розрізняє категорію *забезпечених кредиторів* - кредиторів, вимоги яких забезпечені заставою майна боржника (майнового поручителя). Проте, стороною у справі про банкрутство можуть бути лише *конкурсні кредитори*. Органами кредиторів є: збори кредиторів та комітет кредиторів.

Крім сторін, участь у справі про банкрутство беруть також

інші учасники: поточні кредитор; забезпечені кредитори; арбітражний керуючий (розпорядник майна, керуючий санацією, ліквідатор); власник майна (орган, уповноважений управляти майном) боржника; державний орган з питань банкрутства, Фонд державного майна України; представник органу місцевого самоврядування; представник працівників боржника з правом дорадчого голосу; уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) суб'єкта підприємницької діяльності – боржника з правом дорадчого голосу; інші особи, у випадках, передбачених Законом від 14.05.1992р.

Зазначимо, що Законом від 14.05.1992р. також визначені повноваження державного органу з питань банкрутства. З 21 листопада 2011 р., у результаті оптимізації системи центральних органів виконавчої влади та ліквідації Державного департаменту з питань банкрутства, Міністерство юстиції України було визначено головним центральним органом виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики з питань банкрутства. Відповідні повноваження в сфері банкрутства визначені Положенням про Міністерство юстиції, затвердженим указом президента України 6 квітня 2011 року. Діяльність цього органу, зокрема, спрямована на організацію системи підготовки та видачу свідоцтва про право на здійснення діяльності арбітражного керуючого, здійснення контролю за діяльністю призначених господарським судом арбітражних керуючих (особливо за процедурою банкрутства державних підприємств та підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує п'ятдесят відсотків), підготовку та затвердження типових документів щодо проведення процедур банкрутства.

Проведення у справі про банкрутство можна поділити на декілька стадій:

1. Подання заяви до господарського суду про порушення провадження у справі про банкрутство: Ініціатором порушення

провадження у справі про банкрутство може бути боржник або кредитор. Вимоги до заяви та комплекту документів, що додаються до заяви, визначаються ст. 11 Закону від 14.05.1992. *Боржник подає заяву до господарського суду за наявності майна, достатнього для покриття судових витрат, якщо інше не передбачено Законом.* У той же час *боржник зобов'язаний* звернутися до господарського суду із заявою про порушення справи про банкрутство у разі виникнення таких обставин: задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами (*загроза неплатоспроможності*); під час ліквідації боржника не у зв'язку з процедурою банкрутства встановлено неможливість боржника задовольнити вимоги кредиторів у повному обсязі; в інших випадках, передбачених Законом.

У разі відсутності підстав для відмови у прийнятті або для повернення заяви про порушення справи про банкрутство господарський суд приймає заяву до розгляду, про що не пізніше 5 днів з дня її надходження виносить ухвалу, в якій зазначаються: дата проведення підготовчого засідання суду (але не пізніше чотирнадцятого дня з дня її винесення, а за наявності поважних причин (здійснення сплати грошових зобов'язань кредиторам тощо) - не пізніше тридцятого дня); прізвище, ім'я та по батькові арбітражного керуючого.

2. Підготовче засідання господарського суду у справі про банкрутство та порушення провадження у справі про банкрутство. Підготовче засідання провадиться за участю сторін і має на меті визначення обґрунтованості вимог заявника і заперечень боржника на підставі оцінки поданих документів і пояснень сторін.

За наслідками розгляду заяви про порушення справи про банкрутство та відзиву боржника господарський суд виносить ухвалу про порушення провадження у справі про банкрутство, в

якій, зокрема, зазначається про: порушення провадження у справі про банкрутство; визнання вимог кредитора та їх розмір; введення мораторію на задоволення вимог кредиторів; введення процедури розпорядження майном; призначення розпорядника майна; тощо.

З метою виявлення всіх кредиторів та осіб, які виявили бажання взяти участь у санації боржника, здійснюється офіційне оприлюднення оголошення про порушення справи про банкрутство на офіційному веб-сайті Вищого господарського суду України в мережі Інтернет.

3. Виявлення кредиторів та осіб, що мають намір взяти участь у санації боржника, відбувається протягом 30 днів від дня офіційного оприлюднення оголошення про порушення провадження у справі про банкрутство.

4. Попереднє засідання проводиться у строк, визначений ухвалою підготовчого засідання; на ньому розглядаються всі вимоги кредиторів, у тому числі щодо яких були заперечення боржника і які не були внесені розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів, а також ті, що визнані боржником та внесені розпорядником майна до реєстру вимог кредиторів, і вирішує питання про його затвердження.

За результатами засідання виноситься ухвала.

5. Визнання боржника банкрутом. У випадках, передбачених Законом (ч. 3, 4 ст. 27, ч. 12 ст. 28, ч. 8 ст. 29, ч. 8 ст. 33, ч.9 ст. 34, ч. 6, 11 ст. 36, ч. 13 ст. 85, ч. 4. ст. 90, ч. 7 ст. 93, ч. 3, ст. 94, ч. 2 ст. 95), господарський суд у судовому засіданні за участю сторін приймає постанову про визнання боржника банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру строком на 12 місяців. Даною постановою призначається ліквідатор і формується ліквідаційна комісія, на яку покладається безпосереднє здійснення ліквідаційної процедури.

6. Проведення ліквідаційної процедури.

7. Припинення провадження у справі про банкрутство.

Припинення провадження може мати місце на підставі відповідної ухвали господарського суду у випадках, передбачених законом (наприклад, у разі затвердження мирової угоди, тощо) ст. 83 Закону від 14.05.1992 .

Заходи щодо запобігання банкрутству, позасудові та судові процедури.

З метою попередження порушення справи про банкрутство ГК України (ст. 211) та Закон від 14.05.1992 (ст. 5 та ст. 6) передбачають *заходи запобігання банкрутству та позасудові процедури*, обов'язок вжиття (застосування) яких покладається на засновників та учасників суб'єктів господарювання, власників майна, органів державної влади та органи місцевого самоврядування в межах їх повноважень. До *заходів* належать:

- надання боржнику фінансової допомоги в розмірі, достатньому для погашення його зобов'язань перед кредиторами;
- взяття на себе зобов'язань перед особами, що надали фінансову допомогу боржникові.

Позасудовими процедурами є *санація боржника до порушення справи про банкрутство* (позасудова процедура санації).

Позасудова процедура санації – це система заходів щодо відновлення платоспроможності боржника, які може здійснювати засновник (учасник, акціонер) боржника, власник майна (орган, уповноважений управляти майном) боржника, кредитор боржника, інші особи з метою запобігання банкрутству боржника шляхом вжиття організаційно-господарських, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних, правових заходів відповідно до законодавства до порушення провадження у справі про банкрутство. При цьому боржник самостійно розробляє план санації, погоджує його з усіма забезпеченими кредиторами та отримує рішення загальних зборів кредиторів про його схвалення. У подальшому цей план санації підлягає затвердженню господарським судом. Строк дії позасудової процедури санації не

може перевищувати 12 місяців з дня затвердження господарським судом плану санації. Протягом цієї процедури діє мораторій на задоволення вимог кредиторів та заборона на порушення справи про банкрутство боржника.

До боржника в процесі провадження справи про банкрутство застосовуються такі **судові процедури**: розпорядження майном боржника; мирова угода; санація (відновлення платоспроможності) боржника; ліквідація банкрута.

1) *Розпорядження майном боржника* - обов'язкова (за окремими винятками) судова процедура у будь-якій справі про банкрутство. Під розпорядженням майном розуміється система заходів щодо нагляду та контролю за управлінням і розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження, ефективного використання майнових активів боржника, проведення аналізу його фінансового становища, а також визначення наступної оптимальної процедури (санації, мирової угоди чи ліквідації) для задоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів. На підставі рішення господарського суду здійснення такої процедури покладається на *розпорядника майном боржника*. Процедура вводиться строком на 115 календарних днів і може бути продовжена господарським судом за вмотивованим клопотанням розпорядника майна, комітету кредиторів або боржника не більше ніж на 2 місяці.

Санація боржника - це система заходів, що здійснюються під час провадження у справі про банкрутство з метою запобігання визнанню боржника банкрутом та його ліквідації, спрямована на оздоровлення фінансово-господарського становища боржника, а також задоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів. Вона може включати реструктуризацію підприємства, боргів і активів та/або зміни організаційно-правової та виробничої структури боржника.

Процедура санації вводиться ухвалою господарського суду за клопотанням комітету кредиторів строком на 6 місяців. За вмотивованим клопотанням керівника санації чи комітету кредиторів цей строк може бути продовжено господарським судом, але не більше ніж на 12 місяців.

Одночасно господарський суд за погодженням комітету кредиторів призначає *керуючого санацією*, основне призначення якого - розробка і забезпечення виконання схваленого комітетом кредиторів і затвердженого господарським судом плану санації.

Мирова угода (як судова процедура у справі про банкрутство) - це домовленість між боржником і кредиторами щодо відстрочки та (або) розстрочки, а також прощення (списання) кредиторами боргів боржника, що оформляється як письмова угода сторін.

Ліквідаційна процедура у справі про банкрутство. Під ліквідацією розуміється припинення суб'єкта підприємницької діяльності, визнаного господарським судом банкрутом, з метою здійснення заходів щодо задоволення у встановленому порядку вимог кредиторів шляхом продажу його майна. Тривалість ліквідаційної процедури - 12 місяців. Забезпечення проведення цієї процедури покладається на ліквідатора.

Ліквідатор - фізична особа, яка відповідно до судового рішення господарського суду організовує здійснення ліквідаційної процедури боржника, визнаного банкрутом, та забезпечує задоволення вимог кредиторів у встановленому законом порядку.

Ліквідаційна комісія (її склад) призначається господарським судом за клопотанням ліквідатора, погодженим з комітетом кредиторів.

Ліквідатору надається право вибору способу продажу активів банкрута для забезпечення відчуження майна за найвищою ціною. Такими способами є проведення аукціону та продаж безпосередньо юридичній або фізичній особі. Отримані від продажу майна та інші

кошти банкрута спрямовуються на задоволення вимог кредиторів відповідно до черговості встановленої ст. 45 Закону від 14.05.1992 р. При цьому вимоги кожної наступної черги задовольняються у міру надходження на рахунок коштів від продажу майна банкрута після повного задоволення вимог попередньої черги, крім випадків, установлених законом. У разі недостатності коштів, одержаних від продажу майна банкрута, для повного задоволення всіх вимог однієї черги вимоги задовольняються пропорційно сумі вимог, що належить кожному кредиторові однієї черги. Вимоги, не задоволені за недостатністю майна, *вважаються погашеними*.

Після завершення всіх розрахунків з кредиторами ліквідатор складає звіт та ліквідаційний баланс, які з урахуванням думки членів комітету кредиторів або окремих кредиторів затверджуються господарським судом.

Зазначений порядок відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом є загальним. Особливості процедури банкрутства встановлені Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» для окремих категорій боржників: суб'єктів підприємницької діяльності, що мають суспільну, іншу цінність або особливий статус (ст.85); сільськогосподарських підприємств (ст. 86); страховиків (ст. 87); професійних учасників ринку цінних паперів та інститутів спільного інвестування (ст. 88); емітента чи управителя іпотечних сертифікатів, управителя фонду фінансування будівництва чи управителя фонду операцій з нерухомістю (ст.89); фізичної особи (ст.90-92); фермерського господарства (ст. 93); боржника, що ліквідується власником (ст. 95); державних підприємств та підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує 50 відсотків (ст.96).

Також, передбачені особливості провадження санації боржника його керівником (ст. 94).

Питання до самоконтролю

1. Що є предметом господарського права?
2. Які існують методи правового регулювання господарських відносин?
3. Які є характерні ознаки та критерії класифікації суб'єктів господарських правовідносин?
4. Які основні ознаки господарської організації та в чому полягає порядок її створення?
5. Які види господарської діяльності існують?
6. У чому полягає легалізація господарської діяльності?
7. Який порядок державної реєстрації юридичних осіб та фізичних осіб–підприємців?
8. Які види господарської діяльності підлягають ліцензуванню?
9. Розкрийте поняття економічної конкуренції?
10. Назвіть види і категорії правопорушень у сфері економічної конкуренції.
11. За якими критеріями суб'єкт господарювання визнається монополістом?
12. Назвіть форми господарсько-правової відповідальності, що застосовуються до порушників вимог антимонопольно-конкурентного законодавства?
13. Які ознаки банкрутства?
14. Які категорії осіб можуть брати (беру) участь у справі про банкрутство?
15. Які стадії можна виділити в процесі провадження справи про банкрутство?
16. Які судові процедури застосовуються у справі про банкрутство? Яке їх призначення?
17. Відповідно до якої черговості покриваються борги банкрута?

Тестові завдання

1. Народним депутатам ВР України:

- 1) забороняється входити до складу органу управління підприємства або організації;
- 2) не забороняється входити до складу органу управління підприємства або організації;
- 3) не забороняється брати участь лише у загальних зборах чи наглядової ради підприємства або організації;
- 4) забороняється брати участь у загальних зборах чи наглядової ради підприємства або організації.

2. Фізичні особи – підприємці та юридичні особи, у яких середня чисельність працівників за звітний період (календарний рік) складає від 50 до 250 осіб, річний дохід не перевищує суму, еквівалентну від 10 до 50 мільйонам євро, є суб'єктами:

- 1) мікропідприємництва;
- 2) малого підприємництва;
- 3) великого підприємництва;
- 4) середнього підприємництва.

3. За загальним правилом строк дії ліцензії є:

- 1) обмеженим 1 роком;
- 2) обмеженим 3 роками;
- 3) меншим, ніж 5 років;
- 4) необмеженим.

4. Проведення ломбардних операцій може здійснюватися тільки:

- 1) державними підприємствами та організаціями, повними товариствами;
- 2) державними підприємствами та організаціями;
- 3) державними підприємствами;

4) повними товариствами.

5. Відповідальність за відповідність установчих документів господарської організації чинному законодавству несуть такі особи:

- 1) засновники;
- 2) власник(и) майна організації або уповноважений ним(и) орган;
- 3) орган державної реєстрації;
- 4) засновники і орган державної реєстрації.

Задачі

1. Засновники фондової біржі ПАТ «Фондова біржа», на підставі ст. 30 Закону України «Про акціонерні товариства» звернулися до Голови біржового комітету із вимогою провести загальні збори членів біржі з метою виплати їм дивідендів з прибутку, який був отриманий біржею у попередньому фінансовому році. Засновникам було відмовлено у задоволенні заявленої вимоги на тій підставі, що дохід, отриманий біржею у попередньому році, відповідно до статутних документів був спрямований на інші цілі та не може бути розподілений між членами.

Дайте правову оцінку ситуації.

2. ТОВ «БОНА», яке є одним з акціонерів ПРИВАТНОГО АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА „ФІДЕС”, прийняло рішення про продаж акцій третій особі (ФОП Кравченко). З цією метою керівництво ТОВ «БОНА» звернулось до керівництва ПАТ «ФІДЕС» з вимогою про реєстрацію останнього на фондовій біржі. На думку керівництва ТОВ «БОНА», це створить необхідні умови для законного відчуження акцій третій особі.

Якими мають бути дії ПАТ «ФІДЕС»?

Які законні дії повинно здійснити ТОВ «БОНА» для продажу акцій третім особам?

3. Громадянин України Васильченко П. Р., який з релігійних переконань відмовився від присвоєння ідентифікаційного номера платника податків, сплативши реєстраційний збір у встановленому розмірі та маючи намір провадити підприємницьку діяльність без створення юридичної особи, подав до органу державної реєстрації реєстраційну картку, три фотокартки, документ, що підтверджує внесення плати за державну реєстрацію, своє рішення за підписом усіх членів сім'ї про намір провадити підприємницьку діяльність, ксерокопію свідоцтва про шлюб та свідоцтва про народження дитини.

Чи є у реєструючого органу підстави для відмови Васильченку П.Р. у державній реєстрації?

4. З заявою про видачу ліцензії на провадження діяльності з випуску та проведення лотерей до Міністерства фінансів України звернулося ТОВ «ПРИНТ». У встановлений законом строк заявник отримав відповідну ліцензію. В ліцензії був зазначений строк дії такої ліцензії - 12 років. Посилаючись на Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р., заявник вимагав від Міністерства фінансів встановлення необмеженого строку дії відповідної ліцензії. У задоволенні вимог заявнику було відмовлено. Заявник оскаржив рішення Міністерства фінансів до компетентного суду.

Яке буде рішення суду?

5. До територіального управління антимонопольного комітету, надійшла заява від ТОВ «СТІЛ» про повне звільнення від відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії, які були здійснені товариством разом з іншими десятьма фірмами - учасниками картелю та стосувалися встановлення необґрунтовано високих цін для споживачів. Раніш за ТОВ «СТІЛ» з аналогічною заявою до територіального управління звернувся інший учасник картелю.

*Яким буде рішення антимонопольного комітету?
Обґрунтуйте свою відповідь.*

Список літератури

Нормативна література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР України. - 1996, № 30, ст. 141.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р.// *ВВР України.- 2003.- N 18, N 19-20, N 21-22, ст.144.*
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р.// *ВВР України.- 2003.- NN 40-44, ст.356.*
4. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984.- додаток до № 51, ст.1122.
5. Закон України від 15.05. 2003 р. «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» // *ВВР України. -, 2003. - N 31-32. Ст. 263.*
6. Закон України від 01.06.2000 р.«Про ліцензування певних видів господарської діяльності» //ВВР України. - 2000 р. - № 36. - Ст. 299.
7. Закон України від 14.05.1992 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (у редакції Закону України від 22.12.2011 р.) // ВВР України. - 2012. - № 32-33. - Ст.413.
8. Закон України від 26.11.1993 р. «Про Антимонопольний комітет України // ВВР України. - 1993. - № 36. - Ст. 472.
9. Закон України від 07.06.1996 р. «Про захист від недобросовісної конкуренції» // Урядовий кур'єр. - 1996. - 29 червня.
- 10.Закон України від 11 січня 2001 року «Про захист економічної конкуренції» // ВВР України. - 2001. - № 12. - Ст. 64.
- 11.Закон України від 23.02.2012 р. «Про систему гарантування

вкладів фізичних осіб» // ВВР України. - 2012. - № 50. - Ст. 564.

12. Закон України від 29.11.2001 р. «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна» // Урядовий кур'єр. - 2001. - 26 грудня.

13. Закон України від 18.11.2003 р. «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» // ВВР України. -2004 . - № 11.- Ст. 137.

Рекомендована література:

1. Щербина В.С. Господарське право: Підручник. 6-те видання. – К.: Інтер, 2013.– 760.

2. Господарське право: Підручник. / [Ю. Є. Атаманова та ін. За заг. ред. Д. В. Задихайла, В. М. Пашкова ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". - Х. : Право, 2012. - 693 с.

3. Господарський кодекс України. Науково-практичний коментар. / За ред. Коссака В. М. – К.: Алеута ; КНТ ; ЦУЛ, 2010.– 672 с.

4. Господарське право: Підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюх та ін.; За ред. О.П. Подцерковного, — Х.: Одиссей, 2010. — 640 с.

5. Вінник О. М. Господарське право: навчальний посібник (для студ. вищ. навч. закл.) (2-ге вид., змін та доп.).– К.: Правова єдність, 2009. –766 с.

6. Корчак Н. М. Господарське право України : навч. посіб. (у табл.) для студ. ВНЗ, які навчаються за спец. "Правознавство" /. - К. : НАУ-друк, 2009. - 311 с.

7. Саниахметова Н. А. Предпринимательское право (хозяйственное) право Украины: Учебное пособие.– Х.: Одиссей, 2004.– 800 с.

8. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / Кол. авт.: Г.Л. Знаменський, В.В. Хахулін, В.С. Щербина та ін.; За заг. Ред. В.К. Мамутова. – К.: Юрінком Інтер, 2004 – 688.

Додаткова література

1. *Валитов С.С.* Конкурентное право Украины: Учебное пособие. - Донецк: Норд-пресс, 2005. - 384 с.
2. *Воловик О.* Організаційно-господарські відносини у системі корпоративного управління // *Право України.* - 2004. - № 7. - С. 58-61.
3. *Гайворонський ВМ.* Предмет і суб'єкти господарського права: Конспект лекцій. - Харків: Українська юридична академія, 1994.
4. *Квасніцька О.О.* Правове регулювання державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.04 / НАН України; Інститут економіко-правових досліджень. - Донецьк, 2006. -19 с.
5. *Степанов О.О.* Господарсько-правові засоби попередження банкрутства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / НАН України; Інститут економіко-правових досліджень. - Донецьк, 2006. - 20 с.
6. *Семенова Л.Н.* Антимонопольне і конкурентне право: Курс лекцій. - К., 1999. -133 с.
7. *Чернелевська О.Л.* Конкурентне законодавство України: формування, зміст та розвиток: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2006. -16 с.

РОЗДІЛ 8. ТРУДОВЕ ПРАВО

8.1. Поняття, предмет, метод та система трудового права

Суспільні відносини, що виникають з приводу застосування найманої праці, регулюються системою правових норм, які об'єднуються у самостійну галузь права - трудове право.

Кожна людина згідно із ст. 43 Конституції України має право на працю, яке є одним з фундаментальних прав людини та належить до групи соціально-економічних прав людини. Це потреба не лише створювати і здобувати джерела існування для себе, а й реалізовувати свій творчий потенціал.

Праця становить вольову діяльність, яка спрямована на створення матеріальних цінностей. Матеріальні потреби людини, а саме їжа, одяг, житло, є головними. Для виробництва і розподілу цих благ необхідно вступати у відносини з іншими людьми. Таким чином, виникають відносини у сфері виробництва, управління та розподілу, створюється власність на знаряддя та засоби виробництва, на результати своєї та чужої праці. Виробництво в будь-якому суспільстві пов'язано з формами власності. Форма власності виражає характер трудових відносин. Власність на засоби і предмети виробництва та результати праці зумовлює поділ учасників трудових відносин на роботодавців і найманих працівників. Узгодження їх інтересів викликає необхідність регулювання трудових відносин, що виникають між ними. Це - компетенція трудового права.

Трудове право регулює відносини найманої праці. Ці відносини виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем і складають основну частку в системі суспільних трудових відносин. Існує ціла низка суспільних відносин, які забезпечують функціонування трудових відносин, які також регулюються нормами трудового права. Ці відносини у сфері працевлаштування; підготовки кадрів і підвищення кваліфікації; контролю за дотриманням законодавства про працю; трудової

дисципліни; матеріальної відповідальності тощо. Головна їх ознака – спрямованість на виникнення, розвиток та відновлення трудових відносин.

Так, наприклад, пов'язані з трудовими відносинами, можуть передувати трудовим, а саме, відносинами із працевлаштування; існувати водночас з ними, а саме, відносинами із відшкодування матеріальної шкоди, завданою працівником власнику підприємства; слідувати за трудовими у часі – розгляд трудового спору про поновлення на роботі.

Таким чином, **предмет** трудового права складає широке коло суспільних відносин, що виникають щодо реалізації права на працю, організацію та управління нею, відносини із забезпечення зайнятості і працевлаштування, відносини з договірною регулювання умов праці та відповідальності роботодавців і працівників, колективні трудові відносини, відносини з вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів, а також з матеріального забезпечення робітників у разі втрати працездатності, відносини з нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства.

Кожна галузь права має характерний інструментарій правового впливу на відносини, що складають її предмет. Метод тієї чи іншої галузі права - це сукупність способів регулювання, обумовлених специфікою відносин, що регулюються. Метод правового регулювання визначає порядок виникнення, зміни і припинення правовідносин; правовий стан суб'єктів правовідносин, їх права і обов'язки, санкції.

Сутність методу трудового права, який має комплексний характер, проявляється у поєднанні законодавчого і договірною, централізованого і локального способів; застосуванні норм імперативного і диспозитивного характеру.

Найбільшого поширення в трудовому праві набули такі **методи** (способи) правового регулювання, як **рекомендація, дозвіл і заборона**.

Наприклад, Кабінет Міністрів України з метою створення сприятливих умов для святкування державних свят щороку видає

розпорядження-рекомендації керівникам підприємств, установ та організацій перенести у порядку і на умовах, встановлених законодавством, робочі дні для працівників, яким встановлено п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями, на інші дні.

Дозволи встановлюють додаткові суб'єктивні права і обов'язки. Вони використовуються у договірному регулюванні трудових правовідносин. Так, згідно із ст. 188 Кодексу законів про працю України (далі - КЗпП України), держава дозволяє громадянам вступати в трудові відносини з досягненням 16-річного віку, а з дозволу батьків і осіб, що їх замінюють, як виняток, – навіть у разі досягнення 15 років. З метою підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних і середніх спеціальних навчальних закладів, які досягли 14-річного віку, у вільний від навчання час для виконання роботи, яка не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процес навчання.

Заборони встановлюються з метою забезпечення прав і реалізації законних інтересів суб'єктів відносин на різних рівнях нормативного регулювання – конституційному, міжнародно-правовому, на рівні актів законодавства про працю. Наприклад, згідно із ст. 43 Конституції України закріплено заборону примусової праці та реалізовано у ст. 31 КЗпП України. Статтею 22 КЗпП заборонено необгрунтовану відмову у прийнятті на роботу, обмеження прав та законних інтересів або надання незаконних пільг та переваг певним категоріям працівників. Конвенцією № 29 Міжнародної організації праці 1930 р. також заборонено примусову працю.

Поєднання **імперативних** і **диспозитивних** методів притаманне для регулювання відносин у більшості інститутів трудового права – трудового договору, робочого часу і часу відпочинку, оплати праці і навіть матеріальної відповідальності.

Імперативний метод передбачає суворе дотримання вимог закону і вказівок вищих органів у формі наказів і заборон. Так, у

таких інститутах, як дисципліна праці, нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, охорона праці перевага надається імперативному методу. Наприклад, матеріальна відповідальність є правовим обов'язком працівника з відшкодування шкоди, заснованим на імперативному методі. Працівники зобов'язуються забезпечити зберігання майна і відшкодувати у повному обсязі завдану шкоду шляхом укладення договорів.

Регулювання відносин в інституті колективного договору переважно здійснюється на засадах диспозитивного методу, оскільки вони засновані на рівності сторін. Це результат переговорів між роботодавцями і працюючими стосовно регулювання робочого часу і часу відпочинку, оплати праці, преміювання тощо.

Договірне регулювання трудових відносин, пов'язане з диспозитивним методом, має три рівні реалізації: індивідуально-договірне, колективно-договірне, соціальне партнерство. Так, суб'єктами індивідуально-договірного регулювання є сторони трудового договору – працівник і роботодавець (власник або уповноважений ним орган) у процесі виконання останнім умов трудового договору. Правовою формою індивідуально-договірного регулювання є трудовий договір (контракт) як універсальна форма виникнення трудових правовідносин. Сторони вільно приймають рішення про укладення трудового договору, вони є рівними у визначенні його змісту.

Договірний спосіб регулювання відносин може поєднуватися з імперативним регулюванням. Таке втручання держави в укладення трудового договору зумовлене необхідністю забезпечити реалізацію прав окремих категорій осіб. Так, роботодавець не має права відмовити у прийнятті на роботу працівників, запрошених на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації; молодих спеціалістів, які закінчили вищий навчальний заклад і в установленому порядку направлені на роботу на дане підприємство, в установу, організацію; вагітних жінок, які мають

дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, а одиноких матерів – при наявності дитини віком до чотирнадцяти років; виборних працівників після закінчення строку повноважень; інших осіб, з якими власник або уповноважений ним орган відповідно до чинного законодавства зобов'язаний укласти трудовий договір. Вони можуть оскаржити відмову у прийнятті на роботу безпосередньо до суду згідно з ч. 2 ст. 232 КЗпП України.

Колективно-договірне регулювання ґрунтується на відносинах, що виникають на підприємстві з приводу організації праці і соціально-економічних питань. У колективних договорах можуть реалізовуватися й інтереси працівників. Так, наприклад, колективний договір може містити заборону застосовувати контрактну форму трудового договору.

Суб'єктами відносин із соціального партнерства є сторони соціального діалогу – представники працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Соціальні партнери мають будувати свої відносини на засадах соціального діалогу.

Відповідно до ст. 1 Закону «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. № 2862-VI соціальний діалог — процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціальної та економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин.

Правовими формами соціально-партнерських відносин є угоди на державному, галузевому, регіональному рівнях на двосторонній основі згідно із ч. 2 ст. 2 Закону «Про колективні договори і угоди».

Система трудового права – це об'єктивно необхідне поєднання норм трудового права з їх одночасним внутрішнім розподілом на взаємопов'язані та взаємодіючі правові інститути, що відображають реально існуючу систему відносин з участю у

суспільній праці. Система трудового права поділяється на *загальну та особливу*. Загальна складається із положень, що охоплюють основні засади законодавства про працю — предмет трудового права, сферу його дії, функції, принципи, джерела, суб'єкти соціально-трудоких відносин, їх права й обов'язки та ін. Особлива частина охоплює норми, що складають інститути: працевлаштування й зайнятості, трудового договору, робочого часу й часу відпочинку, нормування й оплати праці, дисципліни праці, матеріальної відповідальності, особливостей регулювання праці окремих категорій працівників (неповнолітні, жінки, особи, що поєднують роботу з навчанням), охорони праці, нагляду й контролю за додержанням законодавства про працю, трудових спорів.

Систему трудового права слід відрізнити від системи законодавства про працю, що являє собою сукупність нормативно-правових актів, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини. Законодавчі акти можуть систематизуватися, наприклад, за такою ознакою, як юридична сила. Система трудового законодавства отримує зовнішнє вираження у кодифікованому акті, яким є Кодекс законів про працю України.

8.2. Джерела трудового права

Джерела трудового права – це спосіб вираження норм права, що приймаються компетентними органами держави і призначені регулювати трудові відносини в процесі застосування праці і суспільного захисту працівників.

Основними джерелами трудового права є нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, у т.ч. ратифіковані ВРУ міжнародні договори, акти вищих судових інстанцій.

Джерела трудового права поділяються на види за різними ознаками: за юридичною силою, за характером прийняття.

За юридичною силою :

- Конституція України;

- Акти міжнародного регулювання праці;
- Закони (КЗпП, Закон України «Про зайнятість населення», ЗУ «Про відпустки» та ін);
- Підзаконні нормативно-правові акти (Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів, Накази, листи Міністерства соціальної політики);
- Акти органів місцевого самоврядування;
- Локальні нормативно-правові акти(колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку).

За характером прийняття:

- Прийняті органами держави (закони, укази, постанови і т.д.);
- Прийняті по узгодженню між власником або уповноваженим ним органом та працівниками (угоди, колективні договори і т.д.);
- Прийняті органами міжнародного правового регулювання праці (пакти про права людини, конвенції та рекомендації МОТ).

Визнання на загальнодержавному рівні прав людини і громадянина на звернення до міжнародних судових установ зумовило не тільки приведення до виконання рішень цих судів, але й використання їх у національній правозастосовчій практиці та визнанням їх джерелами трудового права.

Чільне місце у системі джерел трудового права посідає Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. на п'ятій сесії Верховної Ради України другого скликання.

Конституція забезпечує не тільки захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, а й соціальну спрямованість економіки. У Основному Законі наведено такий перелік трудових прав: а) право вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці, обирати рід занять та професію (ст.43); б) право на належні, безпечні та здорові умови праці(ст. 43); в) право на своєчасне одержання заробітної плати, не нижчої від визначеної законом (ст. 43); г) право на захист від безробіття; г) право на захист своїх прав

через механізм індивідуальних та колективних трудових спорів із використанням встановлених законом, способів їх вирішення, включаючи право на страйк (ст. 44; д) право на відпочинок (ст. 45) та ін.

Конституція України як закріплює право кожного на вільну працю, так і забороняє використання примусової праці (ст. 43). Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стани. Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення. У Конституції України відображено також право на соціальний захист (ст. 46), на достатній життєвий рівень для себе і для своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48) та ін.

Стаття 55 Конституції України закріплює, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є наша держава.

Згідно зі ст. 92 Конституції України засади регулювання праці і зайнятості визначаються виключно законами України.

Міжнародно-правове регулювання праці перетворилось у важливий чинник, що характеризує соціальну дійсність сучасного світу.

Так, у статті 9 Основного Закону України проголошується, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства держави. Стаття 8 КЗпП України конкретизує це конституційне положення щодо національного трудового законодавства, а саме, закріплюється норма, згідно з якою, якщо міжнародним договором або угодою, в яких бере участь Україна, встановлено інші правила, ніж ті, що їх містить вітчизняне законодавство про працю, то застосовуються правила міжнародного договору або міжнародної угоди.

За своєю природою міжнародні договори є неоднорідними: вони укладаються від імені уряду, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади та державних органів.

Найпоширенішим видом закріплення міжнародно-правових норм є двосторонні угоди між державами. Наприклад, такими угодами є: Угода між Урядом України і Урядом Республіки Вірменія про трудову діяльність та соціальний захист громадян України і Республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав; Угода між Урядом України та Урядом Словацької Республіки про взаємне працевлаштування громадян; Угода між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про взаємне працевлаштування громадян України та громадян Чеської Республіки та ін.

Велике значення мають багатосторонні договори України з іншими державами. Так, права в царині праці закріплено в міжнародних актах, серед яких можна вирізнити Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Європейську соціальну хартію. Наприклад, Загальна декларація прав людини закріплює такі права: на працю (ч. 1 ст. 23); на рівну оплату за рівну працю (ч. 2 ст. 23); на справедливу і задовільну винагороду (ч. 3 ст. 23); на створення професійних спілок (ч. 4 ст. 23); на відпочинок (ст. 24); на достатній життєвий рівень (ч. 1 ст. 25); на особливе піклування і допомогу в разі материнства та дитинства (ч. 2 ст. 25). У ст. 6 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права визначено, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення цього права. Звернено увагу держав-учасниць Пакту на те, що вони повинні вживати заходів, метою яких є повне здійснення цього права і які включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини.

Стаття 55 Статуту ООН наголошує на необхідності поваги до прав людини, а всі держави зобов'язані заохочувати загальну повагу та дотримання прав і свобод людини.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. передбачає створення та функціонування Європейського суду з прав людини.

Важливе місце серед міжнародних установ, що закріплюють і захищають трудові права людини, посідає Міжнародна організація праці (МОП). МОП – це спеціалізована міжнародна установа, заснована з метою міжнародного співробітництва для забезпечення тривалого миру та ліквідації соціальної несправедливості шляхом поліпшення умов праці.

Так, Україна ратифікувала конвенції МОП, що регулюють право на працю (№ 29 – про примусову або обов'язкову працю; № 47 – про скорочення робочого часу до сорока годин на тиждень; № 111 – про дискримінацію в галузі праці та занять; № 122 – про політику в галузі зайнятості; № 158 – про припинення трудових відносин за ініціативою підприємця), право на відпочинок (№ 52 – про щорічні оплачувані відпустки), право на захист від безробіття (№ 2 – про безробіття), право на справедливі та сприятливі умови праці (№ 45 – про застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах; № 60 – про вік дітей для прийняття на непромислові роботи; № 90 – про нічну працю підлітків у промисловості; № 95 – про охорону заробітної плати; № 100 – про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності; № 103 – про охорону материнства; № 138 – про мінімальний вік для прийняття на роботу), право об'єднуватися у професійні спілки, право на захист трудових прав (№ 87 – про свободу асоціації і захист права на організацію; № 98 – про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів; № 144 – про тристоронні консультації (міжнародні трудові норми); № 154 – про сприяння колективним переговорам).

Найвпливовішим європейським актом у сфері прав людини є Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р., у якій

відображено загалом 31 соціально-економічне право. Серед них такі права: на працю; на її справедливі умови; на її безпечні та здорові умови; на справедливу винагороду; на укладання колективних договорів; на захист дітей і підлітків; працюючих жінок – на охорону материнства; на професійну орієнтацію; на професійну підготовку; інвалідів – на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства; трудящих мігрантів і членів їх сімей – на захист і допомогу; на рівні можливості і рівне ставлення у вирішенні питань щодо працевлаштування і професії без дискримінації за ознакою статі; на інформацію і консультації; участь у визначенні і поліпшенні умов праці та виробничого середовища; на захист у випадках звільнення; працівників – на захист їх прав у разі банкрутства роботодавця; на гідне ставлення на роботі; працівників із сімейними обов'язками – на рівні можливості і рівне ставлення до них; представників працівників – на захист на підприємстві і умови, які мають створюватися для них; на інформацію і консультації під час колективного звільнення; на захист від бідності і соціального відчуження.

На європейському рівні право на працю та інші трудові права відображені також у таких нормативно-правових актів, як: директивах Європейського парламенту та Ради – № 2003/88/ЄЕС від 4 листопада 2003 р. «Про деякі аспекти організації робочого часу»; № 2002/73/ЄЕС від 23 вересня 2002 р. «Про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях зайнятості, підвищення кваліфікації та просування по службі, а також умов праці»; № 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 р. «Про впровадження заходів для заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи»; № 89/654/ЄЕС від 30 листопада 1989 р. «Про мінімальні вимоги щодо безпеки і охорони здоров'я в робочих зонах»; № 75/117/ЄЕС від 10 лютого 1975 р. «Про наближення законів держав-членів щодо застосування принципу рівної оплати праці для чоловіків і жінок»; № 80/987/ЄЕС від 20 жовтня 1980 р. «Про захист працівників в разі неплатоспроможності їх роботодавця»; № 91/533/ЄЕС від 14

жовтня 1991 р. «Щодо зобов'язання роботодавця повідомляти працівників про умови, які застосовуються при укладенні угод працевлаштування або до трудових відносин» та ін.

Закони ухвалюються на основі Конституції і конституційних законів. Серед них - кодифіковані і поточні. Кодифіковані закони є звідними юридичними актами, що дають змогу комплексно регулювати певну сферу суспільного життя. Основним актом, що регламентує трудові відносини, є Кодекс законів про працю, прийнятий ще 10 грудня 1971 р. (набув чинності 1 червня 1972 р.). КЗпП складається з 28 глав, які нараховують 265 статей. Кодекс визначає правові засади і гарантії прав на працю. Стаття 4 КЗпП закріплює, що акти законодавства України можуть прийматися відповідно до цього Кодексу.

Чинний КЗпП України все менше відповідає соціально-економічній ситуації в країні. Зростає небезпечний розрив між правовим регулюванням різних сфер соціально-економічної діяльності. Необхідне прийняття Трудового кодексу України, який має стати домінуючим законодавчим актом, що регулює трудові та інші пов'язані з ними відносини всіх фізичних осіб, які працюють за трудовим договором, забезпечення належного захисту прав та інтересів працівників у суспільному виробництві; стимулювання розвитку економіки для забезпечення реалізації зазначених норм.

Способи нормативно-правового регулювання суспільних відносин є підставою поділу законів на ті, де переважають норми матеріального або процесуального права.

Наприклад, у Законі України «Про оплату праці» переважають норми матеріального права, а у Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» – процесуальні.

Розрізняють систематизовані закони і закони з окремих питань.

До систематизованих віднесемо Закон України «Про об'єднання громадян», а до законів з окремих питань – «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності».

За колом осіб, які підпадають під дію правових приписів, розрізняють загальні закони, що стосуються всіх громадян (закони України «Про відпустки», «Про оплату праці» та ін.), і спеціальні закони, до яких належать закони «Про визначення розміру збитків, завданих підприємству, установі, організації розкраданням, знищенням (псуванням), недостачею або втратою дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та валютних цінностей» та ін.

Підзаконні акти — це збірне поняття, що охоплює найрізноманітніші правові приписи (від актів Президента України до актів локального (місцевого значення).

Укази Президента є джерелами трудового права. Вони видаються на виконання Конституції і законів України, є обов'язковими на всій території України.

Так, Указом Президента України від 6 квітня 2011 року введено в дію Положення про Міністерство соціальної політики України.

Особливе місце серед джерел трудового права належить постановам Верховної Ради України. Джерелом права є постанови парламенту, що мають нормативний характер. Наприклад, Положення про консультанта депутатської групи (фракції) Верховної Ради України та Положення про помічника-консультанта народного депутата України затверджені постановами Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 р., Дисциплінарний статут прокуратури України, затверджений постановою Верховної Ради України від 6 листопада 1991 р.

Наступний підзаконний нормативно-правовий акт - постанови Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України видає обов'язкові до виконання акти – постанови і розпорядження. Акти Уряду нормативного характеру видаються у формі постанов, а акти з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань – у формі розпоряджень.

Так, для приклада можна привести постанову від 19 березня 1994 року № 170 «Про впорядкування застосування контрактної

форми трудового договору», якою було затверджено Положення про порядок укладення контрактів при прийнятті на роботу працівників.

Постановами КМУ затверджуються статuti, положення, правила, інструкції та інші акти. **Статут, положення** – це звід правових норм, що визначає організацію і діяльність окремих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій загальнодержавного підпорядкування, їх службовців та інших осіб у певних сферах соціальної економічної діяльності.

Наприклад, Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1993 р., Положення про дисципліну працівників гірничих підприємств, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2002 р., Статут про дисципліну працівників спеціальних (воєнізованих) аварійно-рятувальних служб, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р.

Правила – це нормативний акт процедурного характеру, що конкретизує норми права більш загального характеру з метою регулювання поведінки суб'єктів правовідносин у певних галузях.

Інструкція – нормативний документ, яким роз'яснюється порядок застосування закону чи іншого правового акта з більшою юридичною силою, створюється механізм їх реалізації.

До джерел трудового права також відносять нормативні акти центральних органів виконавчої влади, до яких належать міністерства, а також центральні відомства - головні управління, національні агентства, комісії тощо, безпосередньо підпорядковані Кабінету Міністрів України.

Значна кількість відомчих нормативно-правових актів про працю ухвалюється Міністерством соціальної політики України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування, оплати, нормування і стимулювання праці, охорони і

умов праці, пенсійного забезпечення, соціального обслуговування населення, соціально-трудова відносин.

Особливе місце у системі джерел трудового права посідають нормативні акти Верховної Ради України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим. Згідно з Конституцією Автономної Республіки Крим, Верховна Рада Автономної Республіки Крим приймає Конституцію, яка затверджується Верховною Радою України, та інші нормативно-правові акти у формі рішень і постанов.

Наступну сходинку в системі джерел трудового права України займають акти голів місцевих державних адміністрацій.

Норми трудового права містяться й у нормативних рішеннях органів місцевого самоврядування, що ухвалюються колегіально (на пленарних засіданнях рад) відкритим або таємним голосуванням і поширюються на відповідну підвідомчу територію.

У царині трудового права слід виділити рішення Конституційного Суду України щодо відповідності Конституції України у справах про: а) свободу утворення профспілок від 18 жовтня 2000 р.; б) підвідомчість актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 р.; в) атестацію державних службовців від 8 липня 2003 р.; г) Дисциплінарний статут прокуратури від 22 червня 2004 р., г) граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу від 7 липня 2004 р.; д) граничний вік перебування на державній службі та на службі 72 в органах місцевого самоврядування від 16 жовтня 2007 р.; е) предмет та зміст закону про Державний бюджет України від 22 травня 2008 р. та ін.

Слід виділити рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення у справах про: а) тлумачення терміна «законодавство» від 9 липня 1998 р.; б) профспілку, що діє на підприємстві, від 29 жовтня 1998 р.; в) охорону трудових прав депутатів місцевих рад від 26 березня 2002 р.; г) підвідомчість актів про призначення або звільнення посадових осіб від 7 травня 2002 р.; г) суміщення службової діяльності керівників органів виконавчої влади від 17 жовтня 2002 р. та ін.

Верховний Суд України вправі давати обов'язкові керівні роз'яснення з питань, що виникають при розгляді справ судами. Для правильного й одноманітного регулювання трудових відносин мають важливе значення постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 6 листопада 1992 р., «Про судову практику в справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками» від 29 грудня 1992 р., «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р., «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці» від 24 грудня 1999 р. та ін.

Регулювання соціально-трудова відносин також здійснюється за допомогою угод та локальних нормативно-правових актів.

Так, Законом України від 1 липня 1993 р. «Про колективні договори і угоди» виділено два види нормативних договорів про працю – угоди і договори, які, будучи актами соціального партнерства, мають підпорядковуватися відповідним принципам, цілям та завданням.

Під угодою розуміється правовий акт, який регулює соціально-трудова відносини і укладається між повноважними представниками працівників та роботодавців на рівні держави, території, галузі. Виділяється генеральна угода, що встановлює загальні принципи регламентації соціально-трудова відносин на рівні держави; регіональна угода, що встановлює загальні принципи регулювання соціально-трудова відносин на рівні територіального утворення; галузева угода, що визначає загальні умови оплати праці, трудові гарантії та пільги працівникам певної галузі господарства.

Локальні нормативні акти – це прийняті в установленому порядку на підприємстві, в установі або організації правила загальнообов'язкової поведінки працівників та роботодавців, що регулюють відносини у сфері праці. Здійснюючи свої права у сфері регулювання соціально-трудова відносин у нових умовах

господарювання, підприємства в межах своєї компетенції видають переважно такі локальні нормативні акти, як колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про: а) атестацію працівників, б) оплату праці, в) преміювання, г) виплату винагороди за підсумками роботи за рік, г) охорону праці, д) комісію з питань охорони праці підприємства, е) уповноважених трудових колективів з питань охорони праці, графіки змінності, перелік працівників з ненормованим робочим днем тощо. Колективний договір поєднує в собі ознаки договору і нормативно-правового акта. Він укладається після проведення переговорів на певний строк. Колективний договір закріплює локальні норми права, що поширюються тільки на конкретне підприємство.

8.3. Трудові правовідносини

Трудові правовідносини безпосередньо пов'язані з виконанням роботи і особливим суб'єктним складом - працівник і роботодавець.

Особливість трудових відносин полягає у такому, а саме:

– обов'язковість їх настання з фактом початку роботи за трудовим договором; правовідносини, пов'язані з трудовими (наприклад, із притягнення до дисциплінарної або матеріальної відповідальності, з розгляду трудових спорів) можуть для працівника не виникнути зовсім;

– суб'єкти трудового правовідношення завжди є суб'єктами трудового права, тоді як не всі суб'єкти трудового права є суб'єктами трудових правовідносин. Наприклад, суб'єктами трудових правовідносин не є трудові колективи, профспілкові органи, органи влади та місцевого самоврядування, органи нагляду та контролю за дотриманням законодавства про працю, органи із розгляду трудових спорів;

– юридичним змістом його є сукупність прав та обов'язків суб'єктів;

– робота за трудовим правовідношенням виконується

працівником особисто, і він не вправі передоручити її нікому іншому;

– робота виконується за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою;

– працівник підпорядковується внутрішньому трудовому розпорядку;

– оплата праці провадиться на підставах, визначених законодавством, локальним регулюванням і договором сторін.

Трудові правовідносини – це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору, а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємстві, установі, організації, навчання і перекваліфікації за місцем праці і відносини, пов'язані з наглядом і контролем за додержанням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів і працевлаштуванням громадян.

Основним видом трудових правовідносин є власне індивідуальні трудові правовідносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем. Це свого роду двосторонній правовий зв'язок між працівником і роботодавцем на підставі трудового договору.

Другу групу трудових правовідносин становлять колективно-трудові правовідносини.

Трудові правовідносини мають свою структуру:

1) суб'єкти. З однієї сторони – робітник, з другої – роботодавець. В якості останнього може виступати власник підприємства, організації чи уповноважений їм орган або ж фізична особа (індивідуальний підприємець);

2) об'єкт. Об'єктом трудового правовідношення є трудова діяльність і її результати (матеріальні та духовні цінності);

3) зміст. Зміст трудового правовідношення складають права і обов'язки робітника і права і обов'язки роботодавця, а саме, сукупність суб'єктивних прав і обов'язків з виконання працівником за винагороду роботи за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою з підпорядкуванням внутрішньому

трудоному розпорядку, та зі створення належних умов для її виконання й оплати праці роботодавцем.

Умовами виникнення трудових правовідносин є:

- наявність у суб'єкта трудового правовідношення правоздатності і дієздатності;
- наявність правової норми;
- наявність юридичного факту, з яким закон пов'язує виникнення правових наслідків.

Сторонами (суб'єктами) трудового правовідношення є **працівник** та **роботодавець**.

Працівником може бути тільки фізична особа, яка має відповідні властивості (право- і дієздатність) і досягла певного віку.

Так, стороною у трудовому правовідношенні не може бути група осіб (колектив бригади може укласти договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність, але це не трудові відносини, а відносини із матеріальною відповідальністю).

Законодавством про працю не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років. Учнів загальноосвітніх шкіл та інших навчальних закладів можна приймати на роботу по досягненні ними чотирнадцятирічного віку на умовах, визначених законодавством.

Так, наприклад, у порівнянні з цивільним правом, коли правоздатність настає з народженням, а дієздатність – з досягненням певного віку, у трудовому праві цих властивостей працівник набуває водночас із початком роботи, коли працівник приступив до роботи на підставі укладеного трудового договору. Без цих підстав у працівника не виникне право ані на безпечні умови праці, ані на оплату праці, так саме, як і у роботодавця не виникне право вимагати додержання порядку на виробництві, виконувати міру праці, поки працівник не розпочне роботу.

Підставами виникнення трудових правовідносин є передбачені нормами права правомірні дії (юридичні акти)

роботодавця і особи, яка влаштовується на роботу (а іноді її представника), що містять їх вільне волевиявлення та спрямовані на встановлення трудових правовідносин.

Основною підставою виникнення трудових правовідносин є правовстановлюючий юридичний факт - укладення трудового договору вільним волевиявленням, угодою між сторонами і початок роботи на його основі. Згідно із ч.4 ст. 24 КЗпП трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли жодних документів про прийняття працівника на роботу не оформлювалося, але його фактично було допущено до роботи.

Так, до підстав виникнення трудових правовідносин можуть бути віднесені лише правомірні дії майбутніх учасників трудових правовідносин - юридичні акти. На відміну від цього підставами зміни або припинення трудових правовідносин можуть бути і односторонні дії їх учасників та інші дії, у тому числі й неправомірні, а також юридичні події (землетруси, хвороби, смерть тощо). Так, лише у випадку порушення прав одним з учасників трудових правовідносин потерпіла сторона вправі припинити їх за своєю волею та у порядку, передбаченому законом або угодою між сторонами.

Згідно з Законом України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності» від 22 червня 2012 року № 5026-VI, роботодавець - юридична особа (підприємство, установа, організація) або фізична особа - підприємець, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб. Роботодавці мають право об'єднуватися в організації роботодавців, вільно вступати до таких організацій та виходити з них, брати участь в їх діяльності на умовах та в порядку, визначених їх статутами.

Роботодавцю як власнику майна та організатору процесу праці належить право власності тільки на результати праці з його трьома елементами — володіння, користування, розпорядження.

Так, фізична особа може самотійно виступати роботодавцем, набувати загальної роботодавчої правосуб'єктності із набуттям повної цивільної дієздатності. Для особи, яка здійснює

підприємницьку діяльність, основне значення має її реєстрація як суб'єкта господарювання у порядку, встановленому законодавством.

Правовий статус фізичної особи, яка є роботодавцем – це закріплене нормами трудового права положення особи, яка визнається державою суб'єктом трудового права з визначеним колом основних, невідчужуваних прав і обов'язків, якими вона володіє у зв'язку з організацією найманої праці інших осіб. Трудова роботодавча правосуб'єктність фізичної особи визначає межі цього статусу, а статутні права і обов'язки – його зміст.

Юридичний зміст трудового правовідношення становлять права і обов'язки працівника та роботодавця. Як правило, права та обов'язки сторін кореспондують одне одному. Наприклад, праву працівника на належні й безпечні умови праці відповідає обов'язок роботодавця її організувати і створити безпечні умови для її виконання.

Основні права та обов'язки сторін трудового правовідношення впливають із умов трудового договору, за яким працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Однак, у ряді випадків для виникнення трудових правовідносин з окремими категоріями працівників недостатньо укласти трудовий договір (контракт), ще потрібний юридичний (фактичний) склад із декількох актів, тобто це сукупність послідовно накопичуваних двох або більше юридичних актів, які виступають обов'язковими елементами складу.

Юридичними елементами фактичних складів, поряд із трудовим договором, можуть виступати такі юридичні акти: акт обрання на виборну посаду; акт призначення на посаду; акт вступу в члени кооперативу (чи товариства, де особиста праця є

обов'язковою умовою членства); акт направлення на роботу при працевлаштуванні молодих фахівців, підготовка яких здійснювалася за державним замовленням; рішення суду про працевлаштування. Якщо порядок заміщення посад передбачає призначення уповноваженим на те органом, крім бажання працівника зайняти цю посаду, має відбутися акт призначення в цій посаді вищим органом.

Так, прийняття на державну службу на посади 3-7 категорії здійснюється, за загальним правилом, на підставі конкурсу (ст. 15 Закону України «Про державну службу»). Додатково потрібен висновок конкурсної комісії з пропозицією щодо призначення конкретного кандидата на вакантну посаду державного службовця; рішення керівника державного органу (трудовий договір).

За конкурсом також обираються науково-педагогічні працівники (ст. 48 Закону України «Про вищу освіту»), підставою виникнення трудових правовідносин з якими є фактичний склад: висновок кафедри; рішення Вченої ради вищого навчального закладу про обрання; трудовий договір.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 7.07.2010 р. встановлено, що голова місцевого суду, його заступник, голова апеляційного суду, його заступники, голова вищого спеціалізованого суду, його заступники призначаються на посади строком на п'ять років із числа суддів цього суду та звільняються з посад Вищою радою юстиції за поданням відповідної ради суддів (ст. 20). При призначенні на посаду керівників управлінь, відділів, інших структурних підрозділів обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій елементами фактичного складу є трудовий договір: акт погодження, виданий відповідним міністерством чи іншим центральним органом виконавчої влади (п. 1 Порядку призначення на посади та звільнення з посад керівників управлінь, відділів, інших структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, затвердженого Постановою КМ України від 29.07.1999 р. № 1374).

Будь-які зміни встановлених трудових правовідносин відбуваються лише в порядку і випадках, передбачених законодавством і можливі як зміни: а) змісту трудового договору; б) умов праці чи організації виробництва і праці (норми, правила).

Трудове законодавство пов'язує можливість зміни трудових правовідносин з такими юридичними поняттями, як тимчасові переведення, переміщення або зміна істотних умов праці.

Підстави зміни трудових правовідносин, як правило, мають договірний характер.

Так, тимчасові переведення на іншу роботу можливі тільки за взаємною згодою працівника і роботодавця. Як виняток, зміна трудових правовідносин за волевиявленням одного з учасників цих правовідносин допускається у небагатьох випадках: тимчасового переведення працівника на іншу роботу в разі надзвичайних обставин, які не можна заздалегідь передбачити (ст. 33 КЗпП України): переведення на легшу роботу за станом здоров'я (ст. 170 КЗпП України); переміщення працівника (ч. 2 ст. 32 КЗпП України): зміна істотних умов праці працівників при змінах в організації виробництва і праці роботодавця (ч. 3 ст. 33 КЗпП України).

Юридичні підстави зміни трудових правовідносин викликають тільки правозмінюючі наслідки і не припиняють існування трудових правовідносин у просторі й часі.

Підставами припинення трудових правовідносин виступають юридичні факти. Так, юридичні факти містять у собі двостороннє волевиявлення учасників трудових правовідносин, наприклад, при постійних переведеннях (ч. 1 ст. 32 КЗпП України) або при припиненні трудового договору за угодою сторін (п. 1 ст. 36 КЗпП України), так і одностороннє волевиявлення одного з них за певних обставин (статті 38—41 КЗпП України). Наприклад, при звільненні за п. 3 ст. 40 КЗпП України необхідними є три юридичних факти: а) дисциплінарний проступок; б) притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності або застосування громадського стягнення; в) вчинення працівником нового дисциплінарного проступку протягом наступних 12 місяців.

Наприклад, строкові трудові правовідносини припиняються у зв'язку із закінченням строку трудового договору (подія), та при цьому потрібне волевиявлення небажання продовжити трудові правовідносини хоча б одного учасника цих правовідносин (акт) (п.2 ст. 36 КЗпП України).

Існують випадки, коли для припинення трудових правовідносин попередньо необхідні юридичні факти уповноважених суб'єктів (третьох осіб), які не є стороною трудових правовідносин.

Так, трудові правовідносини припиняються: а) на вимогу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) (ст. 45 КЗпП України); б) призову чи вступу працівника на військову службу, або направлення на альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36 КЗпП України); в) на вимогу батьків неповнолітнього або інших осіб та органів (ст. 199 КЗпП України).

Трудові правовідносини припиняються також у зв'язку зі смертю працівника чи роботодавця або визнанням його померлим у встановленому законом порядку, а також у зв'язку з визнанням роботодавця ліквідованим у встановленому законом порядку за умови відсутності правонаступництва.

8.4. Суб'єкти трудового права

Суб'єктами трудового права є учасники індивідуальних і колективних трудових відносин, регульованих законодавством про працю, які мають суб'єктивні трудові та юридичні обов'язки.

Основними суб'єктами трудового права є працівники і роботодавці. Неосновні суб'єкти - похідні та допоміжні. Похідні - особи, які шукають роботу (безробітний), інвалід внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання та ін. До суб'єктів, правовий статус яких має допоміжний характер, належать професійні спілки, трудовий колектив, державні органи.

За кількісною ознакою суб'єкти трудового права поділяються на індивідуальні та колективні.

Всі названі суб'єкти трудового права наділені правовим статусом, який включає:

- трудову правосуб'єктність (трудова право- і дієздатність);
- трудові права і обов'язки;
- юридичні гарантії забезпечення прав;
- відповідальність за невиконання обов'язків.

Трудова правосуб'єктність – це правова категорія, що виражає здатність суб'єкта бути учасником трудових і пов'язаних з ними правовідносин.

Суб'єктивне право та юридичний обов'язок безпосередньо кореспондують один з одним. Якщо суб'єктивне право - це передбачена для уповноваженого суб'єкта трудового права з метою задоволення його інтересів міра можливої поведінки, забезпечена юридичними обов'язками інших суб'єктів трудового права, то юридичний обов'язок — це передбачена для зобов'язаного суб'єкта трудового права і забезпечена можливістю державного примусу міра необхідної поведінки, якою він має керуватися в інтересах уповноваженого суб'єкта права.

Так, Закон України від 15 вересня 1999 р. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» у ст. 1 визначає працівника як фізичну особу, що працює на підставі трудового договору на підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи, яка використовує найману працю.

У статті 3 КЗпП України закріплено загальне положення про те, що законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичною особою. Будь-який громадянин, маючи статус працівника, підпадає під дію норм трудового законодавства, за виключенням із загального правила працівників деяких підприємств з іноземними інвестиціями, а також для громадян, які працюють у кооперативах та їх об'єднаннях, колективних сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах і одночасно є членами

цих господарюючих суб'єктів (особливості їх праці визначаються законодавством та їх статутами).

Іноземці та особи без громадянства мають рівні з громадянами України права і обов'язки в трудових відносинах, якщо інше не передбачено законодавством та міжнародними договорами України. Іноземці, які постійно проживають в Україні, а також яким надано статус біженця, мають право працювати на підприємствах, в установах і організаціях або займатися іншою трудовою діяльністю на підставах і в порядку, встановлених для громадян України. Однак іноземці не можуть призначатися на певні посади або займатися певною трудовою діяльністю, якщо відповідно до законодавства України призначення на ці посади або зайняття такою діяльністю пов'язане з належністю до громадянства України. Трудове законодавство не регулює трудові відносини іноземців, які працюють у складі дипломатичних представництв іноземних держав або представництв міжнародних організацій в Україні, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Згідно зі ст. 2 КЗпП України право громадян України на працю (тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру), включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Україна забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою.

Працівники мають право на відпочинок відповідно до законів про обмеження робочого дня та робочого тижня і про щорічні оплачувані відпустки; право на здорові і безпечні умови праці; на об'єднання в професійні спілки та на вирішення колективних трудових спорів; на участь в управлінні підприємством, установою,

організацією; на матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності; на матеріальну допомогу в разі безробіття; на звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади, крім випадків, передбачених законодавством, та інші права, встановлені законодавством. Додаткові права працівників можуть встановлюватися галузевими, локальними нормативними актами та індивідуальними договорами.

Основними обов'язками працівника є: а) сумлінне виконання своїх обов'язків за трудовим договором; б) дотримання трудової дисципліни і правил внутрішнього трудового розпорядку; в) виконання встановлених норм праці та завдань роботодавця; г) дотримання норм з охорони праці; г) дбайливе ставлення до майна роботодавця; д) шанування честі, гідності та інших особистих немайнових прав роботодавця; е) відшкодування шкоди, заподіяної майну роботодавця винними діями під час виконання трудових обов'язків та ін. Конкретні обов'язки по кожній посаді визначаються у кваліфікаційних характеристиках (посадових інструкціях), розроблених відповідно до державних стандартів.

Статею 1 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» роботодавець визначається як власник підприємства, установи або організації незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважений ним орган чи фізична особа, які відповідно до законодавства використовують найману працю.

Законом України від 5 червня 1995 р. «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю України» внесено зміни до ч. 1 ст. 21 КЗпП України, якими передбачено, що роботодавцями, крім юридичних осіб, можуть бути також фізичні особи. Фізичні особи-роботодавці поділяються на фізичних осіб — суб'єктів підприємницької діяльності без створення юридичної особи з правом наймання працівників та фізичних осіб, які використовують найману працю, пов'язану з наданням особистих послуг (кухарі, няньки, водії тощо).

Юридична особа може бути роботодавцем незалежно від організаційно-правової форми створення, форми власності, галузевої належності, підпорядкування та інших ознак.

Юридична особа набуває прав та обов'язків та здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів і чинного законодавства. У трудових відносинах органами юридичної особи є її керівник (генеральний директор, директор, президент тощо) або інші органи, що користуються згідно зі статутом (положенням) правом прийняття і звільнення працівників, видання наказів і розпоряджень та наділені іншими повноваженнями у сфері організаційно-управлінської діяльності.

Власнику майна або уповноваженому ним органу належить право призначати, обирати або в інший спосіб підібрати керівника.

Так, контракти з керівниками підприємств, що є у державній власності, укладаються міністерствами, іншими підвідомчими Кабінету Міністрів України органами виконавчої влади, у віданні яких перебувають ці підприємства, за погодженням з Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією відповідно до номенклатурних груп, до яких вони належать за затвердженими показниками. Керівник підприємства є стороною трудових правовідносин як працівник. Його відмінність від інших працівників полягає у тому, що внаслідок свого службового становища і виконуваної функції він відповідає за здійснення виробничого процесу.

Основними правами роботодавця є: а) право на добір працівників; б) право на укладання, зміну та розірвання трудових договорів з працівниками; в) право вимагати від працівника належного виконання роботи відповідно до умов трудового договору, дотримання внутрішнього трудового розпорядку, правил охорони праці, дбайливого ставлення до ввіреного йому майна; г) право на ведення колективних переговорів з метою укладання колективних договорів, угод; ґ) право заохочувати працівників за результатами праці; д) право застосовувати до працівників, винних у порушенні своїх трудових обов'язків, дисциплінарні стягнення; е)

право на відшкодування шкоди, заподіяної працівником унаслідок порушення ним своїх трудових обов'язків; є) право ухвалювати локальні нормативні акти; ж) право на створення організацій роботодавців та ін.

Основними обов'язками роботодавця є: а) шанувати честь, гідність та інші особисті права працівника; б) дотримуватися вимог трудового законодавства; в) створювати працівникам належні, безпечні та здорові умови праці; г) своєчасно виплачувати працівникам заробітну плату та здійснювати інші виплати, передбачені нормативно-правовими актами, угодами, колективними і трудовими договорами; г) сприяти створенню передбачених нормативно-правовими актами, колективними договорами та угодами умов для здійснення своїх повноважень органам трудового колективу, профспілкам; д) забезпечувати на вимогу другої сторони ведення колективних переговорів з метою укладення колективного договору; е) надавати працівникам та їх представникам повну і достовірну інформацію, необхідну для ведення колективних переговорів та здійснення контролю за виконанням умов колективних договорів, угод та ін.

Наступним суб'єктом трудових правовідносин є **трудовий колектив**. Відповідно до ст. 252-1 КЗпП України трудовий колектив підприємства утворюють усі громадяни, які своєю працею беруть участь у його діяльності на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством.

Членами трудового колективу є всі, хто уклав з підприємством, установою, організацією трудовий договір (контракт, угоду): працівники, що уклали трудовий договір на невизначений строк, на визначений строк, сумісники, працівники, які працюють за трудовим договором у фізичних осіб, надомні працівники та ін. Особи, які для підприємства виконують роботи за цивільно-правовими договорами (підряду, доручення тощо), до складу трудового колективу не включаються. Їх відносини регулюються цивільним законодавством.

До складу трудового колективу підприємства, установи, організації відповідно до їх структури входять трудові колективи структурних підрозділів, у тому числі відокремлених (філіалів, представництв, цехів, відділів, ділянок, бригад та ін.). Колектив же всього підприємства є основним трудовим колективом. Залежно від форми власності на засоби виробництва розрізняють трудові колективи державних, колективних та комунальних підприємств. На підставі виду суспільної діяльності і сфери застосування праці трудові колективи класифікуються на: виробничі, з обслуговування населення, наукові, сфери освіти, охорони здоров'я тощо.

Трудові колективи діють на основі: а) поєднання інтересів своїх членів, колективу, держави та суспільства; б) участі працівників в управлінні виробництвом і регулюванні умов праці; в) єдності інтересів у виконанні виробничих завдань членів трудового колективу та представників органів управління підприємства; г) додержання трудової та виробничої дисципліни, охорони прав і законних інтересів кожного члена трудового колективу; ґ) створення умов для участі кожного члена трудового колективу у здійсненні його повноважень; д) гласності та надання систематичної інформації членам колективу про здійснення трудовим колективом належних йому повноважень.

Згідно зі ст. 65 ГК України повноваження трудового колективу щодо його участі в управлінні підприємством встановлюються статутом або іншими установчими документами відповідно до законодавства про працю. Серед його повноважень особливе місце посідають ті, що пов'язані з укладенням колективного договору.

Так, відповідно до ст. 3 Закону України від 1 липня 1993 р. «Про колективні договори і угоди» колективний договір укладається між власником або уповноваженим ним органом, з одного боку, і однією чи декількома профспілковими або іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а у разі відсутності таких органів — представниками трудящих, обраними і уповноваженими трудовим колективом, — з

другого. Проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі і виноситься на розгляд загальних зборів (конференції) трудового колективу. Тільки після схвалення проекту зборами (конференцією) трудового колективу він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через п'ять днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлено зборами (конференцією) трудового колективу.

У статті 142 КЗпП України передбачено, що правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовим колективом за поданням власника або уповноваженого ним органу і профспілковим комітетом на основі типових правил. П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється роботодавцем спільно з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням з місцевою радою. Згідно зі ст. 153 КЗпП України трудові колективи обговорюють і схвалюють комплексні плани поліпшення умов охорони праці та санітарно-оздоровчих заходів і контролюють виконання цих планів. Колективи через обраних ними уповноважених, професійні спілки в особі своїх виборних органів і представників контролюють додержання всіма працівниками нормативних актів про охорону праці на підприємствах. Трудові колективи контролюють використання коштів, призначених на охорону праці.

За ст. 223 КЗпП України загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менше 15 чоловік обираються комісії по трудових спорах. Порядок обрання, чисельність, склад і строк повноважень комісії визначаються загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства. За рішенням загальних зборів (конференції) комісії по трудових спорах можуть бути створені у структурних підрозділах.

Згідно зі ст. 152 КЗпП України роботодавець має право

замість накладання дисциплінарного стягнення передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу.

Представники трудових колективів можуть брати участь у роботі атестаційних комісій.

Так, відповідно до п. 10 Положення про атестацію наукових працівників, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 серпня 1999 р., до складу атестаційної комісії залучаються висококваліфіковані наукові працівники і представник профспілкового органу або уповноважений від трудового колективу, який обирається на загальних зборах колективу.

За ст. 65 ГК України рішення з соціально-економічних питань, що стосуються діяльності підприємства, виробляються і ухвалюються його органами управління за участю трудового колективу і уповноважених ним органів. Питання щодо поліпшення умов праці, життя і здоров'я, гарантії обов'язкового медичного страхування працівників підприємства та їх сімей, а також інші питання соціального розвитку вирішуються трудовим колективом за участю роботодавця відповідно до законодавства, установчих документів підприємства, колективного договору.

Повноваження трудових колективів здійснюються безпосередньо загальними зборами трудового колективу або їх виборними органами — радою трудового колективу та іншими відповідними органами. Інтереси колективу не може представляти власник. Забороняється будь-яке втручання, яке може обмежити законні права працівників та їх представників або заборонити їх здійснення, з боку органів представницької і виконавчої влади та господарського управління, політичних партій, роботодавців та інших осіб при здійсненні трудовим колективом його повноважень.

У загальних зборах мають право брати участь усі члени трудового колективу. Загальні збори трудового колективу визнаються правомочними, якщо на них присутні більше половини членів колективу. Збори скликаються у міру необхідності. У разі проведення загальних зборів у цехах, відділах, інших структурних

підрозділах підприємства рішення вважається ухваленим, якщо за нього проголосувала проста більшість членів трудового колективу, які беруть участь у зборах, якщо не визначено, що для ухвалення відповідного рішення необхідна кваліфікована більшість голосів.

Рішення загальних зборів ухвалюється простою більшістю голосів присутніх, як правило, відкритим голосуванням.

Так, згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» рішення про оголошення страйку вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість найманих працівників або дві третини делегатів конференції. Рішення мають бути доведені до відома всіх членів колективу. Рішення трудового колективу, ухвалені відповідно до їх повноважень та чинного законодавства, є обов'язковими для членів колективу, роботодавця.

Особливості правового регулювання, засади створення, права та гарантії діяльності профспілок визначають Закон України від 15 вересня 1999 р. «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», глава XVI «Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями» та статті деяких глав КЗпП України, рішення Конституційного Суду України та інші правові акти.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» професійні спілка – це добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Діяльність профспілок будується на принципах законності та гласності. Профспілки, їх об'єднання у своїй діяльності не залежать від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підзвітні і не підконтрольні. Забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, роботодавців, їх об'єднань у статутну діяльність профспілок, їх організацій та об'єднань.

Громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати профспілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами, брати участь у роботі профспілок. Іноземні громадяни та особи без громадянства не можуть створювати профспілки, але можуть вступати до профспілок, якщо це передбачено їх статутами.

Членами профспілок можуть бути особи, які працюють на підприємстві, в установі або організації незалежно від форм власності і видів господарювання, у фізичної особи, яка використовує найману працю, особи, які забезпечують себе роботою самостійно, особи, які навчаються в навчальному закладі.

Громадяни вільно обирають профспілку, до якої вони бажають вступити. Підставою для вступу до профспілки є заява громадянина (працівника), подана в первинну організацію профспілки. При створенні профспілки прийом до неї здійснюється установчими зборами. Ніхто не може бути примушений вступати або не вступати до профспілки. Статутами (положеннями) може бути передбачено обмеження щодо подвійного членства у профспілках. Роботодавці не можуть бути членами виборних органів профспілки будь-якого рівня.

Обмеження щодо членства у профспілках встановлюються виключно Конституцією та законами України.

Згідно зі ст. 16 Закону України «Про Конституційний Суд України» судді Конституційного Суду України не можуть належати до профспілок. Особливості застосування Закону України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності» в Збройних Силах України (для військовослужбовців), органах внутрішніх справ, Службі безпеки України встановлюються відповідними законами. Так, за ст. 6 Закону України від 25 березня 1992 р. «Про Службу безпеки України» на період служби чи роботи за трудовим договором членство співробітників Служби безпеки України у таких об'єднаннях зупиняється. Як виняток, дозволяється членство працівників, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України, у професійних спілках.

Профспілки та їх об'єднання створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав і інтересів членів профспілки в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцями, а також з іншими об'єднаннями громадян.

До форм реалізації захисної функції профспілок належать:

а) участь у відносинах соціального партнерства, у тому числі відносин щодо встановлення умов праці на підприємстві:

б) участь у застосуванні встановлених умов праці на підприємстві;

в) участь у вирішенні трудових спорів;

г) здійснення профспілкового контролю за дотриманням законодавства про працю і правил охорони праці.

Крім функцій представництва та захисту, профспілки здійснюють контроль за дотриманням трудового законодавства, виконанням колективних договорів, угод. У разі порушення роботодавцями, їх об'єднаннями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування умов колективного договору, угоди профспілки, їх об'єднання мають право направляти їм подання про усунення цих порушень, яке розглядається у тижневий строк. Обсяг прав профспілок щодо захисту інтересів працівників не ставиться у залежність від статусу профспілки.

У ст. 11 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» визначено, що профспілки можуть мати статус первинних, місцевих, обласних, регіональних, республіканських, всеукраїнських.

Статус первинних мають профспілки чи організації профспілки, що діють на підприємстві, в установі, організації, навчальному закладі або об'єднують членів профспілки, які забезпечують себе роботою самостійно чи працюють на різних підприємствах, в установах, організаціях або у фізичних осіб. Статус місцевих мають профспілки, які об'єднують не менш як дві первинні профспілкові організації, що діють на різних підприємствах, в установах, організаціях однієї адміністративно-

територіальної одиниці (міста, району в місті, району, села, селища). Статус обласних мають профспілки, організації яких є у більшості адміністративно-територіальних одиниць однієї області, міст Києва та Севастополя; у більшості адміністративно-територіальних одиниць однієї області, міст Києва та Севастополя, де розташовано підприємства, установи або організації певної галузі. Статус регіональних мають профспілки, організації яких є у більшості адміністративно-територіальних одиниць двох чи більше областей. Статус всеукраїнських профспілок визначається за однією з таких ознак:

1) наявністю організацій профспілки у більшості адміністративно-територіальних одиниць України, визначених ч. 2 ст. 133 Конституції України (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь);

2) наявністю організацій профспілки у більшості з тих адміністративно-територіальних одиниць України, де розташовано підприємства, установи або організації певної галузі.

Статус республіканських профспілок Автономної Республіки Крим визначається за ознаками всеукраїнських профспілок стосовно території Автономної Республіки Крим. Статусом профспілок зумовлюється представництво відповідної профспілки на загальнонаціональному, регіональному, місцевому, галузевому рівнях при веденні консультацій, колективних переговорів щодо укладення угод, колективних договорів (на відповідному територіальному та галузевому рівнях), участь у роботі тристоронніх органів, керування соціальним страхуванням тощо.

Згідно зі ст. 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» профспілки, їх об'єднання легалізуються шляхом повідомлення на відповідність заявленому статусу. Всеукраїнські профспілки легалізуються Міністерством юстиції України, а інші профспілки — відповідно Головним управлінням юстиції Міністерства юстиції України в Автономній Республіці Крим, обласними, Київським та Севастопольським міськими, районними, районними у містах, міськими (міст обласного значення)

управліннями юстиції. Для легалізації профспілок їх засновники або керівники виборних органів подають заяви. До заяви додаються статут профспілки з рішенням про його затвердження, відомості про виборні органи, наявність організацій профспілки у відповідних адміністративно-територіальних одиницях, про засновників об'єднань. На підставі поданих документів легалізуючий орган у місячний строк: а) підтверджує заявлений статус; б) включає профспілку, об'єднання профспілок до реєстру об'єднань громадян; в) видає свідоцтво про легалізацію із зазначенням відповідного статусу. Легалізуючий орган не може відмовити в легалізації. У разі невідповідності поданих документів профспілки зазначеному статусу легалізуючий орган пропонує профспілці надати додаткову документацію, необхідну для підтвердження статусу. Статус організацій всеукраїнської профспілки чи профспілки іншого статусу визначається статутом цієї профспілки. Про належність до певної профспілки організації, які діють на підставі статуту цієї профспілки, надсилають легалізуючому органу за місцем свого знаходження повідомлення із посиланням на свідоцтво про легалізацію профспілки, на підставі якого вони включаються до реєстру об'єднань громадян. Первинні профспілкові організації також письмово повідомляють про це роботодавця.

Профспілки можуть припинити свою діяльність шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску, примусового розпуску). Рішення про реорганізацію чи ліквідацію (саморозпуск) ухвалюється з'їздом (конференцією), загальними зборами відповідно до статуту (положення). Одночасно з прийняттям такого рішення ухвалюється також рішення про використання майна та коштів профспілок, їх об'єднань, що залишилися після проведення всіх необхідних розрахунків, на статутні чи благодійні цілі. Діяльність профспілок, яка порушує Конституцію та закони України, може бути заборонена тільки за рішенням місцевого суду, а профспілок зі статусом всеукраїнських і республіканських та об'єднань профспілок з відповідним статусом – тільки за рішенням Верховного Суду України. Не допускаються примусовий розпуск, припинення, а також заборона діяльності профспілок, їх об'єднань

за рішенням будь-яких інших органів. Рішення про примусовий розпуск об'єднання профспілок не тягне за собою розпуску профспілок, які входять до цього об'єднання. Примусовий розпуск профспілки чи об'єднання профспілок призводить до анулювання свідоцтва про реєстрацію та виключення з Реєстру об'єднань громадян України, втрати прав юридичної особи з обов'язковим повідомленням про це у засобах масової інформації.

Основні права і обов'язки профспілок, їх об'єднань зазначено в розділі II Закону України «Про професійні спілки, їх права і гарантії діяльності». До них належать права профспілок: представляти інтереси своїх членів, а у питаннях колективних інтересів працівників – незалежно від їх членства в профспілках – у взаємовідносинах з роботодавцями, органами державної влади і органами місцевого самоврядування та іншими об'єднаннями громадян; вести колективні переговори і укладати колективні договори та угоди; здійснювати громадський контроль за додержанням законодавства про працю; забезпечувати зайнятість населення; щодо соціального захисту та забезпечення достатнього життєвого рівня громадян; у галузі соціального страхування; в управлінні підприємствами та при зміні форм власності; у вирішенні трудових спорів: організовувати страйки та проводити інші масові заходи; щодо інформації з питань праці та соціально-економічного розвитку; створювати навчальні, культурно-освітні заклади, дослідні та інші організації; у сфері захисту духовних інтересів трудящих; у захисті житлових прав громадян; щодо притягнення до відповідальності посадових осіб та ін.

Повноваження первинні профспілкові організації здійснюють через утворені відповідно до статуту (положення) виборні органи, а в організаціях, де виборні органи не створюються, – через профспілкового представника, уповноваженого за статутом на представництво інтересів членів профспілки.

Виборний орган первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі або організації: укладає та контролює виконання колективного договору, звітує про його виконання на

загальних зборах трудового колективу, звертається з вимогою до відповідних органів про притягнення до відповідальності посадових осіб за невиконання умов колективного договору; разом із роботодавцем вирішує питання запровадження, перегляду та змін норм праці, оплати праці працівників підприємства, вирішує питання робочого часу і часу відпочинку, погоджує графіки змінності та надання відпусток, питання соціального розвитку підприємства, поліпшення умов праці, матеріально-побутового, медичного обслуговування працівників; бере участь у вирішенні соціально-економічних питань, визначенні та затвердженні переліку і порядку надання працівникам соціальних пільг; бере участь у розробленні правил внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи або організації; представляє інтереси працівників за їх дорученням при розгляді індивідуальних трудових спорів та у колективному трудовому спорі, сприяє його вирішенню; ухвалює рішення про вимогу до роботодавця розірвати трудовий договір (контракт) з керівником підприємства, якщо він порушує законодавство про працю, ухиляється від участі у переговорах щодо укладення або зміни колективного договору, не виконує зобов'язань за колективним договором, припускається інших порушень законодавства про колективні договори та ін.

Згідно з ч. 1 ст. 259 КЗпП України нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю здійснюють спеціально уповноважені на те органи та інспекції, які не залежать у своїй діяльності від власника або уповноваженого ним органу. Центральне місце серед них посідає Державна інспекція з питань праці, яка здійснює свою діяльність відповідно до Положення, затвердженого Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 386/2011. Держпраці України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України – міністра соціальної політики України.

Основними завданнями Держпраці України є: реалізація державної політики з питань державного нагляду та контролю за

дотриманням законодавства про працю; реалізація державної політики з питань державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про зайнятість населення; реалізація державної політики з питань контролю за додержанням законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою додержання прав і гарантій застрахованих осіб; розроблення та внесення пропозицій щодо формування державної політики з питань державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, а також законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою додержання прав і гарантій застрахованих осіб.

Місцеві державні адміністрації і органи місцевого самоврядування як суб'єкти трудового права у межах відповідної території забезпечують реалізацію державної політики в галузі охорони праці, формують за участю профспілок програми заходів з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища, що мають міжгалузеве значення, здійснюють контроль за додержанням нормативних актів про охорону праці, забезпеченням соціального захисту працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці, якістю атестації робочих місць, встановлюють квоти на прийом на роботу молоді, інвалідів. У ст. 16 Закону України від 9 квітня 1999 р. «Про місцеві державні адміністрації» визначено основні напрями проведення державного контролю місцевими державними адміністраціями. Одним із таких напрямів є контроль за охороною праці та її своєчасною оплатою, не нижче визначеного державою мінімального розміру.

Органи місцевого самоврядування репрезентують відповідні територіальні громади і здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, визначені

Конституцією України, названим та іншими законами. Так, до повноважень виконавчих органів місцевого самоврядування ст. 30 Закону від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить: здійснення відповідно до законодавства контролю за: а) належними, безпечними і здоровими умовами праці на цих підприємствах та об'єктах; б) ухваленням рішень про скасування наданого ними дозволу на експлуатацію об'єктів у разі порушення нормативно-правових актів про охорону праці, екологічних, санітарних правил та інших вимог законодавства.

Зазначені та деякі інші державні органи є суб'єктами трудового права, а отже, можуть бути учасниками відносин, що входять до сфери дії трудового права України. Державні органи можуть виступати також як роботодавці, тому вони повинні відповідати вимогам, установленим для цієї категорії суб'єктів трудового права.

8.5. Колективний договір

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про колективні договори і угоди» колективний договір укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів.

Колективний договір є формою розв'язання соціально-економічних проблем і регулювання трудових відносин між найманими працівниками та роботодавцями, за допомогою яких забезпечуються співробітництво і узгодження їх інтересів шляхом переговорів, взаємних поступок і компромісів для досягнення соціального миру. Такі відносини є відносинами соціального партнерства, тобто колективний договір є актом соціального партнерства між роботодавцем та найманими працівниками в особі профспілок, а в разі їх відсутності – інших уповноважених на представництво осіб та органів.

Колективний договір - локальний нормативно-правовий акт. Це угода, яка укладається між власником або уповноваженим ним органом (особою), з одного боку, і виборними органами первинних профспілкових організацій, а в разі їх відсутності – представниками, вільно обраними на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів – з другого, для узгодження інтересів на підприємствах, установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, що використовують найману працю і мають права юридичної особи, яка містить зобов'язання сторін щодо врегулювання трудових, виробничих та інших соціально-економічних відносин і положення, які встановлюють умови праці, її оплату, режими робочого часу та часу відпочинку, а також додаткові трудові і соціально-побутові пільги для працівників.

Бути стороною у колективному договорі можуть й інші представницькі органи за умови відсутності профспілок і якщо наймані працівники надали їм відповідні повноваження. Такі повноваження надаються загальними зборами, конференцією трудового колективу в установленому законом порядку шляхом голосування.

Якщо на підприємстві діють декілька професійних спілок або інших уповноважених трудовим колективом представницьких організацій, усі вони повинні сформувати спільний представницький орган для ведення переговорів і укладення колективного договору.

Даний висновок міститься в рішенні Конституційного Суду України від 29 жовтня 1998 р. № 14/рп-98 у справі за конституційним зверненням вільної профспілки працівників метрополітенів України щодо офіційного тлумачення поняття «професійна спілка, що діє на підприємстві, установі, організації», використаного в абз. 6 ч. 1 ст. 43і КЗпП України (справа про профспілку, що діє на підприємстві) № 1-31/98.

У разі, коли профспілкові та інші представницькі організації не досягли згоди і не створили спільний орган або не досягнуто

згоди в роботі спільного органу, загальні збори, конференція трудового колективу вирішують, кому надати переважне право на ведення переговорів і укладення колективного договору. З цією метою для більш об'єктивного вирішення питання законом передбачено можливість розроблення конкурентних проектів колективних договорів і винесення їх на обговорення.

Загальні збори трудового колективу ухвалює найбільш прийнятний проект колективного договору і доручає профспілці або іншому уповноваженому трудовим колективом органу, який представив проект, на його основі провести переговори і укласти колективний договір. Найбільш прийнятним вважається проект, який шляхом рейтингового голосування набрав найбільшу кількість голосів.

Коли на підприємстві відсутній профспілковий або інший уповноважений на представництво трудовим колективом орган, право на ведення переговорів і укладення колективного договору надається представникам трудящих, обраним і уповноваженим трудовим колективом.

Колективні угоди можуть укладатися на національному, галузевому, територіальному рівнях на двосторонній або тристоронній основі: генеральні угоди, галузеві угоди, територіальні угоди. Сторонами колективних угод є сторони соціального договору, склад яких визначається відповідно до законодавства про соціальний діалог.

Так, сторонами угоди на галузевому рівні є власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи і профспілки чи об'єднання профспілок або інших представницьких організацій трудящих, які мають відповідні повноваження, достатні для ведення переговорів, укладення угоди та реалізації її норм на більшості підприємств, що входять до сфери їх дії.

Угода на регіональному рівні укладається між місцевими органами державної влади або регіональними об'єднаннями підприємців, якщо вони мають відповідні повноваження, і об'єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовими колективами органами.

Відповідно до ст. 13 КЗпП України зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції з урахуванням законодавства для генеральної, галузевих та регіональних угод.

Договором встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема: зміни в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом); режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; умов і охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників; гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги.

До колективного договору можуть включатися положення про організацію виробництва, організацію праці, її оплати, охорону праці, режими робочого часу і часу відпочинку, надання пільг працівникам, організацію медичного і житлово-побутового обслуговування тощо.

Усі умови колективного договору поділяють на інформаційні, зобов'язальні, нормативні та ті, що встановлюють відповідальність за невиконання умов колективного договору.

Інформаційні положення складаються з питань про мінімальну заробітну плату, встановлену у законодавчому порядку, мінімальну тривалість відпустки, порядок оплати праці сумісників тощо їх можна включати, а можна і не включати до колективного договору.

Зобов'язальні положення складають зобов'язання сторін, спрямовані на поліпшення виробничих показників, досягнення певних успіхів, збільшення прибутку, розвитку всіх видів статутної діяльності.

Нормативні положення складаються з встановлення пільг, додаткових відпусток, додаткових виплат тощо. Нормативні положення діють протягом усього часу чинності колективного договору.

Наприклад, на підставі ст. 9-1 КЗпП у колективному договорі можна передбачити такі нормативні положення як скорочування робочого дня вагітним, дотації на оплату комунальних послуг, харчування, житлове будівництво працівникам, виплачувати грошові суми, премії у зв'язку з настанням ювілейних дат; виплачувати додаткову матеріальну допомогу на поховання членів сім'ї та ін.

Законом України передбачено право підприємств і організацій при укладенні колективного договору встановлювати меншу тривалість робочого часу, тобто менше сорока годин для працівників.(ч. 2 ст. 50 КЗпП). Відповідно до ст. 51 КЗпП Країни скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах і організаціях для жінок, які мають дітей до чотирнадцяти років, або дитину-інваліда незалежно від родинного стану жінки.

При складанні колективного договору не можна обминати законодавство і встановлювати свої правила.

Так, статтею 15 КЗпП України передбачено, що заробітна плата виплачується працівникам регулярно в робочі дні у строки, встановлені колективним договором, але не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує шістнадцяти календарних днів. У деяких колективних договорах встановлюють інший порядок виплати заробітної плати — один раз на місяць. Це положення суперечить законодавству.

Закон України від 24 березня 1995 р. «Про оплату праці» передбачає державне і договірне регулювання оплати праці: на

підставі законодавчих норм і на основі укладення угод і колективних договорів.

Складовою колективного договору має бути визначення умов регулювання фондів оплати праці залежно від рівня інфляції.

Умови колективного договору, що погіршують порівняно з чинним законодавством і угодами становище працівників, є недійсними.

Порядок укладення колективних договорів регулюється Законом України «Про колективні договори і угоди».

Укладенню колективного договору передують колективні переговори.

Одна із сторін не раніш як за три місяці до закінчення строку дії колективного договору письмово повідомляє інші сторони про початок переговорів.

Друга сторона протягом семи днів повинна розпочати переговори.

Порядок ведення переговорів з питань розробки, укладення або внесення змін до колективного договору визначається сторонами і оформлюється відповідним протоколом.

Для ведення переговорів і підготування проектів колективного договору утворюється робоча комісія з представників сторін. Склад цієї комісії визначається сторонами.

Сторони колективних переговорів зобов'язані надавати учасникам переговорів усю необхідну інформацію щодо змісту колективного договору. Учасники переговорів не мають права розголошувати дані, що є державною або комерційною таємницею, і підписують відповідні зобов'язання.

Робоча комісія готує проект колективного договору з урахуванням пропозицій, що надійшли від працівників, і ухвалює рішення, яке оформляється відповідним протоколом.

Для врегулювання розбіжностей під час ведення колективних переговорів сторони використовують примирні процедури.

Якщо у перебігу переговорів сторони не дійшли згоди з незалежних від них причин, то складається протокол розбіжностей,

до якого вносяться остаточно сформульовані пропозиції сторін про заходи, необхідні для усунення цих причин, а також про строки відновлення переговорів.

Протягом трьох днів після складання протоколу розбіжностей сторони проводять консультації, формують із свого складу примирну комісію, а у разі недосягнення згоди звертаються до посередника, обраного сторонами.

Особи, які беруть участь у переговорах як представники сторін, а також спеціалісти, запрошені для участі в роботі комісій, на період переговорів та підготовки проекту звільняються від основної роботи із збереженням середнього заробітку та включенням цього часу до трудового стажу. Всі витрати, пов'язані з участю у переговорах і підготовці проекту, компенсуються в порядку, передбаченому законодавством про працю, колективним договором.

Проект колективного договору обговорюється у трудовому колективі і виноситься на розгляд загальних зборів (конференції) трудового колективу.

У разі, якщо збори (конференція) трудового колективу відхилять проект колективного договору або окремі його положення, сторони відновлюють переговори для пошуку необхідного рішення. Строк цих переговорів не повинен перевищувати 10 днів. Після цього проект виноситься на розгляд зборів (конференції) трудового колективу.

Після схвалення проекту колективного договору загальними зборами (конференцією) трудового колективу він підписується уповноваженими представниками сторін не пізніше як через п'ять днів з моменту його схвалення, якщо інше не встановлено зборами (конференцією) трудового колективу.

Зміни і доповнення до колективного договору протягом строку їх дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін у порядку, визначеному колективним договором.

Контроль за виконанням колективного договору проводиться безпосередньо сторонами, що їх уклали, чи уповноваженими ними представниками.

У разі здійснення контролю сторони зобов'язані надавати необхідну для цього наявну інформацію.

На осіб, які представляють власників або уповноважені ними органи чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і ухиляються від участі в переговорах щодо укладення, зміни чи доповнення колективного договору, угоди або умисно порушили семиденний строк, або не забезпечили роботу відповідної комісії у визначені сторонами строки, накладається штраф від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, і вони несуть також дисциплінарну відповідальність аж до звільнення з посади (ст. 41-1 КпАП України).

Відповідно до ст. 412 КпАП України на осіб, які представляють власника або уповноважений ним орган чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і з вини яких порушено чи не виконано зобов'язання щодо колективного договору, накладається штраф від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, і вони також несуть дисциплінарну відповідальність аж до звільнення з посади.

Особи, які представляють власника або уповноважений ним орган чи профспілки або інші уповноважені трудовим колективом органи і винні в ненаданні інформації, необхідної для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, несуть дисциплінарну відповідальність або підлягають штрафу до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

На вимогу профспілок, іншого уповноваженого трудовим колективом органу власник або уповноважений ним орган зобов'язаний вжити заходів, передбачених законодавством, до керівника, з вини якого порушуються чи не виконуються зобов'язання щодо колективного договору.

Порядок і строки накладення штрафів, передбачених цим Законом, регламентуються Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Справи з цих питань розглядаються судом за поданням однієї

із сторін колективного договору, відповідних комісій або з ініціативи прокурора.

Галузеві та регіональні угоди підлягають повідомній реєстрації Міністерством соціальної політики України, а колективні договори реєструються місцевими органами державної виконавчої влади.

Порядок реєстрації колективних договорів визначається Кабінетом Міністрів України. Реєстрація має повідомний характер. Порядок реєстрації передбачено у Положенні про порядок повідомної реєстрації постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 р. за № 225 із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. за № 819.

Реєстрація проводиться в двотижневий строк з дня одержання угоди, колективного договору. Не пізніше наступного дня після реєстрації чи ухвалення рішення про відмову в реєстрації перший і другий примірники угоди, колективного договору повертаються сторонам, які подали їх на реєстрацію. Копія цих документів зберігається реєструючим органом.

Інформація про повідомну реєстрацію угод, колективних договорів публікується в офіційному виданні відповідного реєструючого органу.

Зміни і доповнення, що вносяться до угоди, колективного договору, підлягають повідомній реєстрації в порядку, встановленому цим Положенням.

У разі копіювання та опублікування тексту угоди, колективного договору, змін і доповнень до них зазначаються номер і дата їх реєстрації.

Колективний договір, угода набувають чинності з дня їх підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у них.

Після закінчення строку дії колективний договір, угода продовжують діяти до того часу, доки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором.

Колективний договір зберігає чинність у разі зміни складу, структури, найменування уповноваженого власником органу, від імені якого укладено цей договір.

У разі реорганізації підприємства, установи, організації колективний договір зберігає чинність протягом строку, на який його укладено, або може бути переглянутий за згодою сторін.

У разі ліквідації підприємства, установи, організації колективний договір діє протягом усього строку проведення ліквідації.

Контроль за виконанням колективного договору проводиться безпосередньо сторонами, які його уклали, чи уповноваженими ними представниками.(ст. 15 Закона «Про колективні договори і угоди»).

Сторони, які підписали колективний договір, щорічно в строки, передбачені колективним договором, звітують про його виконання.

8.6. Трудовий договір

Індивідуально-договірне регулювання умов праці регулюється за допомогою трудового договору, який має як економічне, так і юридичне значення. Економічний зміст його полягає у забезпеченні потреб сторін — працівника та роботодавця. Юридичне зміст полягає в тому, що це важлива гарантія трудових прав, підстава виникнення трудових правовідносин, і їх регулювання.

Частина 1 ст. 21 КЗпП України визначає трудовий договір як угоду між працівником і роботодавцем, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

За загальним правилом, працівником не може бути особа молодша шістнадцяти років.

Роботодавцем – стороною трудового договору може бути як юридична, так і фізична особа.

Трудовий договір має особистий характер унаслідок того, що

виконання трудової функції можливо лише особисто працівником, оскільки здатністю до праці може розпорядитися тільки її власник. У процесі виконання трудової функції працівник зобов'язаний підкорятися правилам внутрішнього трудового розпорядку. У разі їх порушення роботодавець може застосувати до винного дисциплінарні стягнення, передбачені законодавством про працю.

Зміст трудового договору становить сукупність умов, що визначають взаємні права і обов'язки працівника та роботодавця, які є обов'язковими для працівника та роботодавця, а їх невиконання спричиняє негативні правові наслідки.

Умови трудового договору поділяються на **необхідні** (основні) та **факультативні** (додаткові). Необхідні умови мають міститися в будь-якому трудовому договорі, і без них договір не може вважатися укладеним. Факультативні умови включаються до трудового договору за угодою сторін, і їх наявність не є обов'язковою. Вони набувають такої самої юридичної сили, як і необхідні умови.

Необхідними є умови трудового договору про: а) місце роботи (робоче місце); б) трудову функцію; в) оплату праці; г) час початку дії трудового договору та його строк.

Місцем роботи є певне підприємство (установа, організація), розташоване в певній місцевості, на якому працівник виконуватиме свої трудові обов'язки.

Безпосереднє робоче місце працівника визначається роботодавцем, адже на нього покладено обов'язок щодо організації виробничого процесу. Робоче місце — це конкретна ділянка виробничої площі, оснащена знаряддями, обладнанням та інструментами, конкретний механізм або агрегат, на яких працівник виконує свої трудові обов'язки.

Так, відповідно до ст. 1 Закону України від 18 березня 2004 р. № 1624-IV «Про розвиток автомобільної промисловості України» робоче місце — це зона застосування праці одного працюючого, обладнана та оснащена всім необхідним для виконання виробничого процесу або його частини протягом повного робочого дня (повне завантаження).

Важливою умовою трудового договору є умова про час початку дії трудового договору та його строк. Договір діє з дня, про який домовилися працівник і роботодавець та який відображено у наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. У разі ж, коли день початку роботи в наказі відсутній, то таким вважається день видання наказу, а за його відсутності — день фактичного допущення до роботи. Фактичний допуск до роботи вважається укладенням трудового договору незалежно від того, чи було прийняття на роботу належним чином оформлене, якщо робота проводилася за розпорядженням чи з відома роботодавця. При укладенні трудового договору сторони можуть домовитися про його строк. При цьому строковий договір укладається тільки у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами. Умова про строк обов'язково зазначається в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу.

Трудова функція є угодою сторін трудового договору щодо роду роботи, яку зобов'язується виконувати працівник. Вона визначається шляхом встановлення в трудовому договорі професії, спеціальності, кваліфікації та посади. Професія – це рід трудової діяльності людини, яка володіє комплексом спеціальних знань, практичних навичок, одержаних шляхом спеціальної освіти, навчання чи досвіду, що дають можливість здійснювати роботу в певній сфері суспільного виробництва з урахуванням різних форм власності чи господарювання (наприклад, металург, будівельник тощо). Спеціальність – сукупність набутих шляхом спеціальної підготовки та досвіду роботи знань, умінь і навичок, необхідних для виконання певного виду трудової діяльності в межах даної професії (наприклад, столяр, муляр та ін.). Кваліфікація – рівень підготовленості, майстерності, ступінь готовності до виконання праці за певною спеціальністю чи посадою, що визначається розрядом, класом чи іншими атестаційними категоріями (наприклад, столяр II чи III розряду та ін.). Кваліфікація є ступенем

професійної навченості, тобто рівнем підготування, досвіду і знань з певної спеціальності. У дипломі спеціаліста (молодшого спеціаліста) чи іншому документі про професійну підготовку кваліфікація визначається через назву професії (інженер-механік, економіст, токарь, секретар-стенографістка тощо). Кваліфікація зумовлюється рівнем освіти та спеціалізацією. Необхідний рівень освіти досягається через реалізацію освітніх, освітньо-професійних та освітньо-наукових програм підготовки і має в цілому відповідати колу та складності професійних завдань та обов'язків. Спеціалізація пов'язана як з необхідною галуззю знань, використовуваними інструментами чи устаткуванням, так і з продукцією, яка виробляється, або послугами, що надаються, і певною мірою відповідає деталізованому колу професійних завдань та обов'язків. Посада – службове становище працівника, зумовлене колом його прав і обов'язків та характером відповідальності.

Так, на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 4 травня 1993 р. № 326 «Про Концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики» наказом Держспоживстандарту України від 28 липня 2010 р. № 327 затверджено Національний класифікатор України «Класифікатор професій» ДК 003:2010. що набрав чинності з 1 листопада 2010 р.

29 грудня 2004 р. наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 336 затверджено Випуск 1 «Професії працівників, що є загальними для всіх видів економічної діяльності» Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Довідник являє собою систематизований за видами економічної діяльності збірник описів професій, які наведено у Класифікаторі професій. Довідник визначає перелік основних робіт, притаманних тій чи іншій посаді, та забезпечує єдність у встановленні кваліфікаційних вимог щодо певних посад. Він є нормативним документом, обов'язковим із питань управління персоналом на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності та видів економічної діяльності. Довідник складається з

випусків та їх розділів, згрупованих за основними видами економічної діяльності, виробництва та робіт. Розділи випусків співвідносяться з розділами класифікації професій за Класифікатором професій.

У межах умови про оплату праці сторони трудового договору домовляються про розміри посадового окладу, тарифної ставки та відрядних розцінок, наявність і величину доплат, надбавок, премій та заохочувальних виплат, порядок виплати заробітної плати тощо.

При укладенні трудового договору угодою сторін може бути зумовлене випробування, метою якого є перевірка відповідності працівника роботі, що йому доручається. Випробування при прийнятті на роботу є додатковою умовою трудового договору та встановлюється тільки за угодою сторін. Воно уводиться незалежно від кваліфікації та досвіду працівника, який приймається на роботу. Умова про випробування має бути зазначена у наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. Якщо це не зазначено, то вважається, що працівник прийнятий на роботу без випробування.

Так, згідно із ч. 3 ст. 26 КЗпП України випробування не встановлюється при прийнятті на роботу: неповнолітніх; молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; молодих спеціалістів після закінчення вищих навчальних закладів; осіб, звільнених у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби; інвалідів, направлених на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи; в іншу місцевість; у порядку переведення на роботу на інше підприємство: в інших випадках, якщо це передбачено законодавством (наприклад, сезонним та тимчасовим працівникам).

Тривалість випробування визначається роботодавцем у межах максимальних строків, визначених законом.

Згідно із ст. 27 КЗпП строк випробування при прийнятті на роботу України, не може перевищувати трьох місяців, а за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації – шести місяців, якщо інше не встановлено законодавством.

Строк випробування при прийнятті на роботу робітників не може перевищувати одного місяця. При прийнятті на державну службу та дипломатичну службу може встановлюватися випробування строком до шести місяців без погодження з виборним органом первинної профспілкової організації. У разі прийняття на роботу посадовій особі органів державної податкової служби може бути встановлено випробувальний строк від шести місяців до одного року.

Строк випробування обчислюється, починаючи з першого дня роботи. Його може бути продовжено на кількість днів, протягом яких працівник був відсутній на роботі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або з інших поважних причин. Рішення про продовження випробування оформляється наказом роботодавця, з яким працівник має ознайомитися у письмовій формі.

Працівник вважається таким, що витримав випробування, якщо строк випробування сплив і його не було звільнено за цією підставою.

Якщо протягом строку випробування встановлено невідповідність працівника роботі, на яку його прийнято, роботодавець протягом цього строку має право розірвати трудовий договір. Звільнення за результатами випробування оформлюється наказом роботодавця з посиланням на ст. 28 КЗпП України.

Необхідно розрізняти такі поняття як випробування та стажування. Відповідно до трудового законодавства, стажування – це набуття особою досвіду виконання завдань та обов'язків певної спеціальності. По суті, стажування - це навчання на виробництві під керівництвом відповідальної особи з метою набуття вмінь та навичок з певної спеціальності, тому воно може бути оплатним та безоплатним. Стажування проводиться до початку прийому на роботу у відмінності від випробування, яке встановлюється у процесі роботи. Окрім того, стажування являє собою також спосіб підвищення кваліфікації. Так, наприклад, стажування проходять державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування.

Додатковими умовами трудового договору можуть

встановлюватися обов'язки роботодавця щодо поліпшення умов праці, обслуговування працівника, надання йому соціально-культурних та соціально-побутових благ.

Так, згідно зі ст. 5 Закону України від 14 жовтня 1992 р. «Про охорону праці» умови трудового договору не можуть містити положень, що суперечать законам та іншим нормативно-правовим актам з охорони праці.

Види трудового договору. Строк дії трудового договору визначає його поділ на безстрокові (укладені на невизначений строк) та строкові (укладені на визначений строк, встановлений за погодженням сторін, а також на період виконання певної роботи).

Строковий трудовий договір. Обов'язковою умовою його змісту є строк дії за погодженням між працівником і роботодавцем; працівник, який уклав строковий трудовий договір не має права розірвати його достроково, за виключенням спеціальної процедури звільнення за наявності у працівника поважних причин (ст.39 КЗпП). Будь-яка сторона строкового трудового договору має право припинити трудові відносини у зв'язку із закінченням його строку (п. 2 ст. 36 КЗпП). В такому випадку працівникові не виплачується вихідна допомога; звільнення не потребує погодження виборного профспілкового органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства.

До строкових договорів належать: трудові договори на визначений строк, на час виконання певної роботи, трудові договори із тимчасовими і сезонними працівниками, контракт.

Контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП.

Правове становище громадян, які працюють за контрактом, суттєво відрізняється від статусу тих, хто виконує свої трудові обов'язки відповідно до трудового договору.

Контрактом встановлюються як необхідні, так і додаткові умови праці, пов'язаних із виконанням сторонами прийнятих на себе зобов'язань. Умови оплати праці працівника за контрактом є результатом домовленості його сторін, які можуть відрізнятися від встановлених для інших працівників і залежать від виконання умов контракту. Зміст контракту є більш поглибленим у порівнянні з іншими видами трудового договору. Форма контракту обов'язково є письмовою. У контракті можуть бути встановлені спеціальні заходи забезпечення виконання прийнятих на себе сторонами зобов'язань. Можливі додаткові підстави припинення трудових відносин, не передбачені трудовим законодавством, заходи відповідальності його сторін, у тому числі щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної неправомірним розірванням контракту. Контракт має строковий характер, але за певних умов він може бути перетворений на безстроковий трудовий договір (ст. 39-1 КЗпП).

Відповідно до ст. 24 КЗпП контракт укладається у письмовій формі і підписується роботодавцем та працівником, якого приймають на роботу за контрактом. Він оформлюється у двох примірниках, що мають однакову юридичну силу і зберігаються у кожній із сторін контракту. При підготуванні тексту контракту має застосовуватися Типова форма контракту з керівником підприємства, що є у державній власності, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 2 серпня 1995 р. № 597, або Типова форма контракту з працівником, затверджена наказом Міністерства праці України від 15 квітня 1994 р. № 23.

Контракт набуває чинності з моменту його підписання або з дати, визначеної сторонами у контракті, і може бути змінений за згодою сторін, складеною у письмовій формі. Він є підставою для видання наказу (розпорядження) про прийняття (найняття) працівника на роботу з дня, встановленого у контракті за угодою сторін.

Сфера застосування контракту визначається тільки законами України.

Так, роботодавець може вимагати від працівника, який працює за трудовим договором, укладення контракту тільки в тому разі, коли він належить до категорії працівників, які згідно із законом працюють за контрактом (наприклад, керівники підприємств). Порушення цих вимог є підставою для визнання відповідно до ст. 9 КЗпП недійсними умов праці за контрактом, які погіршують становище працівника порівняно з законодавством України.

Відокремлюють також трудові договори на умовах сумісництва. Сумісництвом вважається виконання працівником, крім своєї основної роботи, іншої регулярної оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому ж або на іншому підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи за наймом. Розрізняють два види сумісництва: внутрішнє (за основним місцем роботи) і зовнішнє (в іншого роботодавця). Згоди роботодавця за місцем основної роботи на укладення трудового договору за сумісництвом не потрібно.

Законодавством передбачено деякі обмеження на роботу за сумісництвом. Забороняється працювати за сумісництвом державним службовцям, прокурорським працівникам, суддям, посадовим особам державних податкових інспекцій, народним депутатам за винятком викладацької, наукової, медичної чи творчої діяльності.

Відповідно до Положення про умови роботи за сумісництвом працівників державних підприємств, установ, організацій, затвердженого наказом Міністерства праці України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України від 28 червня 1993 р. № 43, керівники державних підприємств, установ, організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (цехів, відділів, лабораторій тощо) та їхні заступники не мають права працювати за сумісництвом за винятком наукової, викладацької, медичної та творчої діяльності.

Праця сумісників оплачується за фактично виконану роботу. Вони мають право на відпустку, яка надається одночасно з відпусткою за основним місцем роботи. Звільнення від роботи за

сумісництвом здійснюється за підставами, передбаченими чинним законодавством.

На відміну від сумісництва виконання роботи за суміщенням професій (посад) передбачає виконання працівником на тому самому підприємстві, в установі, організації поряд зі своєю основною роботою, визначеною трудовим договором, додаткової роботи за іншою професією (посадою) в межах тривалості робочого дня чи зміни з доплатою у розмірах, передбачених колективним договором.

Особливості регулювання праці на умовах суміщення професій визначено у ст. 105 КЗпП.

Тимчасове замісництво – це виконання працівником поряд зі своєю основною роботою, зумовленою трудовим договором, обов'язків тимчасово відсутнього працівника, якщо це викликано виробничою потребою. Воно покладається на іншого працівника за його згодою наказом (розпорядженням) керівника. Розмір доплати за тимчасове замісництво встановлюється у колективному договорі підприємства. Доплата не надається штатним заступникам, якщо вони виконували обов'язки відсутнього працівника підприємства, установи, організації.

Трудові договори з молодими спеціалістами посідають окреме місце у системі трудових договорів. Їх не можна визнати звичайними договорами про роботу на невизначений строк, адже протягом строку відпрацювання після закінчення навчального закладу працівники обмежуються у праві розірвати трудовий договір за власним бажанням. Але вони не є і строковими, адже після закінчення строку відпрацювання працівника не можна звільнити у зв'язку із закінченням строку (п. 2 ст. 36 КЗпП).

Питання працевлаштування молодих спеціалістів регулюються ст. 197 КЗпП, а також законами України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про зайнятість населення», які регламентують порядок надання молоді першого робочого місця. Більш комплексно ці правовідносини врегульовано Указом Президента України від 22

січня 1996 р. № 77/96 «Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів»; Порядком працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. № 992, який встановлює особливості працевлаштування спеціалістів, що навчалися за рахунок державного бюджету; Положенням про сприяння в працевлаштуванні випускників державних вищих навчальних і професійних навчально-виховних закладів України, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 23 серпня 1994 р. № 79, що визначає порядок працевлаштування спеціалістів, підготовка яких фінансувалася фізичними та юридичними особами.

Молодими спеціалістами визнаються випускники, яким присвоєно кваліфікацію спеціаліста з вищою освітою певного освітньо-кваліфікаційного рівня і які працевлаштовані на підставі направлення на роботу — протягом трьох років з моменту укладення ними трудового договору із замовником. Випускник професійно-технічного навчального закладу, який працевлаштований згідно з посвідчення про направлення на роботу, вважається молодим спеціалістом протягом двох років з моменту укладання ним трудового договору.

Підготування спеціалістів для державного сектору економіки провадиться за державним замовленням за рахунок державного бюджету. Відповідно до угод, які укладаються підприємствами, організаціями, фізичними особами та вищими навчальними закладами (ВНЗ), спеціалістів навчають для недержавного сектору економіки за рахунок їх власних коштів. Після зарахування на навчання за рахунок державних коштів керівник ВНЗ укладає зі студентом угоду, відповідно до якої останній зобов'язаний глибоко оволодіти всіма видами професійної діяльності, передбаченими відповідними кваліфікаційними характеристиками спеціаліста, прибути після закінчення навчання на місце направлення і відпрацювати не менше трьох років. Хоча відповідний обов'язок закріплено у ст. 52 Закону

України «Про освіту», але він покладається на випускника відповідно до укладеної угоди з навчальним закладом. Саме факт укладення зазначеного договору є виявом згоди студента навчатися за рахунок коштів держави та відпрацювати встановлений строк відповідно до отриманого направлення.

Трудовий договір з молодим спеціалістом укладається на підставі направлення на роботу, оформленого замовником або навчальним закладом. У разі відмови випускника прибути за направленням він повинен відшкодувати до бюджету вартість навчання в установленому порядку, якщо воно здійснювалось за рахунок держави.

Розірвання трудового договору з ініціативи спеціаліста має провадитися за правилами, передбаченими ст. 39 КЗпП, але лише протягом строку обов'язкового відпрацювання. Працівник має право вимагати розірвання договору за наявності поважних причин, передбачених у ч. 1 ст. 38 КЗпП. У разі незгоди роботодавця задовольнити заяву про розірвання договору працівник може звернутися до комісії по трудових спорах або до суду. Самостійно залишити роботу він не має права.

Останнім часом набуває поширення трудовий договір за участю роботодавця – фізичної особи. Для цього трудового договору в ст. 24 КЗпП передбачено обов'язкове дотримання письмової форми. Роботодавець-фізична особа повинна у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи зареєструвати укладений у письмовій формі трудовий договір у державній службі зайнятості за місцем свого проживання у порядку, визначеному Міністерством соціальної політики України. Порядок реєстрації трудового договору між працівником і фізичною особою— роботодавцем визначено наказом Міністерства праці і соціальної політики України від 8 червня 2001 р. № 260 (у редакції наказу від 14 жовтня 2010 р. № 320). Цим же наказом затверджено форму такого трудового договору. Вона не є типовою, тому її можна використовувати як зразок під час визначення змісту конкретного трудового договору.

Трудовий договір з фізичною особою подається на реєстрацію у трьох примірниках у тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи. Роботодавець додатково подає паспорт, довідку державної податкової адміністрації про ідентифікаційний код, свідоцтво про реєстрацію підприємницької діяльності (у разі, якщо він зареєстрований як підприємець). Працівник подає паспорт, трудову книжку, довідку про ідентифікаційний код. Допускається реєстрація трудового договору і за відсутності працівника. Відповідальна особа центру зайнятості в день подання фізичною особою трудового договору реєструє його у книзі реєстрації трудових договорів.

У разі закінчення строку трудового договору або припинення його дії достроково фізична особа робить у трудовому договорі запис про підстави його припинення з посиланням на відповідні статті КЗпП, про що сторони сповіщають центр зайнятості, який зареєстрував трудовий договір. Відповідальна особа центру зайнятості протягом трьох робочих днів знімає трудовий договір з реєстрації, про що робить відповідний запис у книзі реєстрації трудових договорів.

Зняття з реєстрації трудового договору у разі його розірвання за ініціативою фізичної особи у випадках, визначених КЗпП України, за відсутності працівника проводиться за умови подання фізичною особою (або за нотаріальним дорученням уповноваженою нею особою): примірника трудового договору; заяви про зняття трудового договору з реєстрації із зазначенням дати звільнення з роботи працівника та підстав розірвання зазначеного договору; копій документів, що підтверджують: надсилання працівникові повідомлення про намір розірвати з ним трудовий договір (рекомендованим листом з повідомленням про вручення); проведення передбаченого законодавством розрахунку з працівником або копію платіжної відомості із зазначенням суми депонованої заробітної плати. У цьому разі центр зайнятості повідомляє працівника про зняття з реєстрації трудового договору. Записи про реєстрацію та зняття з реєстрації трудового договору

дають право фізичній особі внести записи до трудової книжки працівника про прийняття та звільнення його з роботи. Посадова особа центру зайнятості підтверджує особистим підписом записи, внесені фізичною особою до трудової книжки працівника, і засвідчує їх печаткою. Посадова особа центру зайнятості повинна ознайомити присутні сторони або сторону під підпис у журналі щодо порядку реєстрації та зняття з реєстрації трудового договору, внесення відповідних записів до трудової книжки працівника та її зберігання.

Порядок укладення трудового договору

Стаття 22 КЗпП України забороняє необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу.

При прийнятті на роботу чинним законодавством можуть встановлюватися вимоги щодо віку, рівня освіти, стану здоров'я працівника. Так, за Законом України від 2 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ «Про нотаріат» нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше трьох років, пройшов стажування протягом одного року в державній нотаріальній конторі або у приватного нотаріуса, склав кваліфікаційний іспит, одержав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Адвокатом може бути особа, яка має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни, стаж роботи у галузі права не менше двох років, володіє державною мовою, склала кваліфікаційні іспити, одержала в Україні свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та склала Присягу адвоката України. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість (ст. 5 Закону України від 05 липня 2012 р. № 5076-V1 «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»).

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону праці» працівнику не може пропонуватися робота, яка за медичним висновком протипоказана йому за станом здоров'я.

Влаштування на роботу громадянина зобов'язує його подати

паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку.

Стаття 200 КУпАП закріплює, що прийняття посадовими особами підприємств, установ, організацій на роботу громадян без паспортів або з недійсними паспортами тягне за собою накладення штрафу в розмірі від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Те саме порушення, допущене посадовою особою після застосування до неї протягом року заходу адміністративного стягнення за такі дії, тягне за собою накладення штрафу від десяти до чотирнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1993 р. № 301 «Про трудові книжки працівників» при влаштуванні на роботу працівники зобов'язані подавати трудову книжку, оформлену в установленому порядку. Без неї приймаються на роботу тільки ті особи, які працевлаштовуються вперше.

Законодавство передбачає, що при влаштуванні на роботу громадянин зобов'язаний подати також документи про освіту (спеціальність, кваліфікацію), стан здоров'я та інші документи.

Так, особи, які влаштовуються на роботу в дитячі заклади освіти, зобов'язані подати медичний висновок про відсутність протипоказань для роботи в дитячій установі.

Неповнолітні віком від 14 до 16 років замість паспорта повинні пред'явити свідоцтво про народження.

При укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб документи, подання яких не передбачено законодавством.

Укладення трудового договору оформлюється наказом роботодавця про прийняття працівника на роботу.

Трудовий договір укладається у письмовій чи усній формі. Дотримання письмової форми трудового договору є обов'язковим у таких випадках:

- при організованому наборі працівників;
- при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику

- для здоров'я;
- при укладенні контракту;
 - у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
 - при укладенні трудового договору з неповнолітніми;
 - при укладенні трудового договору з фізичною особою;
 - в інших випадках, передбачених законодавством України (наприклад, з працівниками, діяльність яких пов'язана з державною таємницею ін.).

Письмові трудові договори укладаються у двох примірниках, кожен з яких підписується сторонами, має однакову юридичну силу і Работодавець зобов'язаний перед початком роботи:

- роз'яснити працівникові його права та обов'язки і проінформувати його під розписку про умови праці та наявність на його робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих чинників, які ще не усунуто, можливі наслідки їх впливу на здоров'я та про права працівника на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору;
- ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;
- визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;
- провести інструктаж працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці та протипожежної охорони.

Переведення на іншу роботу.

Стаття 32 КЗпП України охоплює такі зміни до трудового договору: переведення на іншу роботу, переміщення на інше робоче місце та зміну істотних умов праці.

Переведенням на іншу роботу вважається доручення працівникові роботи, що не відповідає спеціальності, кваліфікації, посаді, обумовленій трудовим договором (п. 31 постанови № 9

Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» від 6 листопада 1992 р). Не є переведенням зміна деяких істотних умов трудового договору при збереженні попередньої трудової функції та попереднього місця роботи, а також продовження роботи на підприємстві при зміні найменування посади у зв'язку з уведенням нової номенклатури посад.

Переведення передбачає усунення з попередньої роботи та переходом на іншу роботу.

Переведення з ініціативи роботодавця. Так, КЗпП України передбачено право власника чи уповноваженого ним органу перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди, лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей (ч. 2 ст. 33 КЗпП). Однак, строк такого переведення не може перевищувати одного місяця; праця внаслідок даного переведення оплачується за виконану роботу, але не нижче, ніж середній заробіток за попередньою роботою; заборонено переводити працівників на роботу, яка протипоказана їм за станом здоров'я; у разі виникнення надзвичайних обставин тимчасове переведення на іншу роботу вагітних жінок, жінок, які мають дитину-інваліда або дитину віком до шести років, а також осіб віком до вісімнадцяти років без їх згоди не допускається.

Переведення на іншу роботу з ініціативи власника або уповноваженого ним органу у інших випадках можливе тільки за згодою працівника.

Переведення на іншу роботу в разі простою. Стаття 34 КЗпП України простоем визначає призупинення роботи, викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідвратною силою або іншими обставинами. У разі простою працівники можуть бути переведені за їх згодою з урахуванням спеціальності і кваліфікації на іншу роботу на тому самому підприємстві, в установі, організації на весь час простою

або на інше підприємство, в установу, організацію, але у тій самій місцевості на строк до одного місяця.

Переведення на іншу роботу в інтересах працівника викликано необхідністю поліпшення умов праці, зміни режиму роботи тощо.

Згідно із ст. 170 КЗпП України працівників, які за станом здоров'я потребують надання легшої роботи, власник або уповноважений ним орган повинен перевести за їх згодою на таку роботу відповідно до медичного висновку тимчасово або без обмеження строку.

Переведення допускається на інше підприємство, а переміщення можливе лише у межах одного підприємства.

Зміна істотних умов праці передбачена ч. 3 ст. 32 КЗпП.

Про зміну істотних умов праці, а саме: системи та розміру оплати праці, пільг, режиму роботи, встановлення чи скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміну розрядів та найменування посад та ін., працівник має бути повідомлений не пізніше як за два місяці.

Якщо попередні істотні умови праці не можуть бути збережені, а працівник не погоджується на продовження роботи в нових умовах, трудовий договір припиняється за п. 6 ст. 36 КЗпП України, що передбачає одну з підстав припинення трудового договору – відмову працівника від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці, тобто власник чи уповноважений ним орган має право звільнити працівника, який не може через будь-які причини виконувати роботу в нових умовах. Не передбачено заходів щодо працевлаштування працівників у таких випадках.

Змінами в організації виробництва і праці є дії власника, пов'язані з впровадженням нової техніки, нових технологій, вдосконаленням структури підприємства, режиму робочого часу, системи заробітної платні, управлінської діяльності, що спрямовані на підвищення продуктивності праці, поліпшення економічних та соціальних показників тощо.

Припинення трудового договору – закінчення дії трудових правовідносин працівника з роботодавцем у випадках, передбачених законодавством про працю. Розірвання трудового договору означає припинення трудових правовідносин одностороннім волевиявленням (роботодавця, працівника, осіб, які не є стороною трудового договору).

Трудовий договір припиняється тільки за наявності підстав для його припинення. Підставою припинення договору є юридичний факт або сукупність юридичних фактів, закріплених у законі та необхідних для припинення трудового договору.

Підстави припинення трудового договору закріплено у ст. 36 та інших статтях КЗпП України.

Підставами припинення трудового договору є: припинення трудового договору за взаємною ініціативою сторін трудового договору (наприклад, угода сторін, закінчення строку); розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39 КЗпП України); розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця (статті 40, 41 КЗпП України); розірвання трудового договору з ініціативи осіб, які не є його стороною (третьох осіб) (пункти 3, 7 ст. 36. ст. 45 КЗпП України та ін.).

Трудовий договір припиняється за таких умов: 1) законодавчі підстави припинення трудового договору; 2) законодавчий порядок звільнення; 3) юридичний факт припинення трудового договору (наказу чи розпорядження роботодавця).

Відсторонення працівника від роботи роботодавцем передбачено у ст. 46 КЗпП України, то є тимчасове недопущення працівника до виконуваної роботи у випадках, встановлених законодавством, із збереженням місця роботи і, як правило, без збереження заробітної плати. У разі відсторонення трудові правовідносини працівника тільки призупиняються.

Відсторонення працівників від роботи роботодавцем допускається у випадках появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння; у випадку відмови або ухилення від обов'язкових медичних оглядів; у разі відмови або

ухилення від навчання, інструктажу і перевірки знань з охорони праці та протипожежної охорони та інших випадках, передбачених законодавством.

Так, згідно до ст. 28 Закону України від 14 травня 1992 р. № 2343-ХІІ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» з моменту винесення господарським судом ухвали про введення процедури санації керівник боржника звільняється з посади у порядку, визначеному законодавством про працю.

Припинення трудового договору за угодою сторін за пунктом 1 ст. 36 КЗпП можливо за угодою сторін. Волевиявлення сторін на припинення трудових відносин проявляється у поданні працівником заяви і у виданні роботодавцем наказу про припинення трудового договору.

В даному випадку сторони трудового договору виявляють свою волю, тому за п. 1 ст. 36 КЗпП може бути розірваний як трудовий договір, укладений на невизначений строк, так і строковий трудовий договір, у тому числі контракт.

Пленум Верховного Суду України у п. 8 постанови від 6 листопада 1992 р. № 9 «Про практику розгляду судами трудових спорів» роз'яснив, що при домовленості між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом про припинення трудового договору за п. 1 ст. 36 КЗпП (за угодою сторін) договір припиняється в строк, визначений сторонами. Анулювання такої домовленості може мати місце лише при взаємній згоді про це власника або уповноваженого ним органу і працівника.

Закінчення строку дії трудового договору встановлено у п. 2 ст. 36 КЗпП України.

Строк дії є однією з умов трудового договору і є підставою припинення трудових правовідносин. Тому припинення трудового договору по закінченні строку не потребує заяви чи іншого волевиявлення працівника. Однак сторони можуть продовжити трудові відносини і за межі зазначеного у договорі строку. Для

цього треба, щоб працівник не залишив роботу після закінчення строку, а роботодавець не наполягав на його припиненні. Фактично це означає, що у роботодавця право на припинення трудового договору діє в останній день строку трудового договору.

Трудове законодавство захищає права певних категорій працівників. Так, згідно п.9 постанови Пленума Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 1992 р., зазначається: при розгляді справ про звільнення за п. 2 ст. 36 КЗпП судам слід враховувати, що звільнення з цих підстав вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (або понад три роки, але не більше, ніж до 6 років, якщо дитина за медичним висновком в цей період потребує домашнього догляду), одиноких матерів (жінка, яка не перебуває у шлюбі і у свідоцтві про народження дитини якої відсутній запис про батька дитини або запис про батька зроблено в установленому порядку за вказівкою матері, вдова, інша жінка, яка виховує і утримує дитину сама) при наявності дитини віком до чотирнадцяти років або дитини-інваліда провадиться з обов'язковим працевлаштуванням (ч. 3 ст. 184 КЗпП України). Не може бути визнано, що власник або уповноважений ним орган виконав цей обов'язок по працевлаштуванню, якщо працівниці не була надана на тому ж або на іншому підприємстві (в установі, організації) інша робота або запропоновано роботу, від якої вона відмовилась з поважних причин (наприклад, за станом здоров'я).

Пунктом 5 ст. 36 КЗпП України встановлено можливість припинення трудового договору у разі переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід працівника на виборну посаду. У цій підставі містяться дві схожі обставини, з якими пов'язується факт припинення трудових правовідносин.

До підстав припинення трудового договору, у яких присутня угода сторін, слід віднести і підстави, передбачені контрактом (п. 8 ст. 36 КЗпП України).

Згідно із ст. 21 КЗпП України контракт є особливою формою трудового договору, у якому, крім строку дії, прав, обов'язків й

інших умов, можуть встановлюватися умови його розірвання.

Укладаючи контракт, працівник може взяти на себе зобов'язання забезпечити показники, що відображають результати його діяльності - наприклад, впровадження нових технологій. Невиконання або неналежне виконання цих зобов'язань з вини працівника може бути умовою припинення контракту, що сторони і закріплюють у його тексті.

На працівників, з якими укладено контракт, поширюється законодавство про працю, що регулює відносини за трудовим договором (статті 36, 39–41 КЗпП України).

Розірвання трудового договору з ініціативи працівника визначено в статтях 38 та 39 КЗпП України.

Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це власника або уповноважений ним орган письмово за два тижні. Сторони трудового договору мають право домовитися про будь-який строк звільнення після подання працівником заяви про це у межах двотижневого строку. Якщо роботодавець звільнить працівника до закінчення строку попередження за відсутності його згоди, суд повинен поновити його на роботі. Після закінчення двотижневого строку працівник має право припинити роботу, а роботодавець зобов'язаний видати йому трудову книжку і здійснити повний розрахунок. У такому разі останнім днем роботи є той день, про який працівник письмово попередив роботодавця про розірвання трудового договору. Якщо працівник залишить роботу до закінчення строку попередження і без наказу роботодавця про звільнення його достроково, то роботодавець може кваліфікувати це як прогул без поважних причин і звільнити працівника за відповідною підставою.

За наявності поважних причин трудовий договір може бути розірваний у строк, про який просить працівник. До поважних причин належить: переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання у даній місцевості,

підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи; вихід на пенсію: прийняття на роботу за конкурсом тощо. Цей перелік не є вичерпним. Залежно від фактичних обставин у кожному конкретному випадку поважними можуть бути визнані й інші причини.

Якщо після закінчення строку попередження працівник не покинув роботу і не вимагає розірвання трудового договору, роботодавець не має права звільнити його за поданою раніше заявою. Звільнення у цьому разі є законним лише у випадку, коли на місце, що вивільняється, запрошено іншого працівника, якому відповідно до законодавства роботодавець не може відмовити в укладенні трудового договору (наприклад, особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства за погодженням між керівниками підприємств).

Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо роботодавець не виконує: а) законодавство про працю; б) умови колективного чи трудового договору.

Строковий трудовий договір підлягає розірванню достроково на вимогу працівника у разі: а) його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором; б) порушення роботодавцем законодавства про працю, колективного або трудового договору; в) наявності поважних причин (переїзд на нове місце проживання; переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; вступ до навчального закладу; неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком; вагітність; догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною-інвалідом; догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи; вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом тощо). Під строковим трудовим договором у цьому випадку розуміють як трудовий договір на визначений строк,

установлений за погодженням сторін, так і трудовий договір, що укладається на час виконання певної роботи. У разі відсутності будь-якої з названих причин строковий трудовий договір не підлягає розірванню з ініціативи працівника. Сезонні та тимчасові працівники мають право розірвати трудовий договір, попередивши про це роботодавця письмово за три дні. Спори про дострокове розірвання трудового договору вирішуються в загальному порядку, встановленому для розгляду індивідуальних трудових спорів.

Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця поділяються на загальні (ст. 40 КЗпП України) і додаткові (ст. 41 КЗпП України та спеціальне законодавство).

Загальні підстави поширюються на всіх працівників підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності та організаційно-правової форми створення. Додаткові підстави - це підстави, які поширюються тільки на певні категорії працівників, прямо передбачені законодавчими актами. Перелік підстав розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця має вичерпний характер. Роботодавець не має права розірвати трудовий договір з підстави, не передбаченої чинним законодавством.

Загальні підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу встановлено у ст. 40 КЗпП України.

Зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників (п. 1 ст. 40 КЗпП України).

При скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці переважне право на залишення на роботі надається працівникам із більш високою кваліфікацією та продуктивністю праці (ч. 1 ст. 42 КЗпП)

За рівних умов продуктивності праці і кваліфікації перевага в залишенні на роботі надається: а) сімейним — за наявності двох і більше утриманців; б) особам, у сім'ї яких немає інших працівників

із самостійним заробітком; в) працівникам із тривалим безперервним стажем роботи наданому підприємстві, в установі, організації; г) працівникам, які навчаються у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах без відриву від виробництва; г) учасникам бойових дій, інвалідам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»; д) авторам винаходів, корисних моделей, промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій; е) працівникам, які дістали на цьому підприємстві, в установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання; є) особам з числа депортованих з України, протягом п'яти років з часу повернення на постійне місце проживання до України; ж) працівникам з числа колишніх військовослужбовців строкової служби та осіб, які проходили альтернативну (невійськову) службу, — протягом двох років з дня звільнення їх зі служби. Перевага в залишенні на роботі може надаватися й іншим категоріям працівників, якщо це передбачено законодавством України (ч. 2 ст. 42 КЗпП).

Так, відповідно до ст. 9 Закону України від 16 грудня 1993 р. № 3721-ХІІ «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, надається переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників незалежно від часу роботи на даному підприємстві, в установі або організації.

Працівники, звільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці (крім ліквідації підприємства), протягом одного року мають право на укладення трудового договору у разі поворотного прийняття на роботу, якщо роботодавець провадить прийняття на роботу працівників аналогічної кваліфікації. При цьому переважне право на укладення такого договору надається тим самим категоріям осіб, що мають переважне право на залишення на роботі при вивільненні працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці. Умови відновлення

соціально-побутових пільг, які працівники мали до вивільнення, визначаються колективним договором.

Згідно п. 1 ст. 40 КЗпП України може бути розірвано трудовий договір у разі відмови працівника укласти договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність, а також з особою, що приймалася для заміщення відсутнього працівника, за яким зберігалася робота, на невизначений строк або тимчасово, але пропрацювала більше чотирьох місяців, при поверненні цього працівника на роботу, якщо відсутня можливість переведення з її згоди на іншу роботу.

Виявлена невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи; відмова у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці (п. 2 ст. 40 КЗпП України).

Невідповідність - це об'єктивна нездатність працівника внаслідок недостатньої кваліфікації чи стану здоров'я належним чином виконувати доручену роботу. Отже, звільнення з цієї причини можливе через: а) недостатню кваліфікацію та б) стан здоров'я. Невідповідність працівника виконуваній роботі доводить роботодавець. Якщо працівник незадовільно виконує свою роботу внаслідок нестворення роботодавцем нормальних умов праці, це не вважається невідповідністю. Звільнення за п. 2 ст. 40 КЗпП України можливе, якщо працівника не можна перевести, за його згодою, на іншу роботу на тому самому підприємстві.

Невідповідність працівника виконуваній роботі повинна підтверджуватися об'єктивними фактичними даними (актами про випуск браку, довідками про невиконання норм виробітку тощо). З цієї підстави може бути розірваний трудовий договір з керівником підприємства або підрозділу в зв'язку з нездатністю забезпечити належну дисципліну праці у відповідній структурі.

Невідповідність внаслідок недостатньої кваліфікації може

бути встановлено на підставі атестації працівника. Атестація - це визначення кваліфікації, рівня знань працівника. Основною метою атестації є перевірка відповідності кваліфікації та ділових якостей працівника виконуваний ним роботі, а також результатів цієї роботи. Проведення атестації має ґрунтуватися на законних підставах.

Так, порядок проведення атестації регулюються Типовим положенням про атестацію педагогічних працівників України, затвердженим наказом Міністерства освіти України від 20 серпня 1993 р. № 310; Положенням про порядок проведення атестації лікарів, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 грудня 1997 р. № 359; Положенням про порядок проведення атестації провізорів, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 12 грудня 2006 р. № 818 та ін.

Не можна звільняти з причини недостатньої кваліфікації осіб, які не мають достатнього досвіду роботи внаслідок нетривалого строку роботи (молодих робітників та молодих спеціалістів), а також неповнолітніх.

Звільнення за станом здоров'я можливе: а) в інтересах охорони здоров'я працівника, якщо продовження роботи загрожує його здоров'ю і життю, навіть якщо працівник і виконує покладені на нього трудові обов'язки; б) якщо за станом здоров'я працівник не може належним чином виконувати свої трудові обов'язки і потребує надання більш легкої роботи згідно з медичним висновком; в) в інтересах охорони здоров'я населення (наприклад, якщо працівника сфери обслуговування після чергового медичного огляду визнано бацилоносієм). Невідповідність працівника за станом здоров'я має підтверджуватися медичним висновком.

Систематичне невиконання працівником без поважних причин трудових обов'язків (п. 3 ст. 40 КЗпП України).

Звільнення внаслідок систематичного невиконання працівником без поважних причин трудових обов'язків відбувається за одночасної наявності таких умов: а) невиконання чи

неналежного виконання працівником своїх трудових обов'язків; б) наявність у діях працівника вини (у формі умислу чи необережності); в) систематичний характер винного невиконання трудових обов'язків. Такими, що систематично порушують трудову дисципліну, є працівники, які мали дисциплінарне стягнення за порушення трудової дисципліни і порушили її знову. Беруться до уваги тільки ті стягнення, що були застосовані до працівника на даному підприємстві. Строк чинності попереднього стягнення – один рік із дня його накладення; г) має місце конкретний проступок, за який щодо працівника не застосовувалося дисциплінарне чи громадське стягнення.

Звільнення за систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, може бути застосоване протягом одного місяця з дня виявлення проступку, але не пізніше шести місяців з дня його вчинення.

Однак, не вважаються дисциплінарними стягненнями і не враховуються при звільненні за п. 3 ст. 40 КЗпП України: повне або часткове позбавлення порушників трудової дисципліни премій, передбачених системою оплати праці, або винагороди за підсумками роботи за рік; заходи громадського впливу, стягнення, які були застосовані до працівника за порушення громадського порядку, неправильну поведінку в побуті тощо; заходи дисциплінарного або громадського стягнення, які в установленому порядку погашені давністю, зняті, скасовані; дисциплінарні стягнення, які не були своєчасно доведені до відома працівника, а оголошені йому тільки разом із наказом (розпорядженням) про звільнення; інші заходи впливу, не передбачені законодавством України.

Прогоул без поважних причин за п. 4 ст. 40 КЗпП України - це відсутність працівника на роботі як протягом робочого дня, так і більше трьох годин безперервно чи сумарно протягом дня без поважних причин. Прогоулом також визнаються: а) відсутність на роботі у зв'язку з помещенням до медвितверезника; б) залишення роботи без попередження роботодавця про розірвання трудового

договору за два тижні, якщо трудовий договір було укладено на невизначений строк; в) залишення роботи до закінчення встановленого строку попередження без згоди роботодавця; г) самовільне відбуття у щорічну відпустку; г) самовільне використання днів відгулів; д) залишення роботи до закінчення строкового трудового договору; е) залишення роботи до закінчення строку, який працівник зобов'язаний пропрацювати за призначенням після закінчення вищого чи середнього спеціального навчального закладу тощо.

Поважність причини відсутності працівника на роботі, як правило, повинна бути підтверджена документально (відповідними довідками) чи показаннями свідків. Однак наявність поважних причин може бути визнана й у разі доведеної непрацездатності працівника, хоча б вона і не була підтверджена лікарняним листком, відмови працівника від переміщення, якщо робота протипоказана йому за станом здоров'я. Поважними можуть бути визнані й причини сімейно-побутового характеру, якщо вихід працівника на роботу за наявності таких причин міг би заподіяти працівникові або іншим особам шкоду, що значно перевищує ту шкоду, яка заподіяна роботодавцеві невиходом на роботу. Визначення причин порушення трудової дисципліни (у тому числі вчинення прогулу) як поважних може здійснюватися як безпосередньо роботодавцем, так і органом, до якого оскаржується накладення дисциплінарного стягнення (комісією по трудових спорах, судом) або органом, який розглядатиме спір про звільнення за прогул (судом). Питання про поважність причини відсутності на роботі вирішується в кожному окремому випадку, виходячи з конкретної ситуації.

Нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності (п. 5 ст. 40 КЗпП України).

Підставою звільнення може бути тільки безперервна непрацездатність більше чотирьох місяців. Звільняти за п. 5 ст. 40 КЗпП України можна за умови, що у роботодавця була виробнича необхідність у такому звільненні. Роботодавець має право

звільняти працівника в період його хвороби. Не можна звільнити працівника, якщо він уже одужав і став до виконання своїх трудових обов'язків, незважаючи на те, що тимчасова непрацездатність до цього продовжувалася понад чотири місяці.

Законодавством може бути встановлений триваліший строк збереження місця роботи при певних захворюваннях.

Поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу (п. 6 ст. 40 КЗпП України).

Поновлення на роботі працівника допускається: а) за рішенням суду, якщо працівника було звільнено без законних підстав; б) за ініціативою роботодавця в разі встановлення ним факту звільнення працівника без законної підстави або на вимогу органу нагляду за дотриманням законодавства з приводу поновлення працівника на роботі.

Робота надається громадянину не пізніше місячного строку з дня звернення, якщо воно надійшло протягом трьох місяців з моменту набрання законної сили виправдувальним вироком або винесення постанови (ухвали) про закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю у діянні складу злочину або недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину. У разі відмови в поновленні на роботі або невирішенні цього питання у місячний строк із дня звернення громадянина він після цього має право у місячний строк звернутися до суду з позовом про поновлення на роботі.

Поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння (п. 7 ст. 40 КЗпП України).

Стан алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння підтверджується як медичним висновком, так і іншими видами доказів (зокрема, показаннями свідків, актом роботодавця та ін. Факт незаконного вживання наркотичних засобів або психотропних речовин встановлюється на підставі показань свідків, наявності ознак наркотичного сп'яніння, результатів медичного огляду, а також тестів на вміст наркотичного засобу або психотропної речовини в організмі особи. Стан наркотичного сп'яніння внаслідок

незаконного вживання наркотичних засобів або психотропних речовин є компетенцією лише лікаря, а діагноз «наркоманія» встановлюється лікарсько-консультаційною комісією (ст. 12 Закону України від 15 лютого 1995 р. № 62/95-ВР «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»). Звільнення за цією підставою є дисциплінарним стягненням.

Вчинення за місцем роботи розкрадання майна роботодавця (п. 8 ст. 40 КЗпП України).

Розкрадання, у тому числі дрібне, повинно бути встановлене вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення та ін. Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є вчинення особою дрібного викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати.

Згідно зі ст. 221 КУп АП органами компетентними накладати адміністративне стягнення за дрібне викрадення чужого майна є районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди. Власник або уповноважений ним орган має право розірвати трудовий договір незалежно від того, чи застосовувалися до працівника раніше заходи дисциплінарного або громадського стягнення, в робочий чи неробочий час вчинене розкрадання. Трудовий договір може бути розірвано не пізніше одного місяця з дня набрання законної сили вироком суду, прийняття постанови про адміністративне стягнення, не враховуючи періоду тимчасової непрацездатності працівника, а також перебування його у відпустці.

До додаткових підстав розірвання трудового договору належать:

1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації (філії, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами (п. 1 ст. 41 КЗпП України).

2) Винні дії керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від установленого законом розміру мінімальної заробітної плати (п. 1 ст. 41 КЗпП України).

3) Винні дії працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника або уповноваженого ним органу (п. 2 ст. 41 КЗпП України).

4) Вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи (п. 3 ст. 41 КЗпП України).

Розірвання трудового договору за пп. 1, 2-5, 7 ст. 40 та пп. 2, 3 ст. 41 КЗпП України, можливе лише за попередньою згодою первинної профспілкової організації, членом якої є працівник. Без згоди первинної профспілкової організації розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця допускається у разі: ліквідації підприємства; незадовільного результату випробувального терміну; звільнення з суміщуваної роботи у зв'язку з прийняттям на роботу іншого працівника, який не є сумісником; поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу; звільнення працівника, який не є членом первинної профспілкової організації, що діє на підприємстві; звільнення з підприємства, установи, організації, де немає профспілки; звільнення керівника підприємства, (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступників, головного бухгалтера підприємства, його заступників, а також службових осіб митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання, і службових осіб державної контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами; керівних працівників, які обираються, затверджуються або призначаються на посади державними органами, органами місцевого та регіонального самоврядування, а також громадськими організаціями та іншими об'єднаннями громадян; звільнення працівника, який вчинив за місцем роботи розкрадання (в тому

числі дрібне) майна власника, встановлене вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Письмове подання роботодавця про розірвання трудового договору з працівником виборний орган профспілки, членом якої є працівник, розглядає у п'ятнадцятиденний строк. Подання має розглядатися у присутності працівника, щодо якого його внесено. Розгляд подання у разі відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. Орган профспілки повідомляє роботодавця про прийняте рішення триденний строк після його прийняття.

Роботодавець має право розірвати трудовий договір не пізніше як через місяць із дня одержання згоди профспілкової організації.

Звільнення працівника з ініціативи роботодавця внаслідок: а) змін в організації виробництва і праці, у тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників; б) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці; в) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу, допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу.

Не допускається звільнення працівника з ініціативи роботодавця в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення з підстави нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності, якщо законодавством не встановлено триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні), а також у період перебування працівника у відпустці. Ця норма не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства.

При звільненні деяких категорій працівників чинним законодавством установлені додаткові вимоги. Так, за ст. 198 КЗпП України звільнення працівників молодше вісімнадцяти років з ініціативи роботодавця допускається, крім додержання загального порядку звільнення, тільки за згодою районної (міської) служби у справах дітей.

Звільнення неповнолітніх згідно у пп. 1, 2 та 6 ст. 40 КЗпП України, не допускається без працевлаштування.

Звільнення вагітних і жінок, які мають дітей віком до трьох років, одиноких матерів, що мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда, з ініціативи роботодавця не допускається. Звільнення допускається тільки у разі повної ліквідації підприємства з обов'язковим працевлаштуванням таких жінок.

Звільнення членів виборного профспілкового органу підприємства (у тому числі структурних підрозділів), його керівників, профспілкового представника (там, де не обирається виборний орган профспілки), крім додержання загального порядку, допускається за наявності попередньої згоди виборного органу, членами якого вони є, а також вищестоящого виборного органу цієї профспілки (об'єднання профспілок).

Законодавство України передбачає розірвання трудового договору з ініціативи осіб, які не є його стороною (третьох осіб).

Треті особи у трудовому праві - це визначені в законодавстві державні та громадські органи, особи, наділені повноваженнями вимагати або ініціювати питання про розірвання трудового договору з певними категоріями працівників з метою захисту державних, суспільних інтересів, трудових прав громадян. Це можуть бути суди, військкомати, комісії у справах альтернативної (невійськової) служби, батьки неповнолітнього, профспілкові органи та ін.

Підставами звільнення працівника з ініціативи осіб, які не є його стороною, є: призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36 КЗпП України); набрання законної сили вироком суду, яким

працівника засуджено до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи (п. 7 ст. 36 КЗпП України); вимога виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) (ст. 45 КЗпП України); вимога батьків неповнолітнього або інших осіб та органів (ст. 199 КЗпП України).

Припинення трудового договору оформлюється виданням наказу (розпорядження) роботодавця, вказується підстава припинення трудового договору і робиться посилання на певну статтю закону.

У день звільнення працівнику повинна бути видана під розписку трудова книжка.

У разі звільнення працівника всі записи про роботу і нагороди, внесені у трудову книжку за час роботи на цьому підприємстві, засвідчуються підписом керівника підприємства або спеціально уповноваженою ним особою та печаткою підприємства або печаткою відділу кадрів.

Днем звільнення вважається день видачі трудової книжки. Про новий день звільнення видається наказ і вноситься запис до трудової книжки працівника. Раніше внесений запис про день звільнення в цьому разі визнається недійсним. Якщо працівник відсутній на роботі в день звільнення, то роботодавець у цей день надсилає йому поштове повідомлення із вказівкою про необхідність одержати трудову книжку. Пересилання трудової книжки поштою з доставленням на зазначену адресу допускається тільки за письмовою згодою працівника. У разі смерті працівника трудова книжка видається на руки його найближчим родичам під розписку або надсилається поштою на їх вимогу.

У разі звільнення працівника з ініціативи роботодавця останній зобов'язаний у день звільнення видати працівнику копію наказу про звільнення з роботи. В інших випадках звільнення копія наказу видається лише на вимогу працівника.

Стаття 47 КЗпП України закріплює положення, за яким у день звільнення роботодавець зобов'язаний провести повний розрахунок

із працівником, який звільняється. Усі суми, що належать працівнику від підприємства, установи, організації, виплачуються у день звільнення. Відповідно до ст. 116 КЗпП України, якщо працівник у день звільнення не працював, то кошти мають бути виплачені не пізніше наступного дня після пред'явлення звільненим працівником вимоги про розрахунок.

У статті 117 КЗпП України передбачено відповідальність за затримку розрахунку при звільненні. За нею в разі невиконання з вини роботодавця належних звільненому працівникові сум у встановлені строки при відсутності спору про їх розмір підприємство, установа, організація повинні виплатити працівникові його середній заробіток за весь час затримки по день фактичного розрахунку. Сама по собі відсутність коштів у роботодавця не виключає його відповідальності. (ст. 41 КУпАП, ст. 175 ККУ).

Так, згідно із ст. 41 КУпАП порушення встановлених строків виплати заробітної плати, виплата її не в повному обсязі, а також інші порушення вимог законодавства про працю тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності від п'ятнадцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. За статтею 175 ККУ України безпідставна невиконання заробітної плати громадянам більше ніж за один місяць, вчинена умисно керівником підприємства, установи або організації незалежно від форми власності, карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років, або виправними роботами на строк до двох років, або позбавленням волі на строк до двох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

При припиненні трудового договору за деякими підставами можлива виплата вихідної допомоги. Вихідна допомога - це грошова сума, виплачувана одноразово в передбачених законодавством про працю випадках у разі припинення трудового

договору конкретний розмір та випадки виплати вихідної допомоги визначено у ст. 44 КЗпП України.

8.7. Робочий час

Робочим часом вважається час, протягом якого працівник згідно із законодавством, колективним і трудовим договором, з підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку повинен виконувати свої трудові обов'язки на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи-роботодавця. Це означає, що в робочий час включаються час простоїв не з вини працівника, короткочасні перерви для обігрівання та відпочинку й інші періоди, коли працівник не працював, але за ним зберігалось місце роботи і зарплата цілком чи частково. Разом з тим, робочим є і час роботи понад встановлену тривалість у випадках, передбачених законодавством.

Види робочого часу розрізняються за його тривалістю. Трудове законодавство встановлює такі види робочого часу: 1) нормальної тривалості; 2) неповний робочий час; 3) скорочений робочий час.

Згідно із ст. 45 Конституції України максимальна тривалість робочого часу визначається законом.

Так, у статті 50 КЗпП України встановлено, що нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень як при п'яти-, так і при шестиденному робочому тижні.

Чинне законодавство України не забороняє встановлювати для працівників при укладенні колективного договору меншу тривалість робочого часу (ч. 2 ст. 50 КЗпП). Тривалість робочого часу можна зменшити і за трудовим договором.

Так, відповідно до ст. 56 КЗпП за згодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом може встановлюватися як при прийнятті на роботу, так і згодом неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Праця у цих випадках оплачується пропорційно відпрацьованому часу.

Неповний робочий час може бути встановлено угодою роботодавця і працівника на певний строк і без зазначення строку. В обов'язковому порядку на прохання працівника неповний робочий час встановлюється для вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 14 років, дитину-інваліда, для догляду за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Особи, які працюють неповний робочий час, користуються тими самими правами, що і працюючі на умовах нормального робочого часу. їм надається відпустка тієї самої тривалості, надаються вихідні і святкові дні, час роботи зараховується у трудовий стаж.

Встановлення неповного робочого часу можливе також з ініціативи власника. Встановлення неповного робочого часу в цьому випадку є для працівників зміною істотних умов праці, оскільки, як правило, знижується розмір оплати праці (ст. 32 КЗпП). Встановленню неповного робочого часу передуює попередження роботодавцем працівників не пізніше ніж за два місяці. Якщо працівник не згоден працювати в такому режимі, трудовий договір з ним припиняється (п. 6 ст. 36 КЗпП).

Скорочена тривалість робочого часу - це вид робочого часу, який встановлюється законодавством, є обов'язковим для роботодавця і оплачується як робочий час нормальної тривалості. (ст. 51 КЗпП).

Скорочений робочий час встановлюється:

- для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) — 24 години на тиждень.

- для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, — не більш як 36 годин на тиждень.

- для окремих категорій працівників розумової праці, діяльність яких пов'язана з підвищеним інтелектуальним і нервовим напруженням у випадках, передбачених законодавством. До таких працівників віднесені лікарі, вчителі, викладачі середніх спеціальних і вищих навчальних закладів.

Наприклад, наказом Міністерства охорони здоров'я України від 25 травня 2006 р. № 319 «Про затвердження норм робочого часу для працівників закладів та установ охорони здоров'я» встановлені певні норми для окремих категорій професій.

Неповний робочий день (та його тривалість) встановлюється за згодою сторін, а скорочений (та його тривалість) – встановлений законодавством тільки для окремих категорій працівників; скорочена тривалість робочого часу встановлюється тільки для неповнолітніх; працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці; вчителів, лікарів та інших категорій;

Оплата праці нараховується пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку, а при скороченому робочому дні – як за повний робочий день.

Зменшення тривалості роботи напередодні святкових і вихідних днів, у нічний час. Згідно зі ст. 53 КЗпП України напередодні святкових і неробочих днів (ст. 73 КЗпП) тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у ст. 51 КЗпП України, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати п'ять годин.

При роботі у нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачене скорочення робочого часу.

Нічним вважається час з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку. В трудовому законодавстві встановлено обмеження її застосування, а для окремих категорій працівників — повна заборона. Забороняється залучення до роботи у нічний час: вагітних жінок, а також жінок, що мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП); осіб молодше вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП); інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Згідно зі ст. 108 КЗпП України робота у нічний час оплачується в підвищеному розмірі.

Сторони трудового договору за взаємною згодою можуть встановлювати індивідуальний режим роботи за умови, що такий режим не погіршує становище працівника порівняно із законодавством та колективним договором.

Основний режимом робочого часу є п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями. При п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку (ст. 142 КЗпП) або графіками змінності, які затверджує роботодавець за погодженням із профспілковим комітетом підприємства, установи, організації з додержанням установленної тривалості робочого тижня (статті 50 та 51 КЗпП). На тих підприємствах, де за характером виробництва та умовами роботи запровадження п'ятиденного робочого тижня є недоцільним, встановлюється шестиденний робочий тиждень з одним вихідним днем. При шестиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи не може перевищувати семи годин при тижневій нормі 40 годин, шести годин при тижневій нормі 36 годин і чотири години при тижневій нормі 24 години.

Режим ненормованого робочого дня встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. Міра праці таких працівників визначається не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням). У разі необхідності ця категорія працівників виконує роботу понад нормальну тривалість робочого часу. У законодавстві не встановлена тривалість переробок, що допускаються для виконання трудових обов'язків, не обмежена і кількість випадків таких переробок понад нормальний робочий день. Усе залежить від характеру й обсягу виконуваної роботи. Разом з тим, як зазначено в Рекомендаціях щодо порядку надання працівникам з ненормованим робочим днем щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці, затверджених наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 10 жовтня 1997 р. № 7 (із змінами), такі переробки не можуть мати систематичного характеру. Обов'язки працівників з ненормованим

робочим днем повинні бути зафіксовані в трудовому договорі, посадових інструкціях, правилах внутрішнього трудового розпорядку таким чином, щоб була передбачена можливість виконувати ці обов'язки, як правило, у межах нормального робочого часу. Якщо працівнику з ненормованим робочим днем, який має відповідну кваліфікацію, досвід, знання, доводиться систематично переробляти понад нормальний робочий день, то потрібно або порушувати питання про введення додаткових одиниць штатного розкладу, або переглянути, скоротити коло трудових обов'язків і впорядкувати режим роботи.

Ненормований робочий день на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності може застосовуватися для керівників, фахівців і робітників, а саме: для осіб, праця яких не піддається точному обліку в часі; для осіб, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості (сільське господарство); для осіб, які розподіляють час для роботи на свій розсуд. Цей режим робочого часу не застосовується для працівників, зайнятих на роботі з неповним робочим днем, оскільки відповідно до ст. 56 КЗпП України робота з неповним робочим днем має передбачати його чітко визначену тривалість.

Слід зазначити, що конкретний перелік професій і посад, для яких може застосовуватися ненормований робочий день, визначається колективним договором.

Як компенсація за виконаний обсяг робіт, ступінь напруженості, складність і самостійність у роботі, необхідність періодичного виконання службових завдань понад встановлену тривалість робочого часу надається додаткова відпустка до семи календарних днів. Колективним договором встановлюється конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки з кожного виду робіт, професій та посад. Додаткова відпустка надається пропорційно часу, відпрацьованому на роботі, посаді, що дають право на цю відпустку.

Працівник з ненормованим робочим днем не має права відмовитися від цієї роботи. Відмова без поважних причин

працювати після закінчення нормального робочого дня для виконання своїх трудових обов'язків є порушенням трудової дисципліни, що може спричинити застосування дисциплінарного стягнення.

Гнучкий графік роботи – форма організації робочого часу, при якій для окремих працівників або колективів підрозділів допускається саморегулювання початку, закінчення і загальної тривалості робочого дня. При цьому потрібне повне відпрацювання сумарної кількості робочих годин протягом облікового періоду (робочого дня, робочого тижня, робочого місяця). Гнучкий графік роботи встановлюється за погодженням між власником і працівником як при прийомі на роботу, так і в процесі роботи. В умовах гнучкого режиму тривалість робочого часу (зміни) не може перевищувати 12 годин на добу.

При режимі змінної роботи працівники чергуються в змінах рівномірно. Найбільш поширеною є робота в дві зміни, на деяких підприємствах робота провадиться в три і більше зміни. Перехід з однієї зміни в іншу, як правило, повинен проводитися через кожний робочий тиждень у години, встановлені графіками змінності (ст. 58 КЗпП). Тривалість перерв у роботі між змінами, відповідно до ст. 59 КЗпП, має бути не менше подвійної тривалості роботи в попередній зміні (включаючи час перерви на обід).

Понаднормовими вважаються роботи понад встановлену тривалість робочого дня (статті 52, 53, 61 КЗпП України), виконувані за розпорядженням роботодавця у виняткових випадках, визначених законодавством.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 62 КЗпП власник чи уповноважений ним орган може застосовувати понаднормові роботи тільки у таких виняткових випадках:

- при проведенні робіт, необхідних для оборони країни, а також відвернення громадського або стихійного лиха, виробничої аварії і негайного усунення їх наслідків;

- при проведенні суспільно необхідних робіт з водопостачання, газопостачання, опалення, освітлення, каналізації,

транспорту, зв'язку — для усунення випадкових або несподіваних обставин, які порушують їх правильне функціонування;

– при необхідності закінчити розпочату роботу, яка внаслідок непередбачених обставин чи випадкової затримки з технічних умов виробництва не могла бути закінчена в нормальний робочий час, коли її припинення може призвести до псування або загибелі державного чи громадського майна, а також у разі необхідності невідкладного ремонту машин, верстатів або іншого устаткування, коли наявна їх несправність;

– при необхідності виконання вантажно-розвантажувальних робіт з метою недопущення або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів, що викликає зупинення робіт для значної кількості трудящих, у пунктах відправлення і призначення;

– для продовження роботи при нез'явленні працівника, який заступає, коли робота не допускає перерви; у цих випадках власник або уповноважений ним орган зобов'язаний негайно вжити заходів щодо заміни змінника іншим працівником.

Підставою для залучення працівника до понаднормових робіт є наказ (розпорядження) роботодавця. Залучення до понаднормових робіт можливо тільки з письмової згоди працівника.

Законодавством передбачено категорії працівників, яких забороняється залучати до понаднормових робіт (вагітні жінки, жінки, що мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП); особи молодше вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП) та ін.).

Власник чи уповноважений ним орган зобов'язаний вести облік понаднормових робіт кожного працівника. Робота в надурочний час оплачується в подвійному розмірі. Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається.

8.8. Час відпочинку

Час відпочинку - проміжок часу, протягом якого працівник згідно із законодавством та локальними нормативними актами вільний від виконання трудових обов'язків і який він має право

використовувати на свій розсуд.

До часу відпочинку віднесено:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- перерви між робочими днями (змінами);
- відпочинок між робочими тижнями;
- святкові і неробочі дні;
- щорічні відпустки.

Перерви протягом робочого дня (зміни), згідно із законодавством України, надаються працівникам для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин, як правило, від 30 до 60 хвилин. Перерва не включається в робочий час і відповідно не оплачується. Перерва для відпочинку і харчування повинна надаватись, як правило, через чотири години після початку роботи. (ст. 60 КЗпП). Працівники використовують час перерви на свій розсуд. На цей час вони можуть відлучатися з місця роботи.

Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку.

На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникові повинна бути надана можливість приймання їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт, порядок і місце приймання їжі встановлюються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації.

Крім цього, до оплачуваних короткочасних перерв у роботі належать спеціальні перерви, що надаються працівникам для відпочинку і особистих потреб, наприклад жінкам, що мають дітей віком до півтора року, надаються відповідно до ст. 183 КЗпП України, крім загальної перерви для відпочинку і харчування, додаткові перерви для годування дитини.

Ці перерви надаються не рідше ніж через три години тривалістю не менше тридцяти хвилин кожна.

За наявності двох і більше грудних дітей тривалість перерви встановлюється не менше години.

Строки і порядок надання перерв устанавлюються власником

або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації і з урахуванням бажання матері.

Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком.

Порядок надання таких перерв регулюється КЗпП України.

Перерва між робочими днями (змінами). Порядок надання цієї перерви визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку. Як правило, її тривалість не повинна бути меншою подвійної тривалості часу роботи, що передував цьому відпочинку.

Перехід із зміни до зміни відбувається, як правило, після вихідного дня відповідно до графіка змінності.

Тривалість відпочинку між робочими тижнями залежить від тривалості робочого тижня (шестиденного чи п'ятиденного): вона не повинна бути меншою ніж сорок дві години, а кількість повних вихідних днів має становити один чи два дні.

Загальним вихідним днем є неділя. При п'ятиденному робочому тижні вихідні дні надаються працівникам, як правило, поспіль. На безперервно діючих підприємствах вихідні дні надаються відповідно до графіків змінності.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у вихідні дні допускається у виключних випадках, передбачених у ч. 2 ст. 71 КЗпП України. Залучення працівників до роботи у вихідні дні провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Перелік святкових і неробочих днів передбачено у ст. 73 КЗпП України. Згідно з цією статтею в Україні встановлено такі святкові дні:

1 січня — Новий рік; 7 січня — Різдво Христове; 8 березня — Міжнародний жіночий день; 1 і 2 травня — День міжнародної солідарності трудящих; 9 травня — День Перемоги; 28 червня — День Конституції України; 24 серпня — День незалежності України.

Святкові дні є загальними для всіх працівників незалежно від їх ставлення до релігії. Встановлення у законодавстві неробочих днів пов'язане із релігійними святами, і такими днями є: 7 січня — Різдво Христове; один день (неділя) — Пасха (Великдень); один день (неділя) — Трійця. За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

Робота у святкові і неробочі дні допускається лише за умови, що її припинення неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації"), або якщо такі роботи зумовлені необхідністю обслуговування населення, або невідкладні ремонтні і вантажно-розвантажувальні роботи. Робота у зазначені дні обчислюється за правилами ст. 107 КЗпП України, а саме: наданням іншого дня відпочинку або оплатою у подвійному розмірі.

Щорічні відпустки – найтриваліший за кількістю вільних днів поспіль вид відпочинку. Порядок надання цього виду відпочинку передбачено, крім КЗпП, у Законі України від 15 листопада 1996 р. «Про відпустки».

Відпустка – це встановлена законом, колективним договором або трудовим контрактом певна кількість календарних днів безперервного відпочинку, які надаються працівникові роботодавцем у календарному році з оплатою або без оплати їх із збереженням місця роботи (посади) за працівником на цей час.

Відповідно до статей 2 та 6 Закону України «Про відпустки» право на відпустки мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи (далі — підприємство).

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які працюють в Україні, мають право на відпустки нарівні з громадянами України.

Право на відпустки забезпечується:

– гарантованим наданням відпустки визначеної тривалості із збереженням на її період місця роботи (посади), заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених Законом «Про відпустки»;

– заборону заміни відпустки грошовою компенсацією, крім випадків, передбачених у ст. 24 Закону «Про відпустки» та ст. 83 КЗпП.

За бажанням працівника у разі його звільнення (крім звільнення за порушення трудової дисципліни) йому має бути надано невикористану відпустку з наступним звільненням. Датою звільнення у цьому разі є останній день відпустки.

У разі звільнення працівника, у зв'язку із закінченням строку трудового договору, невикористана відпустка може за його бажанням надаватися й тоді, коли час відпустки повністю або частково перевищує строк трудового договору. У цьому разі чинність трудового договору продовжується до закінчення відпустки.

Згідно зі ст. 4 Закону «Про відпустки» встановлено такі види відпусток:

1) щорічні відпустки:

- основна відпустка;
- додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці;
- додаткова відпустка за особливий характер праці;
- інші додаткові відпустки, передбачені законодавством;

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творча відпустка;

3-1) відпустка для підготовки та участі у змаганнях;

4) соціальні відпустки:

5) відпустки без збереження заробітної плати.

Законодавством, колективним договором, трудовим

договором можуть встановлюватись інші види відпусток.

Щорічні (основна та додаткові) відпустки надаються із збереженням на їх період місця роботи (посади) і заробітної плати. Тривалість відпусток визначається Законом «Про відпустки», іншими законами та підзаконними нормативно-правовими актами України і незалежно від режимів та графіків роботи обліковується у календарних днях.

Щорічна основна відпустка надається працівникам за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Залежно від тривалості основної відпустки щорічна відпустка може бути мінімальною та подовженою.

У сучасних умовах 24-денна календарна щорічна відпустка є мінімальною для всіх осіб, які працюють за трудовим договором. Для деяких категорій працівників законодавством України може бути передбачено іншу тривалість щорічної основної відпустки. При цьому тривалість їх відпустки не може бути меншою ніж 24 календарних дні. Святкові та неробочі дні (ст. 73 КЗпП України) при визначенні тривалості відпусток не враховуються.

Основну відпустку більшої тривалості називають подовженою. Так, інвалідам I і II груп надається щорічна основна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а інвалідам III групи — 26 календарних днів. Особам віком до 18 років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

Тривалість основної відпустки для певної категорії працівників встановлено, наприклад:

- для державних службовців – тривалістю 30 календарних днів (ст. 35 Закону України «Про державну службу»);

- для суддів – 30 робочих днів з виплатою, крім суддівської винагороди, допомоги на оздоровлення у розмірі посадового окладу. Суддям, які мають стаж роботи більше 10 років, надається додаткова оплачувана відпустка тривалістю 15 календарних днів (ст. 130 Закону України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів»);

– для працівників, які працюють (перебувають у відрядженні) на територіях радіоактивного забруднення, у ст. 47 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» передбачено надання щорічної відпустки тривалістю пропорційно відпрацьованому на цих територіях часу.

Подовженими відпустками користуються також керівні, педагогічні, науково-педагогічні працівники освіти та наукові працівники, яким надається щорічна основна відпустка тривалістю до 56 календарних днів.

Крім основної подовженої відпустки, законодавство (ст. 7 Закону «Про відпустки») передбачає збільшення кількості днів відпустки за рахунок надання до основної ще й додаткової відпустки.

Конкретна тривалість додаткової відпустки, яка надається за роботу із шкідливими та важкими умовами праці, встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від результатів атестації робочих місць із умов праці та часу зайнятості працівника в цих умовах. Критерії, на підставі яких має визначатися тривалість додаткової відпустки за цих умов, — результати атестації робочих місць за умовами праці та часу зайнятості працівника в цих умовах.

Законодавством передбачено також надання додаткової відпустки за особливий характер праці. Працівникам з ненормованим робочим днем — тривалістю до семи календарних днів згідно із списками посад, робіт та професій, визначених колективним договором, угодою.

Конкретна тривалість щорічної додаткової відпустки за особливий характер праці встановлюється колективним чи трудовим договором залежно від часу зайнятості працівника в цих умовах.

Щорічні додаткові відпустки за бажанням працівника можуть надаватись одночасно з щорічною основною відпусткою або окремо від неї.

Загальна тривалість щорічних основної та додаткових

відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах, – 69 календарних днів.

Право працівника на щорічні основну та додаткові відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає після сплину шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві.

Щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного строку безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві за бажанням працівника надаються певним категоріям робітників.

Наприклад, жінкам – перед відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами або після неї, а також жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда; інвалідам; особам віком до вісімнадцяти років; чоловікам, дружини яких перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами; та ін.

Щорічні відпустки за другий та наступні роки роботи можуть бути надані працівникові у будь-який час відповідного робочого року.

Творча відпустка – тимчасове звільнення власником або уповноваженим ним органом працівника, який працює за трудовим договором (контрактом) незалежно від форм власності підприємства, для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством.

Умови, тривалість, порядок надання та оплати творчих відпусток врегульовано у постанові Кабінету Міністрів України від 19 січня 1998 р. № 45 «Про затвердження умов, тривалості, порядку надання та оплати творчих відпусток».

Черговість надання відпусток визначається графіками, які затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом, і доводиться до відома всіх працівників. При складанні графіків ураховуються інтереси виробництва, особисті інтереси працівників та можливості для їх відпочинку.

Розділ IV «Соціальні відпустки» Закону України «Про відпустки» встановлює надання такого виду відпусток, як соціальні, які характеризуються також певними особливостями, а саме категоріями робітників, тривалістю, оплатою.

8.9. Трудова дисципліна

Трудова дисципліна – підпорядкування працівника правилам внутрішнього трудового розпорядку певного підприємства.

Зміст трудової дисципліни включає дві сторони – об'єктивну та суб'єктивну. Під об'єктивною стороною розуміється певний порядок, без якого не може існувати підприємство у вигляді внутрішнього трудового розпорядку. Суб'єктивну сторону становлять виконання обов'язків і здійснення прав сторонами трудових правовідносин.

Дотримання трудової дисципліни забезпечується шляхом створення необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, заохоченням за сумлінну роботу. Методами забезпечення трудової дисципліни є передбачені законодавством про працю спеціальні способи та прийоми її забезпечення: примус, заохочення.

Примус – це метод впливу, що забезпечує здійснення суб'єктом права дій усупереч його волі. Він полягає в застосуванні до порушника трудової дисципліни дисциплінарних та громадських заходів, а в окремих випадках — заходів майнового характеру у вигляді відшкодування збитків, завданих порушенням трудових обов'язків.

Заохочення є громадським визнанням результатів високопродуктивної високоякісної праці працівника. Воно здійснюється за допомогою різноманітних заходів заохочення морального та матеріального характеру, а також шляхом надання певних пільг і переваг.

Дисципліна праці взаємопов'язана з технологічною та

виробничою дисципліною. Виробнича дисципліна означає загальний порядок на виробництві, технологічна є частиною трудової дисципліни і полягає в дотриманні технологічних правил та норм на виробництві.

Необхідною умовою підвищення продуктивності праці і ефективності виробництва є трудовий розпорядок на кожному підприємстві. Внутрішній трудовий розпорядок є порядком поведінки та взаємодії між працівниками і роботодавцем у процесі здійснення трудової діяльності на конкретному підприємстві. Це - порядок взаємовідносин працівника та роботодавця, а також порядок взаємовідносин між працівниками в процесі праці. До елементів внутрішнього трудового розпорядку належать: а) основні трудові права та обов'язки працівників і роботодавця; б) режим робочого часу; в) порядок застосування заходів заохочення; г) порядок притягнення працівників до відповідальності.

Внутрішній трудовий розпорядок на конкретних підприємствах, в установах, організаціях визначається Правилами внутрішнього трудового розпорядку, що затверджуються відповідно до умов роботи даного підприємства, установи, організації трудовими колективами за поданням роботодавця і виборного органу первинної профспілкової організації (профспілковим представником) на основі типових правил.

Питання, пов'язані із застосуванням правил внутрішнього трудового розпорядку, вирішуються власником або уповноваженим ним органом у межах наданих йому прав, а у випадках, передбачених законодавством і правилами внутрішнього трудового розпорядку, спільно або за погодженням із профспілковими органами, а також трудовим колективом відповідно до його повноважень.

Правила внутрішнього трудового розпорядку повинні вивішуватися на видному місці для загального огляду. У розвиток цих правил роботодавець у встановленому порядку приймає графіки змінності, відпусток та інші локальні акти. До початку роботи за укладеним трудовим договором власник або

уповноважений ним орган зобов'язаний ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Для окремих категорій працівників діють статuti і положення про дисципліну. Наявність статутів та положень пояснюється тим, що найменше порушення трудової дисципліни в цих галузях може призвести до тяжких наслідків.

Особливості регулювання трудового розпорядку (в першу чергу щодо дисциплінарної відповідальності) окремих категорій працівників (суддів, державних службовців та ін.) можуть бути визначені у спеціальних законах України («Про державну службу», «Про судоустрій та статус суддів» та ін.).

Обов'язки працівників можуть встановлюватися також у технологічних і посадових інструкціях, інструкціях з охорони праці, пожежної безпеки, інших нормативних актах. Роботодавець має право видавати накази, що стосуються обов'язків окремих працівників. Розпорядження, що стосуються окремих працівників і є обов'язковими до виконання, мають право видавати керівники будь-якого структурного підрозділу підприємства, установи, організації в межах своїх повноважень. Такі накази і розпорядження є обов'язковими до виконання, якщо вони не суперечать нормативно-правовим актам, а також нормативним актам керівника підприємства. Накази і розпорядження роботодавця не є нормативними актами, але можуть бути віднесені до категорії актів застосування права. Керівник у своїх наказах та розпорядженнях не може вийти за межі нормативних приписів (правових норм). Невиконання наказів та розпоряджень роботодавця є порушенням трудової дисципліни.

Заохочення - це метод впливу, публічне визнання результатів заслуг працівника та його успіхів у роботі. Кожний керівник у межах наданих йому прав повинен заохочувати підлеглих за зразкове і сумлінне виконання трудових обов'язків. Підставою для застосування до працівника заходів заохочення є його сумлінна ефективна праця, тобто бездоганне виконання трудових обов'язків, підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції,

тривала сумлінна робота, а також інші досягнення в роботі. У статутах та положеннях про дисципліну підстави для застосування заходів заохочення можуть уточнюватися стосовно особливостей умов праці в конкретних галузях економіки чи сферах діяльності.

Відповідно до ст. 143 КЗпП України до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватися будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку. Основними видами заохочень є: оголошення подяки; видача премії; нагородження коштовним подарунком; нагородження почесною грамотою; занесення в Книгу пошани та на Дошку пошани. Правилами внутрішнього трудового розпорядку конкретного підприємства, установи і організації можуть бути передбачені також інші заохочення

Заохочення поділяються на *моральні* (подяка, нагородження Почесною грамотою, занесення в Книгу пошани та на Дошку пошани тощо) та *матеріальні* (премії, цінні подарунки тощо); на *загальні*, що застосовуються до будь-якого працівника, та *спеціальні*, що застосовуються до певних категорій працівників чи у визначених галузях господарства; *заохочення, що застосовуються роботодавцем*, та *заохочення, що застосовуються державними органами*. Допускається одночасне застосування декількох видів заохочення. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Заохочення застосовуються роботодавцем разом або за погодженням з профспілкою підприємства. Заохочення оголошуються наказом (розпорядженням) роботодавця в урочистій обстановці.

Дисциплінарна відповідальність працівників є одним із видів юридичної відповідальності, що встановлена законодавством за протиправну поведінку працівника. Вона є обов'язком працівника понести покарання, передбачене нормами законодавства про працю, за протиправне невиконання чи неналежне виконання своїх трудових обов'язків.

Підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності є *дисциплінарний проступок*. Дисциплінарним визнається проступок який має характер винного протиправного невиконання чи неналежного виконання працівником своїх трудових обов'язків. Дисциплінарний проступок характеризується як сукупність елементів його складу: суб'єкта, суб'єктивної сторони, об'єкта, об'єктивної сторони.

Суб'єктом дисциплінарного проступку є фізична осудна особа, яка перебуває у трудових правовідносинах (працівник) та вчинила дисциплінарний проступок.

Об'єктом дисциплінарного проступку є внутрішній трудовий розпорядок, зокрема такий його елемент, як трудові обов'язки.

Суб'єктивною стороною дисциплінарного проступку є вина, виражена у формі умислу або необережності. Умисел означає, що працівник усвідомлював протиправний характер своєї поведінки (дії або бездіяльності), передбачав її шкідливі наслідки і бажав їх настання або свідомо припускав їх настання. Необережність означає, що працівник усвідомлював протиправність своєї поведінки (дії або бездіяльності), передбачав її шкідливі наслідки, проте легковажно розраховував на їх відвернення або не передбачав, хоча повинен був і міг їх передбачити.

Об'єктивна сторона дисциплінарного проступку складається з протиправної поведінки суб'єкта, шкідливих наслідків та причинного зв'язку між ними. Протиправною є дія або бездіяльність працівника, який порушує вимоги законодавства про працю, локальних актів, наказів або розпоряджень роботодавця, що встановлюють трудові обов'язки працівника.

Відповідно до ст. 147 КЗпП України за порушення трудової дисципліни до працівника застосовується тільки один із заходів стягнення — догана чи звільнення. Тільки спеціальним законодавством, статутами та положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. Притягуючи працівника до дисциплінарної відповідальності, роботодавець повинен дотримуватися строків застосування дисциплінарного стягнення. Стягнення застосовується роботодавцем безпосередньо після виявлення проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення. Час звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням у відпустці до уваги не береться. Днем виявлення дисциплінарного проступку вважається день, коли посадовій особі, якій підпорядкований працівник, стало відомо про проступок, незалежно від того, чи наділена ця особа правом накладення стягнення чи ні. Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. До зазначених строків не включається час провадження в кримінальній справі. У тих випадках, коли за вчинений проступок законом передбачена кримінальна відповідальність, керівник зобов'язаний передати відповідні матеріали до органів дізнання чи попереднього слідства.

Факт вчинення дисциплінарного проступку має бути належним чином зафіксований за допомогою актів, довідок, доповідних записок тощо. До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець повинен витребувати пояснення в письмовій формі. У разі відмови працівника дати пояснення складається відповідний акт, який підписують особи, що засвідчують указаний факт. Відмова в наданні пояснення не перешкоджає керівнику притягнути працівника до дисциплінарної відповідальності. При накладенні дисциплінарного стягнення мають ураховуватися тяжкість вчиненого проступку і заподіяна ним шкода, обставини, за яких вчинено проступок, попередня робота та поведінка працівника. Причини порушення трудової дисципліни можуть оцінюватися як безпосередньо власником або уповноваженим ним органом, так і органом, в який оскаржується накладення дисциплінарного стягнення.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення. Отже, не можна звільнити працівника за проступок, за який до нього вже було застосовано дисциплінарне стягнення. Однак якщо працівник своїми діями заподіяв майнову шкоду, то можливе поєднання дисциплінарної і матеріальної відповідальності, оскільки вони мають різне цільове призначення, а отже, можуть суміщатися. Подібним чином вирішується питання і щодо можливості одночасного притягнення до адміністративної та дисциплінарної, кримінальної та дисциплінарної відповідальності. Можливе застосування декількох дисциплінарних стягнень за триваючі правопорушення, що не припиняються після накладення на винну особу першого дисциплінарного стягнення. До винного працівника поряд із дисциплінарним стягненням можливе застосування іншого заходу впливу, передбаченого локальними актами (наприклад, позбавлення премії).

Наказ (розпорядження) про застосування дисциплінарного стягнення із зазначенням мотивів його застосування оголошується працівникові, підданому стягненню, під розписку в триденний строк. У разі відмови працівника поставити підпис складається відповідний акт, який підписують особи, що засвідчують зазначений факт. Наказ про застосування дисциплінарного стягнення в необхідних випадках доводиться до відома працівників підприємства, установи, організації. Згідно зі ст. 48 КЗпП України відомості про дисциплінарні стягнення до трудової книжки не заносяться. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника не застосовуються.

Якщо працівник протягом одного року з дня застосування до нього дисциплінарного стягнення не був підданий новому, старе втрачає силу. Це не вимагає ніякого нового наказу чи розпорядження (відбувається автоматично). У разі, якщо стягнення мало місце, старе зберігає свою силу. Якщо працівник не припустився нового порушення трудової дисципліни і до того ж виявив себе як сумлінний працівник, то роботодавець зі своєї

ініціативи чи за клопотанням трудового колективу може видати наказ про зняття стягнення до закінчення одного року. Для зняття дисциплінарного стягнення, накладеного вищим керівником, безпосередній керівник порушує перед ним відповідне клопотання. В окремих ситуаціях чинне законодавство передбачає додаткові умови зняття деяких дисциплінарних стягнень. Зокрема, у Положенні про дисципліну працівників залізничного транспорту передбачено, що перед поновленням працівника на роботі, пов'язаній із рухом поїздів, він повинен скласти відповідні іспити. Якщо працівник не зможе скласти ці іспити не більш як за два рази, йому надається інша робота з урахуванням його кваліфікації, а в разі відмови від запропонованої роботи він може бути звільнений у порядку, встановленому чинним законодавством.

Трудові спори з питань накладення дисциплінарних стягнень вирішуються в установленому законодавством порядку, шляхом звернення у комісію з трудових спорів або до суду.

Не вважаються дисциплінарними стягненнями: повне або часткове позбавлення порушників трудової дисципліни премій, передбачених системою оплати праці, або винагороди за підсумками роботи за рік; заходи громадського впливу, стягнення, які були застосовані до працівника за порушення громадського порядку, неправильну поведінку в побуті тощо; заходи дисциплінарного або громадського стягнення, які в установленому порядку погашені давністю, зняті або скасовані; дисциплінарні стягнення, які не були своєчасно доведені до відома працівника, а оголошені йому тільки разом з постановою, розпорядженням, наказом про звільнення; інші заходи впливу, не передбачені законодавством про працю України.

Щодо деяких категорій працівників чинне законодавство передбачає особливості порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності.

Так, до державних службовців згідно із Законом України «Про державну службу» застосовуються дисциплінарні стягнення за: 1) невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків;

2) перевищення своїх повноважень; 3) порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби; 4) вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює.

8.10. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору

Матеріальна відповідальність сторін трудового договору — це обов'язок однієї сторони трудового договору (працівника або роботодавця) відшкодувати шкоду, заподіяну другій стороні внаслідок винного, протиправного невиконання чи неналежного виконання своїх трудових обов'язків.

Працівник, який неухважно, нестаранно та недбайливо ставиться до матеріалів, обладнання, інструментів, енергоносіїв чи іншого майна роботодавця, неналежно виконує взяту ним на себе роботу і тим завдає йому шкоди, і роботодавець, який не забезпечує працівникові безпечних умов праці і одержання зумовленої заробітної плати і тим самим завдає шкоди його здоров'ю чи іншим інтересам, несуть один перед одним матеріальну відповідальність. Правовий інститут матеріальної відповідальності сторін трудового правовідношення ґрунтується на Конституції України (статті 13, 56, 66, 68), КЗпП України (статті 130–138, 173, 236, 237, 237-1).

Таким чином, залежно від того, хто заподіяв шкоду, матеріальну відповідальність у трудовому правовідношенні поділяють на такі види: матеріальна відповідальність за шкоду, заподіяну працівником роботодавцю, і матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну ним працівникові.

Підставою притягнення до матеріальної відповідальності працівників є трудове правопорушення, тобто невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього трудових обов'язків, в результаті чого підприємству, установі чи організації була завдана майнова шкода.

Умовами настання матеріальної відповідальності працівника є:

- пряма дійсна шкода;
- протиправна поведінка працівника;
- вина в діях чи бездіяльності працівника;
- прямий причинний зв'язок між протиправною і винною дією чи бездіяльністю працівника і шкодою, яка настала.

Зазначені умови відображено в ст. 130 КЗпП України.

Під **прямою дійсною шкодою** слід розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна чи інших цінностей, необхідність для підприємства, установи, організації провести витрати на відновлення, придбання майна або інших цінностей, або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати.

Заподіяна роботодавцеві шкода повинна належати до наявного майна. Він відповідає лише за майнову шкоду, тобто за пряму шкоду, яка впливає саме з протиправного діяння працівника.

Заподіяна роботодавцеві шкода повинна бути дійсною.

Розмір заподіяної роботодавцеві дійсної шкоди наявному майну визначається неоднозначно, а саме:

а) за загальним правилом розмір заподіяної роботодавцеві шкоди визначається за фактичними втратами на підставі даних бухгалтерсько-го обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу згідно з установленими нормами (ч. 1 ст. 135-3 КЗпП України);

б) у разі розкрадання, недостачі, умисного знищення чи умисного зіпсуття матеріальних цінностей дійсна шкода визначається за цінами, що діють у даній місцевості на день покриття шкоди (ч. 2 ст. 135-3 КЗпП України);

в) на підприємствах громадського харчування (на виробництві та в буфетах) і в комісійній торгівлі розмір шкоди, заподіяної розкраданням або недостачею продукції і товарів, визначається за

цінами, встановленими для продажу (реалізації) цієї продукції і товарів (ч. 3 ст. 135-3 КЗпП України).

При визначенні дійсної майнової шкоди не враховуються: а) природні витрати, знос чи нормальні витрати майна за встановленими нормами; б) вартість тих витрат, які роботодавець повинен буде нести з вини працівника, але до моменту вирішення питання про його матеріальну відповідальність ще не мають місця.

Розмір покриття шкоди, заподіяної з вини декількох працівників, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду і межі матеріальної відповідальності.

Матеріальна відповідальність не настає у випадках, коли шкоду заподіяно в межах обґрунтованого виробничо-господарського ризику (ч. 4 ст. 130 КЗпП України). Ризик вважається обґрунтованим, якщо:

- мета не могла бути досягнута іншими, не ризикованими засобами;
- ризик відповідає значенню тієї мети, на досягнення якої його спрямовано;
- можливість настання шкідливих наслідків є малоймовірною. При завідомому заподіянні шкоди нормальний ризик відсутній;
- об'єктом ризику можуть виступати тільки матеріальні цінності, а не життя і здоров'я людей;
- ризикувати мають право тільки особи, що володіють певною професійною підготовкою і досвідом.

До нормального виробничо-господарського ризику може бути віднесено шкоду, що сталася при відшукуванні або випробуванні нових, виправданих у даних обставинах технологічних прийомів роботи, якщо були застосовані всі доступні заходи для запобігання шкоди і якщо при цьому неможливо було досягти бажаного результату в інший спосіб або для цього були потрібні значні витрати, що перевищують шкоду.

Протиправна поведінка – це поведінка працівника, який не виконує чи неналежним чином виконує трудові обов'язки, передбачені приписами правових норм, трудовими договорами, наказами та розпорядженнями роботодавця. Формами протиправної поведінки є протиправна дія чи протиправна бездіяльність.

Протиправними слід вважати і такі дії чи бездіяльність працівника, які прямо не порушують його обов'язків, але разом із тим призводять до заподіяння майнової шкоди. Ідеться про його поведінку в конкретній трудовій ситуації, яка не врегульована і не могла бути врегульована заздалегідь через значну динамічність процесу праці. У приписах нормативних актів, колективному або трудовому договорі зазвичай визначаються дії та поведінка працівника лише в типових ситуаціях, які складаються в процесі праці; в інших випадках він повинен сам, унаслідок своєї професії, спеціальності, кваліфікації, посади і обов'язків за трудовим договором виявити належні турботу, уважність, старанність, дбайливість, бережливість, ініціативність, діловитість, необхідні для нормального виконання роботи, досягнення передбаченого результату праці і забезпечення повного зберігання дорученого йому майна, як того вимагають обставини, що склалися. Працівник не має права посилатися на відсутність правових приписів чи вказівок роботодавця стосовно своїх дій, поведінки для виправдання невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків, недосягнення результатів праці і як наслідок заподіяння майнової шкоди.

У випадках, передбачених законом, колективним договором, заподіяння майнової шкоди не є протиправним, а тому не тягне за собою матеріальної відповідальності працівника, а саме якщо ця шкода:

а) заподіяна працівником, який виконав розпорядження чи вказівки роботодавця або уповноваженого ним керівника процесу праці, за умови, що у працівника не було підстав сумніватися в їх правомірності (якщо працівник знав або повинен був знати про

протиправність розпорядження чи вказівки, заподіяна ним шкода буде протиправною нарівні з керівником, який дав цю вказівку чи розпорядження);

б) належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику (ч. 4 ст. 130 КЗпП України) і тим самим захищає працівника, який виявив ініціативність та діловитість і ризик його був нормальним, але з незалежних від нього причин він спричинив майнову шкоду;

в) заподіяна працівником, який перебував у стані крайньої необхідності (ч. 4 ст. 130 КЗпП України).

Вина працівника – це його психологічне ставлення до вчинюваного ним протиправного діяння та його наслідків, внутрішня сторона протиправної поведінки. Залежно від поєднання інтелектуальної та вольової ознак розрізняють такі форми вини: умисел (прямий і непрямий) та необережність (самовпевненість та недбалість).

Довести вину працівника, як і наявність інших умов матеріальної відповідальності, повинен роботодавець, якому заподіяно шкоду і який ставить питання про її відшкодування.

Причинний зв'язок між протиправною і винною дією чи бездіяльністю працівника і майновою шкодою, яка сталася, повинен бути прямим (безпосереднім). Прямий зв'язок — це такий, за якого майнова шкода безпосередньо, з неминучістю впливає з дій чи бездіяльності працівника. У будь-якому разі працівник повинен нести матеріальну відповідальність лише за ту частину шкоди, яка безпосередньо впливає з його дій чи бездіяльності. За іншу частину шкоди матеріальну відповідальність несуть інші працівники, дії чи бездіяльність яких безпосередньо призвели до виникнення шкоди. Нагадаємо, що в трудовому законодавстві передбачена лише особиста, персональна відповідальність, а загальної, субсидіарної, солідарної відповідальності воно не знає (ч. 5 ст. 135 КЗпП). Причинний зв'язок між винною протиправною поведінкою працівника та її наслідками повинен бути встановлений

не тільки як можливий або ймовірний, а і як безсумнівно вірогідний. У тих випадках, коли будь-яка дія працівника сприяла настанню шкоди внаслідок випадкового збігу обставин, такі дії не можуть бути підставою для накладання на нього матеріальної відповідальності.

Залежно від порядку притягнення, розміру заподіяної шкоди та обсягу відшкодування матеріальна відповідальність працівника за трудовим законодавством може бути двох видів — обмеженою або повною.

Обмежена матеріальна відповідальність полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати власнику (уповноваженому ним органу) пряму дійсну шкоду, але не більше його середнього місячного заробітку

Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві.

Відповідно до законодавства **обмежену матеріальну відповідальність** несуть:

– працівники – за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. В такому ж розмірі працівники несуть матеріальну відповідальність за зіпсуття або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

– керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, а також керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники – у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і

зберігання матеріальних, грошових чи культурних цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуттю матеріальних, грошових чи культурних цінностей.

Відповідно до законодавства працівники несуть *матеріальну відповідальність у повному розмірі* шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

- між працівником і підприємством, установою, організацією укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

- майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

- шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

- шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

- шкоди завдано недостатчею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

- відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

- шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;

- службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

- керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення

строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Письмові договори про повну матеріальну відповідальність може бути укладено підприємством, установою, організацією з працівниками (що досягли вісімнадцятирічного віку), які займають посади або виконують роботи, безпосередньо зв'язані із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей. Перелік таких посад і робіт, а також типовий договір про повну індивідуальну матеріальну відповідальність затверджуються в порядку, який визначається Кабінетом Міністрів України.

Відповідно до ст. 135 КЗпП межі матеріальної відповідальності працівників за шкоду, завдану підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір, встановлюються законодавством.

Підвищена (у подвійному, потрійному – кратному розмірі) ***матеріальна відповідальність працівників***, коли фактична шкода в результаті нестачі чи псування цінностей значно перевищує їх номінальну вартість. Такий вид відповідальності встановлюється за умови заподіяння збитків, які можуть виникнути при закупівлі, продажу, перевезенні, зберіганні, обробці дорогоцінних металів і дорогоцінних каменів, ювелірних, побутових і промислових виробів з використанням вказаних металів і каменів, відходів та брухту з їх вмістом, нестачі іноземної валюти, втрати музейних експонатів та інших цінностей.

При спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, зв'язаних із зберіганням, обробкою, продажем (відпуском), перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність, може запроваджуватися

колективна (бригадна) матеріальна відповідальність.

Колективна (бригадна) матеріальна відповідальність устанавлюється власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації. Письмовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність укладається між підприємством, установою, організацією і всіма членами колективу (бригади).

Перелік робіт, при виконанні яких може запроваджуватися колективна (бригадна) матеріальна відповідальність, умови її застосування, а також типовий договір про колективну (бригадну) матеріальну відповідальність розробляються за участю профспілкових об'єднань України та затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення.

Розмір заподіяної підприємству, установі, організації шкоди визначається за фактичними втратами, на підставі даних бухгалтерського обліку, виходячи з балансової вартості (собівартості) матеріальних цінностей за вирахуванням зносу згідно з установленими нормами.

У разі розкрадання, недостачі, умисного знищення або умисного зіпсуття матеріальних цінностей розмір шкоди визначається за цінами, що діють у даній місцевості на день відшкодування шкоди.

На підприємствах громадського харчування (на виробництві та в буфетах) і в комісійній торгівлі розмір шкоди, заподіяної розкраданням або недостачею продукції і товарів, визначається за цінами, встановленими для продажу (реалізації) цієї продукції і товарів.

Законодавством може бути встановлено окремий порядок визначення розміру шкоди, що підлягає покриттю, в тому числі у кратному обчисленні, заподіяної підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або

втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір.

Розмір підлягаючої покриттю шкоди, заподіяної з вини кількох працівників, визначається для кожного з них з урахуванням ступеня вини, виду і межі матеріальної відповідальності.

Покриття шкоди працівниками в розмірі, що не перевищує середнього місячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, а керівниками підприємств, установ, організацій та їх заступниками — за розпорядженням вищестоящего в порядку підлеглості органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника.

Розпорядження власника або уповноваженого ним органу або вищестоящего в порядку підлеглості органу має бути зроблено не пізніше двох тижнів з дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернено до виконання не раніше семи днів з дня повідомлення про це працівникові. Якщо працівник не згоден з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в порядку, передбаченому законодавством.

У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим ним органом позову до районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду.

Стягнення з керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників матеріальної шкоди в судовому порядку провадиться за позовом вищестоящего в порядку підлеглості органу або за заявою прокурора.

Обставини, які підлягають врахуванню при визначенні розміру відшкодування.

Суд при визначенні розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника,

але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений.

Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

Обов'язок доказування наявності умов для покладення матеріальної відповідальності на працівника лежить на власнику або уповноваженому ним органі.

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Це стосується прав працівника на безпечні та здорові умови праці і права власника на захист його прав власності.

КЗпП встановлює матеріальну відповідальність, як один із видів юридичної відповідальності за неналежне виконання сторонами трудового договору своїх обов'язків, тобто як працівника перед роботодавцем, так і роботодавця перед працівником.

Стосовно цих обов'язків власник або уповноважений ним орган відповідно до ст. 131 КЗпП зобов'язаний створити працівникам умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повного збереження дорученого їм майна, а працівники зобов'язані бережливо ставитись до майна підприємства (установи, організації) і вживати заходів до запобігання шкоді.

Суть матеріальної відповідальності полягає в тому, що якщо в результаті неналежного виконання чи невиконання працівником або власником (уповноваженим ним органом) встановлених обов'язків іншій стороні трудового договору спричинено матеріальну шкоду, то остання підлягає відшкодуванню.

Питання до самоконтролю

1. Які суспільні відносини складають предмет трудового права?
2. Які існують методи трудового права?
3. Які властивості притаманні трудовим правовідносинам?
4. Що являє собою система трудового права?
5. Охарактеризуйте джерела трудового права.
6. Визначте поняття суб'єкт трудових відносин.
7. У чому полягає зміст правового статусу працівника, роботодавця, трудового колективу, профспілки?
8. Яка юридична природа колективного трудового договору?
9. Який порядок прийняття та зміст колективного трудового договору?
10. Визначте поняття трудовий договір.
11. У чому полягає зміст трудового договору?
12. Який загальний порядок укладення трудового договору?
13. Що являє собою переведення на іншу роботу та його види?
14. Які існують підстави припинення трудового договору?
15. Які види робочого часу встановлено законодавством?
16. Назвіть особливості ненормованого робочого часу.
17. Дайте поняття відпустки та її видів?
18. Який існує порядок надання щорічних відпусток?
19. Що являє собою внутрішній трудовий розпорядок?
20. Які види заохочень ви знаєте?
21. В якому порядку застосовуються дисциплінарні стягнення?
22. Які існують види матеріальної відповідальності працівників?
23. Назвіть умови та підстави матеріальної відповідальності працівників.

Тестові завдання

1. Предметом трудового права є:
 - а) будь-які відносини, пов'язані з працею;
 - б) тільки індивідуальні трудові відносини;
 - в) трудові та інші відносини, тісно пов'язані з трудовими відносинами.

2. Система трудового права і система трудового законодавства - це поняття:
 - а) тотожні;
 - б) несумісні один з одним;
 - в) їх існування об'єктивно обумовлене умовами розвитку суспільних відносин.

3. Трудові правовідносини виникають з моменту, коли:
 - а) працівник уклав з власником трудовий договір;
 - б) працівник приступив до виконання своєї трудової функції;
 - в) працівник уклав з власником трудовий договір і приступив до виконання своєї трудової функції.

4. Трудова правоздатність і дієздатність настають:
 - а) 16 років;
 - б) 18 років;
 - в) 14 років.

5. Для того, щоб бути суб'єктом трудових правовідносин, організації:
 - а) обов'язково повинні мати статус юридичної особи;
 - б) не обов'язково повинні мати статус юридичної особи.

6. Основними критеріями визначення в особи здатності до праці є:
 - а) вік та стан здоров'я;
 - б) освіта;

- в) кваліфікація;
- г) праводієздатність.

7. Трудові відносини містять у собі моменти:

- а) об'єктивної волі;
- б) суб'єктивної волі;
- в) об'єктивної волі і суб'єктивної волі.

8. Державна служба зайнятості є суб'єктом трудового права:

- а) так;
- б) ні;
- в) в окремих випадках, передбачених законодавством.

9. Колективний договір - це локальний нормативно-правовий акт, спрямований на:

- а) урегулювання трудових конфліктів;
- б) усунення розбіжностей між власником чи уповноваженим ним органом і профспілковою організацією;
- в) урегулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин між найманими працівниками і роботодавцем.

10. Укладенню колективного договору передують:

- а) ініціатива власника;
- б) ініціатива працівників;
- в) ініціатива профспілкового органу;
- г) колективні переговори.

11. Колективний договір може укладатися в структурних підрозділах підприємства:

- а) так;
- б) ні;
- в) це залежить від власника;

г) це залежить від працівників.

12. Законом не передбачено обмеження тривалості колективних переговорів:

а) так;

б) ні;

в) це питання взагалі законодавством не врегульовано.

13. Підписаний сторонами колективний договір підлягає повідомній реєстрації у:

а) власника;

б) відповідному міністерстві, відомстві;

в) місцевих органах державної виконавчої влади.

14. Контроль за виконанням колективного договору покладено на:

а) сторони;

б) місцеві органи державної виконавчої влади;

в) об'єднання профспілок.

15. На основі трудового договору виникають відносини:

а) працівника з керівником підприємства;

б) працівника з роботодавцем;

в) працівника з підприємством, установою, організацією.

16. Організаційно-правовими формами найманої праці є:

а) трудовий договір;

б) трудовий договір і цивільно-правові договори про працю.

17. Предметом трудового договору виступає:

а) кінцевий результат праці;

б) процес праці;

в) завдання, обумовлене роботодавцем.

18. У зміст трудового договору входять умови, встановлені:

- а) самими сторонами;
- б) законодавчими та іншими нормативно-правовими актами про працю;
- в) як сторонами, так і нормативно-правовими актами про працю.

19. Трудова функція не може бути змінена в односторонньому порядку:

- а) так;
- б) ні;
- в) тільки в окремих випадках, передбачених законодавством.

20. Чи конкретизуються умови оплати праці для конкретного працівника?

- а) ні, оплата праці - це питання, яке врегульовано на державному (централізованому) рівні;
- б) так, в окремих випадках, для окремих працівників;
- в) так, при укладенні трудового договору.

21. Чи існують обмеження при прийнятті на роботу?

- а) ні, це заборонено законодавством;
- б) законодавство передбачає такі випадки;
- в) це питання врегульоване локальними нормами.

22. Термін випробування при прийомі на роботу не може перевищувати:

- а) одного місяця;
- б) двох місяців;
- в) трьох місяців;
- г) шести місяців.

23. Переведення працівника на іншу роботу передбачає:

- а) зміну робочого місця працівника;
- б) зміну трудової функції працівника;
- в) зміну підприємства, установи, організації;
- г) переїзд на роботу в іншу місцевість.

24. Працівник має право розірвати будь-який трудовий договір, попередивши про це власника письмово за:

- а) за 10 днів;
- б) за 14 днів;
- в) за 21 день;
- г) за один місяць.

25. Право прийняти рішення щодо скорочення штату працівників належить:

- а) власнику за узгодженням з профспілковим органом;
- б) власнику за узгодженням з трудовим колективом;
- в) власнику одноособово.

26. Про майбутнє звільнення за п. 1 ст.40 КЗпП України працівників попереджають персонально не пізніше ніж:

- а) за один місяць;
- б) за два місяці;
- в) за три місяці.

27. Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи понад:

- а) п'ять днів;
- б) понад 10 днів;
- в) понад 14 днів;
- г) понад 1 місяць.

28. Нормальна тривалість робочого часу становить:

- а) 36 годин на тиждень;

- б) 40 годин на тиждень;
- в) 41 годину на тиждень.

29. Надурочний робочий час - це час:

- а) понад установлену норму тривалості робочого часу;
- б) понад установлені норми виробітку;
- в) який застосовується у вихідні та святкові дні.

30. Щоденний відпочинок є складовою частиною часу відпочинку:

- а) так;
- б) ні;
- в) тільки в деяких випадках, передбачених законодавством.

31. Робота у святкові дні компенсується:

- а) додатковою відпусткою;
- б) підвищеним розміром оплати праці;
- в) зменшенням тривалості наступного робочого дня.

32. Інвалідів можна залучати до роботи у нічний час:

- а) тільки у випадках, передбачених законодавством;
- б) тільки за їх згодою;
- в) за медичним висновком;
- г) за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичному висновку.

33. Робота, виконувана педагогічними працівниками понад норму педагогічного навантаження, є надурочною роботою:

- а) так;
- б) ні;
- в) тільки в окремих випадках.

34. Право працівника на щорічні основну та додаткові відпустки повної тривалості у перший рік роботи настає:

- а) після закінчення 6 місяців безперервної роботи;
- б) після закінчення 11 місяців безперервної роботи;
- в) після закінчення 12 місяців безперервної роботи.

35. Черговість надання відпусток визначається:

- а) графіком, який затверджується керівником підприємства;
- б) графіком, який затверджується трудовим колективом;
- в) чинним законодавством.

36. Відпустка без збереження заробітної плати надається:

- а) в обов'язковому порядку;
- б) за домовленістю сторін;
- в) за бажанням працівника.

Задачі

1. В яких статтях Конституції України закріплено основні права і свободи людини і громадянина у сфері суспільної організації праці? Чи існують подібні норми в КЗпП України?

Які ще закони України конкретизують конституційні положення щодо забезпечення права на працю?

2. Профспілковий орган державного підприємства "Укрспецпобуттехніка", розглянувши матеріали щодо систематичних порушень трудових обов'язків техніком підприємства Семешком Р.В., поставив перед директором підприємства вимогу щодо його звільнення з роботи.

Чи правомірні вимоги профспілкового комітету та чи зобов'язаний директор їх виконати?

3. На одному з приватних підприємств, яке було зареєстроване 10 жовтня 2010 року, постало питання укладення колективного договору. Група працівників уповноважила директора підприємства виступити з ініціативою про підписання

колективного договору з власником підприємства. Власник не заперечував проти підписання колективного договору, але вважав, що укладення колективного договору - це право, а не обов'язок власника. Крім того, на новостворених приватних підприємствах колективний договір можна укласти не раніше, ніж через один рік після того, як буде повністю укомплектовано штат. Більше того, власник вважав, що директор підприємства повинен виступати уповноваженим органом власника при укладенні колективного договору, а не представляти інтереси трудового колективу, до складу якого він не відноситься. І найбільш вагомим аргументом власника при відмові укласти колективний договір було те, що всі умови праці працівників (а їх було лише 4) узгоджені в трудових договорах і потреби в укладенні додаткового договору немає.

Проаналізуйте ситуацію та оцініть аргументи власника.

4. При обговоренні проекту колективного договору були внесені пропозиції про включення в договір таких положень:

зниження заробітної плати до 20 % за порушення трудової дисципліни;

скорочення відпустки в разі вчинення прогулу на кількість днів прогулів;

надання безкоштовних путівок у санаторії і будинки відпочинку передовикам-ветеранам;

у випадках різкого погіршення фінансового становища заводу і скорочення чисельності працюючих надурочні роботи проводяться без згоди з профкомом і без обмеження кількістю годин;

запровадити на підприємстві пенсію для працівників:

- для чоловіків, які досягли віку 58 років і мають трудовий стаж 25 років;

- для жінок, які досягли віку 53 роки і мають трудовий стаж 20 років.

Дайте висновок щодо правомірності таких норм.

6. Працівник залізничної станції "Основа" після закінчення

свого робочого дня в нетверезому стані з'явився в майстерню, де знаходилось його робоче місце і де в цей час працювали інші, чіплявся до них, заважав виконувати роботу. На скаргу працівників директор майстерні, враховуючи, що такі випадки мали місце неодноразово, вирішив притягти винного до дисциплінарної відповідальності. Але в нього виникли сумніви щодо правомірності свого наміру, оскільки свою роботу цей працівник виконував належним чином.

Яка Ваша думка щодо реалізації наміру директора?

7. При укладенні трудового договору між працівником Павленком ПА і власником приватного підприємства "Метек", окрім всіх обов'язкових умов праці, також було встановлене випробування з метою перевірки відповідності працівника дорученій роботі строком 1,5 місяця. Через місяць власник вирішив звільнити відповідного працівника як такого, що не пройшов випробування, оскільки працівник дійсно не в повному обсязі виконував свої трудові обов'язки. У зв'язку з цим власник відмовився виплатити Павленку ПА заробітну плату за місяць роботи. Павленко заперечував проти звільнення, оскільки наполягав на тому, що випробування встановлене строком на 1,5 місяця і власник може його звільнити тільки за сплином цього строку.

Як кваліфікувати дану ситуацію?

8. Працівник Наумов В.І. приступив до виконання своїх трудових обов'язків з умовою про випробування 3 місяці. Фактично пропрацювавши 1 місяць, було з'ясовано, що документи про прийняття на роботу ще так і не оформлені, а власник уже хоче звільнити відповідного працівника як такого, що не пройшов випробування. Працівник наполягав на тому, що його можна звільнити як такого, що не пройшов випробування, тільки через 3 місяці.

Як вирішити спір?

9. За порушення правил вуличного руху державтоінспекція

позбавила водія прав строком на один рік. Директор автопідприємства перевів Назаренка в автослюсарі. Водій від переведення відмовився.

Дайте правову оцінку ситуації і вкажіть на подальші дії керівника підприємства.

10. Барсукова працювала економістом у науково-дослідному інституті. Коли в неї народилася дитина, вона звернулася до керівника відділу з проханням дозволити працювати їй половину робочого дня. Директор інституту заперечував, посилаючись на великий обсяг роботи.

Чи правий директор інституту?

11. Громадянин Захарчук був прийнятий на посаду інженера на машинобудівне підприємство. Через деякий час був значно скорочений випуск продукції, що призвело до суттєвих змін в організації виробництва і праці. У зв'язку з цим власник підприємства попередив Захарчука за 2 місяці про встановлення йому неповного робочого часу з відповідним зменшенням заробітної плати. Захарчук не погодився з власником підприємства, вказуючи на те, що він не давав згоди на встановлення йому неповного робочого часу.

Чи дійсно потрібна згода працівника на встановлення йому неповного робочого часу (нормативно обґрунтуйте)?

Як вирішити дану ситуацію?

Список літератури

Нормативна література:

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1996.
2. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року.
3. “Про зайнятість населення” Закон України від 5 липня 2012

- року //Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 24, ст.243
4. «Про охорону праці» Закон України від 14 жовтня 1992 року //Відомості Верховної Ради України. – 1992. - №49, ст.668.
 5. «Про колективні договори і угоди» Закон України від 1 липня 1993 року //Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №28, ст.84.
 6. «Про оплату праці» Закон України від 24 березня 1995 року //Відомості Верховної Ради України. – 1995. - №18, ст.72.
 7. “Про відпустки” Закон України від 15 листопада 1996 року //Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №2, ст.4.
 8. «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» Закон України від 3 березня 1998 року //Відомості Верховної Ради України. – 1998. - №34, ст.227.
 9. «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» Закон України від 21 березня 1991 року //Відомості Верховної Ради України. – 1991. - №37, ст.149.
 - 10.«Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» Закон України від 15 вересня 1999 року //Відомості Верховної Ради України. – 1999. - №45, ст.397.
 - 11.«Положення про державну службу зайнятості» Указ Президента України від 16 січня 2013 року.
 - 12.«Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ, організацій» Постанова Кабінету Міністрів України від 3 квітня 1993 року.
 - 13.«Про трудові книжки працівників» Постанова Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1993 року.
 - 14.«Типова форма контракту з працівником» Наказ Міністерства праці та соціальної захисту України від 15 квітня 1994 року.
 - 15.«Про порядок обчислення середньої заробітної плати» Постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1995 року.
 - 16.«Положення про порядок працевлаштування випускників

вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням» Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 року.

17. «Порядок надання допомоги по безробіттю, в тому числі одноразової її виплати для організації безробітними підприємницької діяльності» Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 20.11.2000 року № 307.
18. «Положення про національну службу посередництва і примирення» Указ Президента України від 17 листопада 1998 року.
19. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року.

Рекомендована література:

1. Трудове право: підручник / За заг. ред. В.В.Жернакова. – Х.:Право, 2013.
2. Трудове право України: навчальний посібник. – К.: «Центр учбової літератури», 2013.
3. Кадровая документация /ЧО.Чигинцева, В.Матвєєва, В.Кузнєцов.- Х., Фактор, 2013.
4. Трудове право у запитаннях та відповідях: навчально-довідниковий посібник. / За ред. В.В.Жернакова. – Х.,»Одіссей, 2012.
5. Болотіна Н.Б. Трудове право України -Х.: Одиссей, 2012.
6. Пилипенко П.Д. Трудове право України -Х.: Одиссей, 2010.
7. Трудове право України: Курс лекцій / Під ред. П.Д. Пилипенка. -Львів: Вільна Україна,2006.
8. Трудовое право Украины: Учеб.-справ. пособие / Отв. ред. Г.И. Чанышева, Н.Б. Болотина. -Х.: Одиссей,2006.
9. Трудовое право России: Учебник для вузов / Отв. ред. Р.З. Лившиц, Ю.П. Орловский. -М.: Издательская группа ИНФРА,2006.
10. Трудове право України. Навч. посібн.. Пилипенко П.Д.

- Одиссей. Харьков. 2006.
11. Конституційне право України. Навч. посіб. Кравченко В.В. К., 2006.
 12. Опорний конспект лекцій для самостійної роботи при вивченні курсу „Основи охорони праці” Одеса, ОДЕУ 2006.
 13. Трудове право України: Підручник / Під ред. Г.І. Чанишева, Н.Б. Болотіна. -Х., 2005.
 14. Основы государства и права. Учебник под ред. Пахомова И.Н. Одиссей. Харьков. 2005.
 15. Опорний конспект лекцій з курсу „Правознавство”. – Одеса: ОДЕУ 2007.
 16. Трудове право України. Практикум. Харків. Одиссей. 2004.
 17. Марущак В.П., Міхєєв А.С., Журавель О.М. Трудове право: Навчальний посібник. - Херсон: Видавництво “ТЕРРА”, 2001.
 18. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. -Х., 1998.
 19. Венедиктов В.С. Трудовой договор (контракт) по законодательству Украины (КЗоТ, комментарий, образцы документов).-Х., 1996.

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

9.1. Поняття, предмет та метод правового регулювання.

Джерела кримінального права України

Кримінальне право виникло разом з виникненням права в цілому на відповідному етапі розвитку суспільства. Його основним завданням є протидія тим вчинкам людини, які визнаються небезпечними, та є такими, що суперечать загальноприйнятим нормам. В сучасній правовій системі України кримінальне право займає місце самостійної галузі права, на рівні з цивільним, адміністративним, трудовим, сімейним, господарським тощо, та характеризується як таке, що покликано охороняти суспільні відносини, які врегульовані нормами інших галузей права.

Кримінальне право як самостійна галузь права характеризується такими властивостями, як загальнообов'язковість її норм-заборон, формальна визначеність тільки в законодавчих актах, особливий предмет та метод правового регулювання.

Предметом кримінального права є суспільні відносини, які виникають при вчиненні злочину між особою, яка його вчинила, та державою, від імені якої виступають відповідні органи, вповноважені здійснювати розслідування злочину та відправлення правосуддя у кримінальному провадженні.

Метод правового регулювання у кримінальному праві полягає у застосуванні примусу у виді покарання, як найсуворішого та крайнього виду реакції держави на вчинений злочин. Але, слід зазначити, що в деяких випадках кримінальне право своїми нормами заохочує громадян до вчинення суспільно корисних дій (необхідної оборони, затримання особи, яка вчинила злочин, виконання спеціального завдання з розкриття чи попередження злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, позитивної посткримінальної поведінки, тощо), тому методом

кримінального права слід визнавати й заохочення, яке застосовується в обмежених випадках.

Враховуючи особливості кримінального права можна надати таке його визначення: **кримінальне право України** – це система юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які покарання та інші заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили.

Завданням кримінального права є охорона найважливіших суспільних відносин, а саме: прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (в подальшому – КК України)).

Кримінальне право України знаходить свій формальний прояв у законодавстві України про кримінальну відповідальність, яке, у відповідності до ч. 1 ст. 3 КК, становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Кримінальний закон (закон про кримінальну відповідальність) має свої специфічні риси, які відрізняють його від інших нормативно-правових актів. Перш за все, це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який приймається Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом. Це письмовий документ, опублікований у встановленому законодавством України порядку. По-друге, тільки цей закон може встановлювати злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки. Звідси випливає наступне визначення **закону про кримінальну відповідальність**: це нормативний акт загальнообов'язкового характеру, який ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права,

прийнятий Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом, дія якого забезпечується примусовою силою держави, та який містить систему правових норм, що встановлюють загальні підстави кримінальної відповідальності, а також надають вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочинами, покарань та інших заходів кримінально-правового характеру, які застосовуються до осіб, визнаних винними у їх вчиненні.

На теперішній час законом про кримінальну відповідальність є Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 05 квітня 2001 р. та який набрав чинності з 01 вересня 2001 р. Структурно КК України складається з Загальної та Особливої частини, які пов'язані між собою й утворюють нерозривну єдність. У Загальній частині, яка містить 16 розділів, зосереджено юридичні норми, що відображають принципи і загальні положення кримінального права, визначають його основні інститути (поняття злочину, його види та стадії (Розділ III), співучасть у злочині (Розділ VI), покарання та його цілі, види покарання та підстави їх застосування (Розділ X), тощо), які застосовуються до всіх злочинів. В Особливій частині, яка складається з 20 розділів, містяться норми, що визначають певні злочини та покарання за них (наприклад, Розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України», Розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи», Розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності»). Крім Загальної та Особливої частини, КК України містить Прикінцеві та перехідні положення та Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком.

9.2. Поняття злочину та його ознаки

У кримінальному праві існують два центральних поняття – злочин і покарання. Історично склалося існування формального й матеріального визначення того, що є злочином. У багатьох

закордонних державах (Естонія, Латвія, Польща) прийняте формальне визначення злочину, відповідно до якого злочином вважається діяння, передбачене кримінальним кодексом відповідної країни. Матеріальне визначення злочину включає такі ознаки, які визначають, чому дане діяння є злочином. Насамперед, це вказівка на суспільну небезпеку й об'єкти посягання.

В КК України 2001 р. використане так зване «змішане або формально-матеріальне визначення» злочину та встановлюється, що «**злочином** є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ч. 1 ст. 11 КК). У визначенні злочину містяться такі **обов'язкові ознаки злочину**:

- 1) злочином є лише діяння (дія або бездіяльність);
- 2) діяння має бути вчинене суб'єктом злочину;
- 3) діяння є винним;
- 4) вказане діяння є суспільно небезпечним;
- 5) відповідне діяння повинно бути передбачене чинним КК;
- 6) кримінальна караність.

Відсутність хоча б однієї з цих ознак вказує на відсутність злочину взагалі.

Злочин як свідомий вольовий вчинок людини повинен бути виявлений у конкретній дії (активна поведінка) або бездіяльності (пасивна поведінка). Думки, погляди, переконання, що не знайшли свого вираження в актах дії або бездіяльності, навіть якщо вони суперечать інтересам суспільства, злочином визнаватися не можуть. Разом з тим, і конкретна дія або бездіяльність, позбавлена психологічної основи діяння, – свідомого і вольового елементів (наприклад, рефлексорні, інстинктивні вчинки), – не є злочином.

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це – об'єктивна властивість

злочину, реальне порушення відносин, що склалися в суспільстві. Оцінка суспільної небезпечності діяння як ознаки злочину, відбувається на двох рівнях: по-перше, на законодавчому, коли законодавець у КК встановлює, які діяння є суспільно небезпечними (криміналізує їх); по-друге, на правозастосовному, коли слідчий, прокурор, суддя оцінюють суспільну небезпечність вчиненого злочину. Критерієм оцінки суспільної небезпечності виступають об'єктивні і суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який посягає злочин, наслідки, спосіб вчинення злочину, мотив і мета тощо. Суспільна небезпечність злочину характеризується двома показниками – її характером і ступенем. Характер суспільної небезпечності – це її якісний критерій (якісна ознака), що залежить від важливості об'єкта злочину. Ступінь суспільної небезпечності являє собою її кількісний критерій (кількісну ознаку) і визначається характеристикою конкретного посягання, зокрема, місцем, способом, обстановкою його вчинення, ступенем реалізації злочинного наміру тощо. Визначальну роль для оцінки ступеня суспільної небезпечності злочину відіграють заподіяні злочином наслідки.

Ще однією обов'язковою ознакою злочину, що виражає його внутрішній психологічний зміст, є винність. У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права – принцип суб'єктивного ставлення у вину, тобто відповідальності тільки за наявності вини, що впливає зі ст. 62 Конституції України. Частина 2 ст. 2 КК закріпила цей принцип, вказавши, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Вина, характеризуючи внутрішній зміст діяння, впливає на ступінь його тяжкості, адже у скоєному певним чином поєднуються його об'єктивні властивості (суспільна небезпечність) і суб'єктивне ставлення (свідоме, вольове) до діяння.

Визнання певного діяння протиправним являє собою офіційне визнання діяння суспільно небезпечним з боку держави. У кримінальному законі вичерпно визначено коло посягань, які являють собою злочини, це зроблено у статтях Особливої частини КК. Тому не може вважатися злочином діяння, не передбачене кримінальним законом, хоча воно може й становити небезпеку для суспільства.

Караність – це ознака, яка прямо не вказана у законодавчому визначенні загального поняття злочину, а впливає з інших ознак, перш за все, з ознаки протиправності діяння. Караність полягає у правомірній загрозі застосування за вчинення злочину покарання, встановленого у кримінально-правовій санкції. Її не можна змішувати з реальним застосуванням покарання за вчинення злочину, оскільки існують законні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання, але це не виключає визнання вчиненого особою діяння злочином.

Злочин є лише одним із видів правопорушень. Тому виникає питання про місце злочину в системі правопорушень: адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових. У кримінальному праві визнається, що саме матеріальна ознака злочину – суспільна небезпечність є тим основним критерієм, який має бути покладений в основу відмежування злочину від інших правопорушень. Іншими критеріями, за якими можна відмежувати злочини від інших правопорушень, є наступні: а) визначеність злочинів тільки законами, тоді як цивільні правопорушення можуть визначатися й договорами; б) злочини посягають на найбільш цінні суспільні відносини (національна безпека, життя та здоров'я особи); в) суб'єктами злочинів можуть бути тільки фізичні особи, суб'єктами цивільних правопорушень можуть бути й юридичні особи; г) за злочини застосовуються покарання, які призначаються судом, тоді як за інші правопорушення – стягнення, що можуть застосовуватися й іншими уповноваженими органами та

службовими особами; д) тільки вчинення злочинів та застосування покарання викликає особливий правовий стан особи – судимість.

У кримінально-правовій літературі вже десятки років обговорюється, а у зв'язку з прийняттям Концепції реформування кримінальної юстиції України (затверджена Указом Президента України від 08.04.2008 р. №311/2008) та Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р., стала нагальною потреба у передбаченні поряд із злочинами такого виду правопорушень, як кримінальні проступки, в які слід трансформувати певну частку злочинів та адміністративних правопорушень.

9.3. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності

Питання визначення кримінальної відповідальності є найскладнішими в науці кримінального права. Це пов'язано з тим, що законодавчого визначення кримінальної відповідальності немає. **Кримінальна відповідальність** – це найбільш суворий вид юридичної відповідальності, який уявляє собою обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнати певних обмежень особистого або майнового характеру, що забезпечується примусовою силою держави.

З моменту, коли особа вчинила злочин, між нею та державою виникають певні юридичні відносини, які врегульовані нормами кримінального права, і тому називаються **кримінально-правовими відносинами**. Ці відносини, як й будь-які інші правові відносини, мають власну структуру, тобто складаються з певних елементів: об'єкт, суб'єкти та зміст відносин. Об'єктом таких правовідносин є ті особисті, майнові чи інші блага особи, обмеження яких передбачається в санкції кримінально-правової норми, за якою особа визнається винною у вчиненні злочину. Суб'єктами таких

відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з другого – держава в особі уповноважених органів. Зміст кримінальних правовідносин утворюють права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин. З моменту вчинення злочину у держави з'являються владні повноваження щодо особи, яка його вчинила, а в останньої – обов'язок підкоритися законному обмеженню державою її певних прав і свобод. При цьому така особа має право вимагати від держави, щоб її дії були правильно кваліфіковані, щоб покарання було призначено лише в рамках санкції тієї статті КК, яка передбачає вчинений нею злочин, щоб були належним чином враховані та застосовані інші кримінально-правові заходи.

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений КК (ч. 1 ст. 2 КК). Законодавчий (нормативний) опис ознак конкретного складу злочину, що міститься в статті Особливої частини КК, у своїй сукупності закріплює той мінімум ознак, який дозволяє відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Наявність цієї сукупності ознак злочинного діяння в поведінці винного є єдиною і достатньою підставою для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення конкретного діяння.

Під **складом злочину** розуміється сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, установлених законом, що характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин. У кожному складі виділяють його елементи. Ними є об'єкт і об'єктивна сторона складу злочину (об'єктивні ознаки складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона складу злочину (суб'єктивні ознаки складу). У своїй єдності вони й утворюють склад злочину.

Об'єктом злочину є те, на що завжди посягає злочин і чому він завжди заподіює певну шкоду. У кримінально-правовій літературі об'єктом злочину визнаються певні суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом. Загальний перелік таких відносин наданий в

ч. 1 ст. 1 КК, ними є суспільні відносини з охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України тощо. В межах об'єкту злочину виокремлюють предмет злочину – це визначена нормою кримінального закону річ матеріального світу, яка зазнає злочинного впливу або з приводу якої вчиняється злочин. Так, об'єктом легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК), є відносини у сфері належної господарської діяльності, а предметом – кошти або інше майно, одержані внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння. Об'єкт злочину є обов'язковим елементом складу злочину, предмет – факультативним, тобто підлягає встановленню тільки якщо прямо передбачений статтею КК.

Об'єктивна сторона – зовнішня сторона злочину, яка виражається у вчиненні передбаченого кримінальним законом діяння (дії або бездіяльності), що заподіює або створює погрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину. Ознаками об'єктивної сторони, як елемента складу злочину, є діяння (дія або бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, спосіб, засоби та знаряддя, обстановка вчинення злочину. Так, контрабанда (ст. 201 КК) з об'єктивної сторони полягає в переміщенні (*діяння у формі дії*) через митний кордон України (*місце*) поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю (*спосіб*) культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (*предмети злочину*). Суспільно небезпечне діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, його відсутність виключає наявність складу злочину, а, як наслідок, й кримінальну відповідальність. Всі інші ознаки є факультативними, тобто їх наявність залежить від конкретного складу злочину.

Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Суб'єктом злочину може бути тільки людина (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), тому юридичні особи (підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські організації й т.ін.) не можуть бути суб'єктами злочинів, хоча Законом України №314 від 23.05.2013 р. Загальна частина КК була доповнена Розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Неузгодженість положень цього розділу з іншими нормами кримінального закону викликає питання щодо їх практичного застосування. Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину була здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними. Кримінальна відповідальність настає з 16-річного віку, за вичерпний перелік злочинів, встановлений в ч. 2 ст. 22 КК, – з 14-річного віку (вбивство, зґалтування, крадіжка, грабіж, розбій, хуліганство тощо). В деяких злочинах суб'єкт, крім віку та осудності, має володіти ще додатковими ознаками (спеціальний суб'єкт). Наприклад, суб'єктом доведення до банкрутства (ст. 219 КК) може бути громадянин – засновник (учасник) або службова особа суб'єкта господарської діяльності.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, тому що вона містить у собі ті психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. Ознаками суб'єктивної сторони визнаються вина, мотив і ціль злочину. Обов'язковою (необхідною) основною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи, що може бути виражена у формі умислу або необережності. При відсутності вини особи немає й складу злочину, навіть якщо в результаті його дії (бездіяльності) настали передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні наслідки. Наприклад, маніпулювання на фондовому ринку (ст. 222-1 КК) характеризується *умисною формою вини*, відповідальність за виготовлення підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК)

настає тільки за умови вчинення цього діяння з *метою збуту* цих підроблених паперів, а відповідальність за розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232 КК) тільки, якщо воно вчинене з *корисливих чи інших особистих мотивів*.

9.4. Покарання та його види

Покарання є однією із основних та найбільш суворих форм реалізації кримінальної відповідальності, яка існує для охорони державою найважливіших суспільних відносин від злочинних посягань. **Покарання** є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК).

Цілями покарання є: 1) кара; 2) виправлення засуджених; 3) запобігання вчиненню нових злочинів самим засудженим; 4) запобігання вчиненню злочинів з боку інших осіб (ч. 2 ст. 50 КК). Під *карою* як метою покарання розуміється не жорстока помста чи відплата особі з боку держави за вчинений злочин, а орієнтація законодавцем суду на застосування до засудженого такого комплексу обмежень його прав та свобод, який буде відчутним і водночас достатнім для досягнення основних цілей покарання – виправлення засудженої особи, а також спеціальної і загальної превенції. Мета *виправлення* засудженого передбачає досягнення певних змін у його особистості, усунення суспільної небезпеки особи, тобто такий вплив покарання, внаслідок якого засуджений під час і після його відбування не вчиняє нового злочину. Мета *спеціальної (приватної) превенції* полягає в такому впливі покарання на засудженого, котрий виключає повторне вчинення злочинів. Мета *загального попередження (загальна превенція)* передбачає такий вплив покарання, який забезпечує запобігання вчиненню злочинів з боку інших нестійких осіб.

Система покарань – це перелік від найменш суворого до найбільш суворого видів державного примусу, передбачених кримінальним законом, які перебувають у відносинах взаємозамінності, здатні забезпечити досягнення цілей покарання, призначаються судом за конкретні злочини, виходячи із принципів кримінального права. Система покарань для повнолітніх осіб виглядає таким чином: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Всі покарання поділяються на основні, додаткові та змішані (можуть застосовуватися як основні, так і додаткові). За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК. До основного покарання може бути приєднане одне чи декілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених КК. Основними покараннями є громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання.

Штраф (ст. 53 КК) – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених в Особливій частині КК України. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості

вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 до 50 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (1 н.м.д.г. = 17 гривень), якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК. З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф з розстрочкою виплати певними частинами строком до 1 року. У разі несплати штрафу він може бути замінений на громадські або виправні роботи.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК) застосовується до осіб, засуджених за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, які мають відповідне звання, ранг, чин або клас. Його застосування є можливим, якщо вчинений злочин пов'язаний з наявним у особи званням, рангом, чином або класом чи є таким, що ганьбить відповідні звання, ранги, чини або класи.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК) може бути призначене як основне покарання на строк від 2 до 5 років або як додаткове покарання на строк від 1 до 3 років. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначене й у випадках, коли воно не передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за умови, що з урахуванням характеру злочину, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Громадські роботи (ст. 56 КК) полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як 4 години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами

першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Покарання у виді **виправних робіт** (ст. 57 КК) встановлюється на строк від 6 місяців до 2 років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 до 20 відсотків. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацевдатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Покарання у виді **службового обмеження** застосовується до засуджених військовослужбовців (ст. 58 КК), крім військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк. Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 до 20 відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Покарання у виді **конфіскації майна** (ст. 59 КК) полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і

може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК України. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України.

Від конфіскації майна, як покарання за злочин, слід відрізнити спеціальну конфіскацію (ст. 96-1 КК), що є іншим заходом кримінально-правового характеру, який полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині КК. Спеціальна конфіскація застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання. Зазначені гроші, цінності та інше майно, передані особою, яка вчинила злочин, іншій фізичній або юридичній особі, підлягають спеціальній конфіскації, якщо особа, яка прийняла майно, знала або повинна була знати, що таке майно одержано внаслідок вчинення злочину. Спеціальна конфіскація не застосовується до грошей, цінностей та іншого майна, які згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначені для відшкодування шкоди, завданої злочином.

Покарання у виді *арешту* (ст. 60 КК) полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від 1 до 6 місяців. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Покарання у виді *обмеження волі* (ст. 61 КК) полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від 1 до 5 років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи.

Покарання у виді *тримання в дисциплінарному батальйоні* (ст. 62 КК) призначається військовослужбовцям строкової служби, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також, якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

Покарання у виді *позбавлення волі на певний строк* (ст. 63 КК) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Позбавлення волі встановлюється на строк від 1 до 15 років.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

9.5. Злочини у сфері господарської діяльності

Слід звернути увагу, що на встановлення кримінальної відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності завжди впливають зміни економічного устрою держави. Злочини у сфері господарської діяльності посягають на суспільні відносини, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів, робіт та послуг. Більшість злочинів у сфері господарської діяльності вчинюються шляхом дії (наприклад, контрабанда тощо). Окремі злочини можуть виразитися тільки в бездіяльності (наприклад, ухилення від сплати податків).

Для настання відповідальності за вчинення злочинів у сфері господарської діяльності, в одних випадках, має значення настання негативних наслідків, в інших – ні. Так, при виготовленні, зберіганні, придбанні, перевезенні, пересиланні, ввезенні в Україну з метою збуту чи збут підроблених грошей, наприклад, сам факт придбання цих грошей є злочинним. А, наприклад, при доведенні до банкрутства, важливим для притягнення до кримінальної відповідальності є настання шкідливого наслідку – банкрутство.

Говорячи про відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності, необхідно підкреслити, що настання, а в деяких випадках і суворість покарання, залежить від розміру шкоди, заподіяної цим злочином. При визначенні цього розміру законодавець використовує термін «неоподаткований мінімум доходів громадян». Для його розрахунку слід використовувати положення Розділу XX Податкового кодексу України, де зазначено, що для норм адміністративного та кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів або правопорушень сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги, визначеної підпунктом 169.1.1 пункту 169.1 статті 169 розділу IV Податкового кодексу для відповідного року. У 2014 р. сума неоподаткованого мінімуму доходу громадян для

кваліфікації злочинів становить 609,00 грн. Отже, наприклад, розмір несплачених податків для притягнення до кримінальної відповідальності в 2014 р. має становити 609 000,00 грн. (1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян – п.1 примітки до ст. 212 КК).

Всі злочини у сфері господарської діяльності характеризуються виключно умисною формою вини. Тобто особа розуміє злочинність свого діяння, усвідомлює те, що це діяння призведе до покарання, але все ж таки бажає настання негативних наслідків. Крім цього, під час притягнення до відповідальності постає питання про наявність мотиву та мети у діях злочинця. Так, наприклад, відповідальність за розголошення деяких секретів виробництва окремої продукції настає тільки при наявності корисливих мотивів, метою такого розголошення є отримання винагороди.

Відповідальність за ці злочини настає з 16-річного віку. В деяких злочинах винною може бути особа, яка має спеціальний статус (наприклад, службова особа, платник податку тощо).

Злочини у сфері господарської діяльності умовно можна об'єднати в декілька груп:

1) злочини у сфері бюджетної системи України: нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210 КК); видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211 КК); незаконна приватизація державного, комунального майна (ст. 233 КК);

2) злочини у сфері кредитно-фінансової системи України: виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання при продажу товарів, збуту або збут підrobлених грошей, державних цінних паперів, білетів державної лотереї, марок акцизного податку чи

голографічних захисних елементів (ст. 199 КК); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК); контрабанда (ст. 201 КК); незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК); ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212); ухилення від сплати внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 212-1 КК); незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених контрольних марок (ст. 216 КК);

3) злочини у сфері підприємництва та іншої діяльності суб'єктів господарювання: незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання та сировини для їх виробництва (ст. 203-1 КК); зайняття гральним бізнесом (ст. 203-2 КК); фіктивне підприємництво (ст. 205 КК); підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців (ст. 205-1 КК); протидія законній господарській діяльності (ст. 206 КК); протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації (ст. 206-2 КК); легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК); умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму (ст. 209-1 КК); порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК); доведення до банкрутства (ст. 219 КК); умисне введення в обіг на ринку України (випуск на ринок України) небезпечної продукції (ст. 227 КК);

4) злочини у сфері конкурентних відносин: незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК); незаконне збирання з метою використання або використання

відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231 КК); розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232 КК); незаконне використання інсайдерської інформації (ст. 232-1 КК); приховування інформації про діяльність емітента (ст. 232-2 КК);

5) злочини у сфері використання фінансових ресурсів та обігу цінних паперів: шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК); маніпулювання на фондовому ринку (ст. 222-1 КК); підробка документів, які подаються для реєстрації випуску цінних паперів (ст. 223-1 КК); порушення порядку ведення реєстру власників іменних цінних паперів (ст. 223-2 КК); виготовлення, збут або використання підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК).

9.6. Корупція та корупційні злочини

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» **корупція** – це використання певною особою (перелік яких надано в ч. 1 ст. 4 Закону) наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей. Суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення є особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; інші посадові особи юридичних осіб публічного права; особи, які надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих

функцій, інші особи в установлених законом випадках); посадові особи іноземних держав, а також іноземні третейські судді, особи, які уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному до судового, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів; особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми.

В Україні діє єдиний механізм правового впливу на корупцію, шляхом встановлення заходів адміністративної та кримінальної відповідальності. Кримінальна відповідальність передбачена за так звані «корупційні злочини», які закріплені в Кримінальному кодексі України. До них слід віднести діяння, передбаченні статтями 191 (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем), 354 (підкуп працівника державного підприємства, установи чи організації), 357 (викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження), 364 (зловживання владою або службовим становищем), 364-1 (зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), 365 (перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу), 365-2 (зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги), 366 (службове підроблення), 368 (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання

неправомірної вигоди службовою особою), 368-2 (незаконне збагачення), 368-3 (підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), 368-4 (підкуп особи, яка надає публічні послуги), 369 (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі), 369-2 (зловживання впливом), 375 (постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови), 410 (викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем) КК. Наведений перелік злочинів не означає, що у межах КК України корупція не заборонена у інших формах. Проте інші статті КК, де суб'єктом є, зокрема, службова особа, можуть мати і не корупційний характер (наприклад, видання службовою особою нормативно-правових актів, що зменшують надходження бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону – ч. 1 ст. 211 КК).

Злочини, передбачені в Розділі XVII Особливої частини КК «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг», є окремим проявом корупційних злочинів.

9.7. Поняття та види службових злочинів

У зв'язку із ратифікацією Україною деяких міжнародних актів (Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана 27.01.1999 р.), Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (підписана 12.12.2000 р.) та Конвенція ООН проти корупції (підписана 11.12.2003 р.)) виникла необхідність привести законодавство України, у тому числі кримінальне, у відповідність до неї. Саме з означеною метою до КК України були

внесені суттєві зміни, які реалізували ідею диференціації кримінально-правової охорони служби в публічній та приватній сферах. На даний час норми розділу XVII Особливої частини КК покликані охороняти три окремі групи суспільних відносин:

1) суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень державними службовими особами та службовими особами місцевого самоврядування (інтереси публічної служби);

2) суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень іншими службовими особами (інтереси приватної служби);

3) суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень особами, які надають публічні послуги.

Наведений розподіл заснований на принциповій відмінності природи повноважень публічних та приватних службовців, їх значимості, а також особливостях повноважень осіб, які надають публічні послуги. Схожим чином закріплюють принцип диференціації відповідальності за корупцію і ратифіковані Україною конвенції.

Норми про злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, охороняють суспільні відносини, в яких реалізується державна чи муніципальна влада, повноваження службових осіб приватного сектору чи надаються публічні послуги, що складаються між службовими особами, особами, які надають публічні послуги, з однієї сторони, та будь-якими суб'єктами, прямо зацікавленими в результатах їх діяльності, з іншої сторони, у зв'язку з владними, управлінськими чи іншими юридично значимими актами уповноважених суб'єктів, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення такими суб'єктами своїх функцій.

Суб'єктивна сторона службових злочинів, за винятком

службової недбалості, характеризується умисною формою вини.

Вчинення злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, характеризуються обов'язковою участю спеціальних суб'єктів, якими можуть бути: службова особа (визначена у ч. 3 та 4 ст.18 КК), службова особа публічного сектору (визначена у п. 1 та 2 примітки до ст. 364 КК), службова особа юридичної особи приватного права (приватного сектору) та особа, яка надає публічні послуги.

Визначення службових осіб, що містяться у КК України, можна звести до такої дефініції: *службовою особою* у КК України є особа, яка на правовій підставі здійснює функції представника влади чи організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції.

Для окреслення кола службових осіб приватного сектору закон не дає чітких орієнтирів. Службову особу юридичної особи приватного права варто визначити як особу, яка на правовій підставі здійснює організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції в юридичних особах у статутному фонді яких державна чи комунальна частка не перевищує 50 відсотків або становить величину, що не забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на діяльність такої особи.

У законодавстві України відсутні визначення публічної послуги та особи, яка надає таку послугу. Осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг за характером повноважень можна розділити на дві групи: 1) особи, що здійснюють юридично значиму діяльність, тобто ту, яка породжує, змінює чи припиняє правовідносини (нотаріус, арбітражний керуючий, незалежний посередник, член трудового арбітражу, третейський суддя); 2) особи, що здійснюють квазіуправлінську діяльність, під якою варто розуміти виконання повноважень, результати реалізації яких є правовими підставами для безпосереднього здійснення функцій службовою особою

(аудитор, оцінювач, експерт, викладач при оцінюванні знань, лікар при наданні юридично значимих документів тощо).

КК України передбачає відповідальність за суспільно-небезпечні різновиди **зловживання правом**: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1 КК) та зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК). Наведені зловживання визнаються злочинними при наявності таких ознак у сукупності: а) використання службовою особою свого службового становища всупереч інтересам служби (ст. 364 КК) чи всупереч інтересам юридичної особи приватного права (ст. 364-1 КК); б) вчинення такого діяння з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб (ст. 364 КК) чи з метою отримання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб (ст. 365-2 КК); в) заподіяння вказаними діяннями істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

КК України також передбачає відповідальність за **перевищення влади або службових повноважень**, але в якості суб'єкта цього злочину визначає тільки працівника правоохоронного органу (ст. 365 КК). Перевищення влади – випадки, коли суб'єкт злочину при виконанні своїх функцій виходить за межі наданих йому повноважень або діє при цьому незаконними методами. При перевищенні службових повноважень особа, здійснюючи надані їй повноваження, виходить за їх межі або діє при цьому незаконними методами. Перевищення влади або службових повноважень може виражатися у таких формах: а) вчинення дій, які є компетенцією вищестоящої службової особи цього відомства чи службової особи іншого відомства; б) вчинення дій, виконання яких дозволяється

тільки в особливих випадках, або з особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, – за відсутності цих умов; в) вчинення одноособово дій, які могли бути вчинені лише колегіально; г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти.

КК України містить ряд статей, які закріплюють відповідальність за різні види **підкупу**: підкуп працівника державного підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК) та пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК), підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3 КК), підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368-4 КК). Ознакою цих складів злочинів виступає неправомірна вигода, яка може бути засобом вчинення злочину та продуктом злочинної діяльності суб'єкта злочину. Під **неправомірною вигодою** слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав. Таким чином, неправомірна вигода – це будь-які переваги (як майнового, так і немайнового характеру), якими можна підкупити спеціального суб'єкта для спрямування його на необ'єктивне здійснення функцій.

9.8. Службова недбалість та службове підроблення

Службове підроблення (ст. 366 КК) – це складання, видача службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів. Службове підроблення полягає в умисному перекручуванні істини в офіційному документі, яке вчинене службовою особою, що діяла

при цьому з використанням свого службового становища. Під офіційним документом слід розуміти документи, що містять зафіксовану на будь-яких матеріальних носіях інформацію, яка підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти, які спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, чи може бути використана як документи – докази у правозастосовчій діяльності, що складаються, видаються чи посвідчуються повноважними (компетентними) особами органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також окремими громадянами, у тому числі самозайнятими особами, яким законом надано право у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів, що складені з дотриманням визначених законом форм та містять передбачені законом реквізити. Службове підроблення часто вчинюється в сукупності з іншими злочинами.

Службова недбалість (ст. 367 КК) характеризується тим, що службова особа не виконує або неналежним чином виконує свої службові обов'язки через несумлінне ставлення до них, що заподіює істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб. Службова недбалість може виражатися у формі невиконання службових обов'язків (невиконання службовою особою дій, які обов'язкові для виконання нею за службою, тобто службова особа повністю не виконує свої обов'язки) або неналежного виконання службових обов'язків (службова особа виконує свої обов'язки не так, як того вимагають інтереси служби). Діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні професійних функцій не може розцінюватись як службова недбалість (наприклад, коли лікар призначає неправильне лікування або хірург проводить невдалу

операцію). Якщо службова особа мала недостатню кваліфікацію, або з інших обставин, що не залежать від неї, не змогла належним чином виконати свої обов'язки, її дії у зв'язку із відсутністю вини не можуть утворювати склад службової недбалості.

Службова недбалість вчинюється тільки з необережності. Цей злочин характеризується тим, що службова особа передбачає, що внаслідок невиконання чи неналежного виконання нею своїх службових обов'язків може бути завдано істотну шкоду, але легковажно розраховує на її відвернення, або службова особа не передбачає, що в результаті її поведінки може бути завдано істотну шкоду, хоча повинна була і могла це передбачити.

Питання до самоконтролю

1. Надайте визначення кримінального права.
2. Вкажіть особливості предмета та методу правового регулювання кримінального права.
3. Охарактеризуйте кримінальний закон України.
4. Сформулюйте поняття і ознаки злочину за законодавством України.
5. Надайте визначення кримінальної відповідальності.
6. Вкажіть, що є підставою кримінальної відповідальності, та дайте визначення цього поняття.
7. Охарактеризуйте склад злочину, визначте його елементи та ознаки.
8. Що є покаранням та які його цілі?
9. Як побудована система покарань за законодавством України?
10. Надайте загальну характеристику злочинів у сфері господарської діяльності.
11. Які види злочинів у сфері господарської діяльності передбачені діючим законодавством?

12. Як визначається розмір заподіяної шкоди у злочинах у сфері господарської діяльності?
13. Назвіть, що таке корупція та які існують корупційні злочини.
14. Надайте загальну характеристику злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.
15. Які види підкупу передбачені кримінальним законодавством України?
16. Що таке неправомірна вигода?
17. Що таке службова недбалість?

Тестові завдання

1. Кримінальний закон приймається:
 - а) Верховною Радою України;
 - б) Кабінетом Міністрів України;
 - в) Президентом України;
 - г) Міністерством юстиції України.

2. Не є ознакою злочину:
 - а) винність;
 - б) караність;
 - в) доказанність;
 - г) протиправність діяння;
 - д) суспільна небезпечність.

3. Підставою кримінальної відповідальності є:
 - а) вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК;
 - б) досягнення віку кримінальною відповідальності;
 - в) наявність кримінальних правовідносин.

4. Елементами складу злочину є:

- а) об'єкт;
- б) формальна сторона;
- в) суб'єктивна сторона;
- г) матеріальна сторона;
- д) об'єктивна сторона;
- е) суб'єкт.

5. Мета покарання:

- а) навчання засудженого;
- б) кара;
- в) запобігання вчинення нових злочинів засудженим;
- г) виправлення засудженого;
- д) пониження гідності засудженого;
- е) завдання фізичного страждання засудженому.

6. Не належить до основного виду покарання:

- а) позбавлення волі;
- б) конфіскація майна;
- в) громадські роботи;
- г) довічне позбавлення волі.

7. Суб'єктивна сторона злочинів у сфері господарської діяльності виявляється у формі:

- а) умислу чи необережності;
- б) умислу;
- в) необережності.

8. Службовою особою є:

а) представник влади – особа, яка постійно або тимчасово перебуває на службі в органах державної влади або управління чи місцевого самоврядування і здійснює функції зазначених органів;

б) особи, які обіймають на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форм власності, службові посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків;

в) особи, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки за спеціальним повноваженням;

г) усі перераховані вище особи.

Задачі

1. М., перебуваючи у стані сп'яніння, вирішив покінчити життя самогубством. Для досягнення цієї мети він угнав пустий автобус і на значній швидкості спрямував його на товсте дерево. Внаслідок зіткнення М. дістав тяжке тілесне ушкодження, пошкодив автобус, заподіявши автопідприємству значні матеріальні збитки.

Ознайомтеся із ст.ст.121, 194, 289 КК. Чи є дії М. злочинними?

2. Художник Г. у вересні 2012 р. виготовив кліше для друку грошей номіналом 20 гривень. Після цього він запропонував З. виготовити прес для друку підроблених гривень. Той виготовив і передав Г. прес. У кінці жовтня 2012 р. Г. у себе на квартирі надрукував 10 банкнот на суму 200 гривень і наступного дня розплатився ними за покупки в магазині, але касир виявила, що гривні підроблені, і Г. було затримано.

Ознайомтеся із ст.ст.190, 199 КК. Чи підлягають Г. й З. кримінальній відповідальності?

3. Кандидат медичних наук, висококваліфікований лікар-хірург І. після проведення операцій приймав від родичів

оперованих «подарунки» (спиртні напої, гроші тощо).

Варіант. І. часто погоджувався на проведення складних операцій лише після того, як одержував від хворих або їхніх родичів гроші.

Чи є в діях І. ознаки злочину «отримання неправомірної вигоди»?

4. За привласнення чужого майна в особливо великих розмірах Г. засуджено до позбавлення волі на строк 8 років з конфіскацією всього майна, яке є його власністю. Серед майна був жилий будинок у сільській місцевості, в якому Г. та його сім'я постійно проживали.

Чи підлягає конфіскації такий будинок?

5. Керівник підприємства "Сервіз" К. за домовленістю з іншими посадовими особами, представив у банк помилкову інформацію про економічний стан підприємства, для одержання кредиту, який був наданий.

Вирішить питання про відповідальність К.

Список літератури

Нормативна література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. -

№ 30. – Ст. 141.

2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 25-26. – Ст. 131.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. - №9-10, №11-12, №13. – Ст. 88.

4. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - № 3-4. – Ст. 21.

5. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 р. № 3206 // Відомості Верховної Ради України. – 2011. - № 40. – Ст. 401.

6. Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 12.04.1996 р.

7. Про судову практику у справах про хабарництво: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26.04.2002 р.

8. Про практику застосування судами законодавства про відповідальність за окремі злочини у сфері господарської діяльності: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 25.04.2003 р.

9. Про практику призначення судами кримінального покарання: Постанова Пленуму Верховного Суду № 7 від 24.10.2003 р.

10. Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 26.12.2003 р.

11. Про деякі питання застосування законодавства про відповідальність за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 15 від 08.10.2004 р.

12. Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 15.04.2005 р.

13. Про судову практику в справах про контрабанду та

порушення митних правил: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 03.06.2005 р.

Рекомендована література:

1. Андрушко П.П. Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика: Навч. посіб. / П.П. Андрушко, А.А. Стрижевська. – Київ, 2006.

2. Берзін П.С. Наслідки у складах злочинів у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: навч. посіб. – К., 2007. – 392 с.

3. Грищук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. – К., 2006. – 568 с.

4. Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України. – Х., 2001. – 384 с.

5. Денисова Т.А. Покарання: кримінально-правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аналіз. – Запоріжжя, 2007. – 340 с.

6. Дудоров О.О. Ухилення від сплати податків: кримінально-правові аспекти: монографія. – К., 2006.

7. Кривоченко Л.М. Класифікація злочинів за ступенем тяжкості у Кримінальному кодексі України: монографія. – К., 2010. – 120 с.

8. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х., 2010. – 456 с.

9. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х., 2010. – 608 с.

10. Локтіонова В.В. Закон України про кримінальну відповідальність: навч. посіб. – Кременчук, 2011. – 356 с.

11. Меркулова В.О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти: монографія. – О., 2007. – 225 с.
12. Мирошниченко Н.А. Состав преступления. Текст лекций. – О., 2007. – 74 с.
13. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації. – К., 2006. – 704 с.
14. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія. – К., 2008. – 368 с.
15. Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монографія. – Х., 2009. – 344 с.
16. Романюк Б.В. Законодавство України та зарубіжних країн щодо протидії корупції. Міжнародний досвід боротьби з корупцією: монографія. – К., 2010.
17. Українське кримінальне право. Загальна частина: підручник / за ред. В.О. Навроцького. – К., 2013. – 712 с.
18. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищ. навч. закл. 2-ге вид., допов. і переробл. – К., 2009. – 512 с.

РОЗДІЛ 10. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

10.1. Основні поняття міжнародного публічного права

Міжнародне право (*jus inter gentes* – право у відносинах між народами) являє собою особливу правову систему, незалежну і відмінну від внутрішньодержавної (див. схему 1).

Міжнародне право виконує такі функції: регулюючу, бо встановлює тверді правила взаємин держав, необхідних для їх спілкування; забезпечуючу, тому що спонукає держави слідувати певним правилам поведінки, і охоронну, оскільки забезпечує їх законні права та інтереси.

Міжнародне право (МП) – самостійна система правових норм, яка не входить в яку-небудь національну систему права, що не включає норми національного права.

Схема 10.1.

Міжнародне право	Внутрішньодержавне право
Предмет регулювання – міжнародні відносини + відносини з елементом фізичних осіб	Предмет регулювання – внутрішньодержавні відносини і відносини з участю іноземних фізичних та юридичних осіб
Суб'єкти права – держави, нації і народи, міжнародні міжурядові організації, специфічні суб'єкти міжнародного права	Суб'єкти права – держава, фізичні та юридичні особи, органи держави
Право координаційне – суб'єкти, що не знаходяться під чиеюсь юрисдикцією, є самостійними учасниками міжнародних відносин	Право субординаційне – суб'єкти перебувають під юрисдикцією відповідної держави, є виконавцями внутрішньодержавного права
Норми створюються внаслідок	Норми створюються внаслідок

узгодження волі суб'єктів	державно-вольової діяльності
Забезпечення дотримання норм самими суб'єктами права	Забезпечення дотримання норм спеціальними органами державного апарату
За своєю природою - право загальнодемократичне	За своєю природою – захищає певний спосіб організації влади

Як і внутрішнє право, міжнародне право є сукупністю юридичних принципів і норм, обов'язкових для його суб'єктів і областей подібної структури, і використовує практично ті ж, що й національне право, юридичні конструкції і визначення, хоча і не цілком ідентичні їм.

Міжнародне право – це сукупність юридичних принципів і норм, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Міжнародне право як особлива система юридичних норм має якісні відмінності від внутрішнього права, і якщо предметом регулювання останнього є відносини між суб'єктами в межах державної території і в рамках внутрішньої компетенції держави, то міжнародне право регулює відносини між різними державами, та іншими суб'єктами міжнародного права.

Міжнародне право не містить вичерпного переліку джерел.

Джерела міжнародного права – форми, в яких існують норми міжнародного права, створені в результаті узгодження волевиявлень його суб'єктів. А саме:

міжнародний договір – явно виражена письмова або усна угода між суб'єктами МП щодо їх взаємних прав та обов'язків;

міжнародний звичай – правило поведінки, що склалося в міжнародній практиці, за яким суб'єкти міжнародного права визнають юридично-обов'язковий характер;

нормативні резолюції міжнародних міжурядових організацій (обов'язкові для членів організацій).

нормативні акти міжнародних конференцій (обов'язкові для учасників конференцій).

загальні принципи права за змістом ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН.

Система міжнародного права - це цілісний комплекс взаємопов'язаних юридичних норм: норм міжнародного права (договірних і звичайно-правових), рішень міжнародних організацій, рекомендаційних резолюцій міжнародних органів, а також інститутів міжнародного права (міжнародного визнання, правонаступництва щодо договорів, міжнародної відповідальності та ін.)

Зазначені елементи знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. Істотні зміни в одній галузі або в одному інституті відбиваються на змісті інших галузей та інститутів міжнародного права.

Норма міжнародного права – норма, визнана всіма, більшістю або декількома державами в якості юридично обов'язкового правила поведінки у зв'язку з певним видом правовідносин.

За сферою дії норми поділяються на **універсальні, партикулярні і регіональні.**

Універсальні норми міжнародного права, що існують у формі звичаїв, регулюють відносини всіх його суб'єктів. Їх головними відмінними ознаками є глобальність дії, загальна обов'язкова сила, створення і скасування їх міжнародним співтовариством у цілому. Універсальні норми утворюють загальне міжнародне право.

Партикулярні норми діють тільки серед обмеженого кола учасників. Їх основним джерелом є договори, які регулюють відносини, що не охоплюються загальним міжнародним правом. Партикулярні норми не мають якості загальності, а тому не входять у загальне міжнародне право.

Регіональні норми поширюють свою дію на суб'єктів міжнародного права в межах визначених регіонів. У зв'язку з розвитком інтеграційних процесів вони відповідають потребі держав у більш високому рівні нормативного регулювання до створення такої його форми, як наднаціональне (наприклад, Європейський Союз).

За нормативною силою міжнародні правові норми поділяються на *імперативні та диспозитивні*.

До імперативних належать норми, що встановлюють чіткі, конкретні межі певної поведінки. Суб'єкти міжнародного права не можуть на власний розсуд змінювати обсяг і зміст своїх прав і обов'язків.

Диспозитивною є норма, у рамках якої суб'єкти міжнародного права за угодою між ними можуть самі залежно від обставин визначати свою поведінку, взаємні права та обов'язки. Більшість універсальних норм становлять норми диспозитивні.

До процесуальних належать норми, що регулюють процеси створення і здійснення міжнародного права. У сукупності вони поступово формують нову галузь міжнародного права - міжнародне процесуальне право, що регулює як правотворчий, так і правозастосовчий процес.

Для вдосконалення діючих норм міжнародного права і більш точного їх формулювання була розроблена і прийнята кодифікація міжнародного права.

Кодифікація – це систематизація міжнародно-правових норм, що здійснюється суб'єктами міжнародного права, їх точне формулювання і відображення міжнародних звичаїв у договірній формі. Має місце як офіційна кодифікація, реалізована у формі міжнародних договорів, так і неофіційна, здійснювана приватними особами, національними інститутами та організаціями.

10.2. Основні принципи міжнародного права

Основні принципи сучасного міжнародного права – це основоположні імперативні універсальні норми міжнародного права, які відображають закономірності розвитку міжнародних відносин і забезпечують головні інтереси людства, всіх суб'єктів міжнародного права, є обов'язковими для всіх суб'єктів і захищаються засобами міжнародного примусу.

Основні принципи міжнародного права визначаються як квазі-галузь міжнародного права, якій притаманна специфіка суб'єктів правового регулювання, єдності його об'єкта, певні особливості нормотворчості і власний механізм забезпечення.

Специфіка суб'єктів полягає у загальнообов'язковості принципів міжнародного права для всіх суб'єктів правової системи незалежно від рівня їх участі у визначенні та визнанні цих принципів.

Єдність об'єктів правового регулювання означає, що всі принципи мають загальні ознаки, найбільш суттєва із яких - це регулювання міжнародних відносин, які є самими важливими для сучасного розвитку цивілізації.

Особливості нормотворчості виражаються в тому, що всі принципи об'єктивізуються в універсальних договорах або звичаях.

Власний механізм забезпечення принципів міжнародного права включає засоби відповідальності пов'язані з обмеженням суверенітету і додатковою відповідальністю керівників держави.

Принцип рівноправності самовизначення народів і націй

Права народу і націй полягають у можливості самостійно приймати рішення на самовизначення, у праві на самостійний політичний статус, на вільний економічний розвиток, національну і культурну самобутність; на розпорядження своїми природними ресурсами.

Принцип суверенної рівності держав

Суверенна рівність держав складає основу сучасних міжнародних відносин. Основне призначення принципу суверенної рівності: забезпечити юридично рівну участь у міжнародних відносинах всіх держав, незалежно від відмінностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру.

Принцип територіальної цілісності держав

Статут ООН забороняє застосування сили проти територіальної цілісності держав у вигляді вторгнення, анексії,

окупації, розподілу на частини, якщо це не пов'язано із застосуванням міжнародних санкцій. Саме це і складає сутність принципу.

Принцип непорушності державних кордонів

Принцип непорушності державних кордонів складає одну з найважливіших основ безпеки європейських держав і визначає співробітництво держав по встановленню кордонів, їх охороні, вирішенню спорів щодо сухопутних, повітряних і морських кордонів.

Основний зміст принципу непорушності кордонів має три елемента: визнання існуючих кордонів в якості юридично встановлених відповідно до міжнародного права; відмова від яких-небудь територіальних домагань на даний момент або в майбутньому; відмова від будь-якого іншого посягання на ці кордони, включаючи загрозу сили або її застосування.

Принцип невтручання у внутрішні справи

Відповідно до цього принципу держава має право самостійно визначати свою політичну і економічну систему, розпоряджатися природними ресурсами, вводити режим перебування іноземців у державі; приймати митні правила, встановлювати розміри податків і зборів. Держава сама визначає межі своєї компетенції і сама може піти на її обмеження в інтересах міжнародного співробітництва.

Принцип загальної поваги прав і основних свобод людини

Принцип загальної поваги прав і основних свобод людини носить загальний характер. Це означає, що права і свободи людини підлягають дотриманню у всіх державах і діють відносно всіх осіб без будь-якої дискримінації. При цьому метою міжнародної співпраці в цій області є не уніфікація національних законодавств, а розробка стандартів (моделей), які служать для держав своєрідною відправною точкою для вироблення власного національного законодавства. Таким чином, безпосередня регламентація і захист прав і свобод людини як і раніше залишаються внутрішньою справою кожної держави. Міжнародні норми в області прав людини в переважній більшості не можуть застосовуватися

безпосередньо на території держави і вимагають від нього певних кроків по своїй імплементації.

Принцип співробітництва держав

Співробітництво - єдиний спосіб реалізації державами своїх інтересів, так як ні одна із них не може існувати і розвиватися в умовах економічної або політичної ізоляції. Ідея міжнародного співробітництва держав, незалежно від відмінностей в їх політичному, економічному і соціальному устрої, у різних сферах міжнародних відносин з метою підтримки міжнародного миру і безпеки є основним положенням у системі норм Статуту ООН. Принцип співробітництва є формою практичної реалізації всіх інших принципів міжнародного права.

Принцип співробітництва передбачає два види обов'язків членів ООН: обов'язки держав співробітничати в досягненні цілей, передбачених Статутом; обов'язки співробітництва з ООН для досягнення тих же цілей.

Таким чином, держави зобов'язані вести співробітництво з урахуванням всіх принципів міжнародного права і рівноправно, справедливо, без тиску, без спроб втручання у внутрішні та міжнародні справи держави.

Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань

Розвиток міжнародного права з всією очевидністю підтверджує універсальний характер принципу, що розглядається. Згідно з Віденською конвенцією про право міжнародних договорів, кожний діючий договір обов'язковий для його учасників і повинен ними сумлінно виконуватися. Більш того, учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів - це досконалий метод, система способів і механізмів, за допомогою яких забезпечується мирне співробітництво суб'єктів міжнародного права.

В цілому зміст принципу вирішення міжнародних спорів вміщає достатньо широкий перелік способів мирного вирішення міждержавних суперечок. Так, тільки Статут ООН дає обширний перелік можливих засобів: переговори обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів, угод або інших мирних засобів за своїм вибором.

Принцип незастосування сили і погрози силою

Принцип незастосування сили передбачає передусім заборону агресивних воєн. Згідно з Визначенням агресії 1974 року, застосування державою озброєної сили першим може бути кваліфіковано як агресивна війна, яка є міжнародним злочином і породжує міжнародно-правову відповідальність держав і міжнародну карну відповідальність винних індивідів. Ще в Статутах Нюрнберзького і Токійського міжнародних військових трибуналів була дана юридична кваліфікація дій агресорів як міжнародних злочинів. У післявоєнні роки в зміст принципу був включений і обов'язок держав стримуватися від пропаганди агресивної війни. Статутом ООН забороняється не тільки застосування озброєної сили, але і незброєне насильство, яке носить характер протиправного застосування сили.

10.3. Суб'єкти міжнародного права

Суб'єкти займають центральне положення в міжнародному праві, яке покликане регулювати їх взаємини. Особливість становища суб'єктів міжнародного права полягає в тому, що вони не тільки виступають носіями прав і обов'язків, а й грають головну роль у створенні та реалізації міжнародно-правових норм. ***Суб'єкт міжнародного права*** - це носій міжнародних прав і обов'язків, що виникають відповідно до загальних норм міжнародного права або за міжнародно-правовими приписами.

Існує дві категорії суб'єктів міжнародного права: первинні (суверенні) і похідні (несуверенні).

Схема 10.2.

Держава – основний суб'єкт міжнародного права

Держави є первинними суб'єктами міжнародного права (в деяких випадках народи і нації) в силу властивого їм національного суверенітету і визнаються носіями міжнародних прав і обов'язків.

Державу характеризують три елементи: населення, територія і суверенна влада.

Державний суверенітет означає верховенство держави в межах власних кордонів і його самостійність у взаєминах з іншими державами.

Міжнародне право розглядає в якості свого суб'єкта і учасника міжнародних відносин не які-небудь державні органи або окремих посадових осіб, а державу в цілому. Всі скільки-небудь значимі міжнародно-правові дії, вчинені уповноваженими на те офіційними особами, вважаються здійсненими від імені держави.

Під територією розуміються простори земної кулі з його сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряними просторами, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Міжнародне право для характеристики територій уживає два

поняття – правовий статус і правовий режим. Обидва ці поняття тісно пов'язані між собою, але не є рівнозначними. Правовий статус визначає положення даної території відносно суверенітету будь-якої держави. Правовий режим становить систему юридичних норм і правил, які регулюють діяльність і поведінку суб'єктів права на даній території.

За основними видами правового режиму всі території поділяються на три типи:

- 1) державна територія;
- 2) територія з міжнародним режимом;
- 3) територія зі змішаним режимом.

Державна територія – частина земної кулі, що знаходиться під суверенітетом певної країни. Належність і верховенство є двома основними ознаками державної території.

До територій з міжнародним режимом належать території земного простору за межами державної, які не належать будь-кому, а перебувають у загальному користуванні всіх країн відповідно до міжнародного права.

До територій зі змішаним режимом належить континентальний шельф і економічна зона.

Території морських просторів класифікують за ознакою приналежності до суверенної державної території, та поділяються на 3 групи: морські простори, що знаходяться під суверенітетом держави; морські простори, на яких здійснюються певні повноваження економічного характеру; морські простори, на які не поширюється суверенітет жодної з країн.

Морські простори, що знаходяться під суверенітетом держави:

а) внутрішні морські води – це морські простори, які є складовою держави, що має морські узбережжя і знаходяться під її суверенітетом;

б) територіальне море – морський пояс, розташований вздовж берега або безпосередньо за внутрішніми морськими водами прибережної держави (у держави-архіпелагу – за архіпелажними водами) і що знаходиться під його суверенітетом;

в) архіпелажні води – це води, розташовані в середині архіпелажних прямих вихідних ліній, незалежно від їх глибини чи відстані від берега. Ці води відмежовуються від інших частин моря навколо держави-архіпелага прямими архіпелажними вихідними лініями;

г) деякі морські протоки. Протока – це природній морський звужений прохід, що сполучає між собою частини одного й того ж моря, або окремі моря й океани;

Морські простори, на яких держава здійснює обмежені повноваження:

а) прилегла зона – це морський район, прилеглий до територіального моря і спільний з ним, що має ширину не більшу за 24 морських милі від зовнішнього кордону територіального моря, у межах яких прибережна держава може здійснювати контроль і юрисдикцію в окремих, спеціально передбачених галузях;

б) виняткова економічна зона – це пояс морського простору, що розташований за зовнішнім кордоном територіального моря, який прилягає до нього, має ширину до 200 миль, і відраховується від тих же вихідних ліній, що і територіальне море;

в) континентальний шельф – це морське дно і надра підводних районів, що тягнуться за межами територіальних вод протягом всього природного продовження його сухопутної території до зовнішнього кордону підводної околиці материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відмірюється ширина територіальних вод, коли зовнішній кордон підводної околиці материка не тягнеться на таку відстань;

Морські простори з міжнародним режимом:

а) відкрите море – це простір, що знаходиться за межами територіального моря, на який не розповсюджується суверенітет будь-якої держави. Для визначення поняття відкритого моря важливі обидві його ознаки: непідлеглість суверенітету якої-небудь держави та знаходження за межами територіальних вод;

б) замкнені і напівзамкнені моря – означають затоки, басейни

або море, оточені двома або декількома державами, які мають сполучення з іншим морем або океаном через вузький прохід або складаються повністю чи головним чином з територіальних морів і виняткових економічних зон двох або декількох прибережних держав;

в) міжнародний район морського дна – це морське дно і його надра, розташовані за межами виняткових економічних зон і континентального шельфу прибережних держав, тобто дно морів і океанів, його надра за межами дії національної юрисдикції;

Державні кордони визначають межі державної території. Державним кордоном вважається лінія і вертикальна площина, що проходить по ній.

Розрізняють сухопутні, водні і повітряні кордони державної території.

Відповідно до сучасного міжнародного права, зміна кордонів можлива лише за наявності будь-якої з наступних трьох підстав. По-перше, при здійсненні народами і націями права на самовизначення, коли відбувається поділ або воз'єднання держави чи народів, природним наслідком чого є встановлення нових державних кордонів і (або) ліквідація колишніх. По-друге, при обміні невеликими ділянками території між суміжними державами. І, по-третє, у випадку територіальних змін у становищі держави-агресора як санкції за агресію.

Населенням прийнято вважати сукупність індивідів, що проживають у даний момент на території певної держави.

Населення держави складається з його громадян, іноземних громадян та осіб без громадянства (апатридів). До проміжної категорії належать особи, які мають подвійне громадянство (біпатриди).

Правове становище населення держави регламентується, насамперед, нормами національного права. Значну роль у регулюванні прав і свобод індивіда відіграє і міжнародне право, норми якого визначають положення іноземних громадян, регулюють правовідносини з іноземним елементом і т.д.

Громадянство – це стійкий правовий зв'язок фізичної особи з державою, виражається в сукупності їх взаємних прав та обов'язків.

Громадянство набувається двома основними способами: за народженням і в результаті прийому до громадянства. Що стосується втрати громадянства, то можна виділити три її форми: автоматичну втрату громадянства; вихід з громадянства; позбавлення громадянства.

Основу міжнародно-правового статусу держави складають права та зобов'язання.

Для набуття державою статусу суб'єкта міжнародного права найчастіше використовується інститут визнання. Визнання є односторонній добровільний акт держави, в якому прямо або побічно заявлено про те, що вона розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права і має намір підтримувати з нею офіційні відносини.

Є дві форми офіційного визнання: де-юре і де-факто. Визнання де-юре – повне і остаточне; воно тягне за собою, як правило, встановлення дипломатичних відносин у повному обсязі. В окремих випадках проміжним етапом може бути налагодження консульських зв'язків. Визнання де-факто, на практиці досить рідкісне, означає офіційне, але неповне визнання, якщо держава вважає повне визнання передчасним.

10.4. Міжнародні організації

Міжнародні міжурядові організації виступають як похідні (несуверенні) суб'єкти міжнародного права. Похідними суб'єктами міжнародного права вважаються міжурядові організації та державно-службові утворення, створювані первинними суб'єктами міжнародного права. Засновуючи такі, держави наділяють їх міжнародно-правовою правосуб'єктністю, необхідною для здійснення низки функцій. Правосуб'єктність міждержавної організації є спеціальною, оскільки обмежена цілями і повноваженнями, які регламентовані відповідними установчими документами.

Міжнародна організація (установа) – це об'єднання держав, створене первинними суб'єктами міжнародного права на основі міжнародного договору для виконання функцій чи досягнення визначених цілей яких, має систему постійно діючих органів, володіє міжнародною правосуб'єктністю і засноване згідно з міжнародним правом.

На відміну від міжнародних міждержавних організацій міжнародні неурядові організації не є суб'єктами міжнародного права. Як правило, вони засновуються юридичними та фізичними особами і є громадськими об'єднаннями з іноземними елементами.

Права і обов'язки організації похідні від прав і обов'язків держав-членів. Вони визначаються сторонами договору і закріплюються в установчих документах. Держави мають право заборони здійснювати певні дії і види діяльності своїй колективній організації. Організація не може перевищувати свої повноваження.

Організація в межах своєї компетенції має право самостійно обирати засоби і способи виконання прав і обов'язків, покладених на неї установчими документами. Але ця автономна воля повинна відповідати нормам чинного міжнародного права і знаходитись під контролем країн учасниць з метою упередження або припинення неправомірних дій.

Міжнародні організації утворюються з метою координації зусиль держав у певній галузі. Держави створюють міжнародні організації, щоб доручити їм функції, які вони не можуть здійснити самостійно. Отже, за своїм призначенням міжнародні організації перебувають на службі вищих або ширших інтересів, ніж інтереси держави. Існують міжнародні організації, які поєднують зусилля держав у певній сфері – політичній (ОБСЄ), військовій (НАТО) й інші. Існують організації, які уповноважені координувати діяльність держав практично у всіх сферах (ООН).

У сучасних міжнародних відносинах міжнародні організації грають суттєву роль для співробітництва держав. Вони мають

широкий діапазон компетенцій, складну структуру, певні права і обов'язки, їх зміст і обсяги визнає так зване міжнародне внутрішнє право міжнародних організацій.

Відповідно до Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або міжнародними організаціями (1986 р.) будь-яка міжурядова, міжнародна, міждержавна організація є суб'єктом міжнародного права, якщо держави погодилися наділити її відповідними правами і обов'язками, які чітко визначені в засновницьких актах (статутах, договорах, конвенціях і ін.) і повністю відповідають основним принципам і нормами міжнародного права.

Міжнародна правосуб'єктність міжурядової організації виявляється в її правовому положенні, в обсязі тих прав і обов'язків, якими держави наділяють організацію і від характеру яких сама організація надалі може (або не може) набувати інші права і обов'язки.

До найбільш важливих ознак правосуб'єктності належать: визнання якості міжнародної особи іншими суб'єктами міжнародного права; наявність визначених засновницькими документами прав і обов'язків; право на забезпечення виконання покладених функцій; право на привілеї і імунітети; міжнародно-правова відповідальність.

Представницькі органи у безпосередньому значенні цього терміна складаються з представників держав-членів (Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, всесвітні організації технічного характеру, такі, як Міжнародна морська організація, Європейське співтовариство, загалом усі оперативні організації або організації, наділені ефективними повноваженнями щодо прийняття рішень, практикують урівноваження голосів).

Орган має повновладність, близьку до нормативної, якщо він має повноваження здійснювати дослідження, збирати інформацію, документи, робити статистичні підрахунки і достатні кошти, щоб виконувати своє завдання. Жодне рішення не може бути прийняте без надавання повної інформації. Орган, який уповноважений

зібрати цю інформацію та надати її, зумовлює таким чином рішення, які необхідно прийняти. Цей орган може, бажаючи цього чи ні, подати цю інформацію таким чином, щоб домогтися такого рішення, яке він вважає найкращим. До того ж орган, уповноважений вивчати ситуацію, може визнавати за собою право відігравати певну роль у справі гармонізації національного регулювання чи практики.

Вищим рівнем є перехід до здійснення справжніх нормативних повноважень, якщо орган має функції координації чи узгодження національних законодавств чи регламентацій держав-членів. Директиви Європейського Союзу являють собою унікальне явище: вони визначають очікувану мету, але залишають державам-членам вибирати засоби для її досягнення.

Деякі органи наділені повноваженнями висування ініціатив, пропозицій, що нагадують ті, які належать національним урядам у їх зв'язках з парламентами, це, наприклад, генеральні секретарі спеціалізованих інституцій системи Об'єднаних Націй, сама ООН чи Комісія Європейського союзу (роль якої у висуванні пропозицій до Ради є однією з ключових у початковій інституційній рівновазі, Рада має змогу в принципі прийняти пропозиції Комісії більшістю голосів, а відхилити їх вона може лише одностайно). Інші органи уповноважені керувати структурами, що нагадують міжнародні публічні служби, які належать їх організаціям. Нарешті, ще інші органи мають повноваження, які лежать у сфері компетенції поліції: вони здійснюють контроль, вибірковий чи плановий, попереджувальний чи фактичний, та можуть приймати рішення щодо санкцій.

Деяким органам можуть доручатися функції розслідування, посередництва, примирення. Іноді організації сприяють ліквідації конфлікту шляхом колективного постійного обговорення, яке вони організовують.

Численні організації мають юридичні органи. Як ми вже зазначали, ці органи можуть мати повноваження врегулювання протиріч, які можуть виникнути між членами організацій, між

членами та самою організацією, іноді вони можуть скликатися недержавним суб'єктом права (фізичною чи юридичною особою).

Юридична особа організації певною мірою може розглядатися як самостійна. Тому треті сторони можуть бути притягнутими до відповідальності стосовно організації, якщо вони заподіяли їй шкоду.

До того ж організація укладає контракти та договори з іншими суб'єктами права. Комісія з міжнародного права розробила проект Конвенції про договори, які укладені між державами та міжнародними організаціями або між двома чи більше міжнародними організаціями, але він не був прийнятий.

В якості суб'єктів міжнародного права достатньо часто науковці і практики визначають транснаціональні компанії (далі - ТНК). Де пояснюється тим, що ТНК стають все більш важливими суб'єктами міжнародних відносин, чинниками впливу на національну і світову економіку. Економісти намагалися системно вивчати їх у сімдесяті роки, а юристи зацікавилися ними трохи пізніше. Втім, міжнародне право у цій галузі знаходиться ще у зародковому стані.

Можна відрізнити ТНК за природою: нафтові, газові компанії; за призначенням: використання у світовому масштабі технологічних переваг (ІВМ чи Соса-Сола, наприклад); випадкові: транснаціоналізація компанії була результатом особливої історичної події.

Можна також розрізнити ТНК сектора первинних ресурсів: розробка шахт, агроіндустрія; стратегічні виробництва: автомобілі, електроніка, інформатика; комерційна стратегія: адаптація до різноманітних ринків збуту; сектора послуг: банки, страхові компанії, транспорт, туризм, технології.

Хартія економічних прав і обов'язків держав (1974 року) визначила принцип підпорядкування ТНК національному законодавству і зафіксувала, що кожна держава має право регулювати і контролювати діяльність транснаціональних компаній в межах дій своєї національної юрисдикції і приймати заходи для

того, щоб така діяльність не суперечила її законам, нормам і постановам і відповідала її економічній і соціальній політиці. Транснаціональні корпорації не повинні втручатися у внутрішні справи держави, що приймає.

ТНК юридично визнаються суб'єктами національного права. При цьому використовується два підходи: вони є суб'єктами права або держави реєстрації ТНК, або держави осідлості ТНК, тобто держави, в якій розташовані або адміністративний центр або місце основної господарської діяльності.

10.5. Права людини та міжнародне право

З точки зору міжнародного права, права людини – це права, що існують для визначення правового становища індивіда в будь-якій сучасній державі. До свобод людини прийнято відносити ті сфери людської поведінки, в які не може втручатися держава.

Згідно з міжнародною практикою, права людини підрозділяються на громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні.

Основні міжнародно-правові акти про права людини:

- Міжнародна хартія прав людини
- Загальна декларація прав людини ООН 1948;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН 1966 року з Факультативним Протоколом 1986р.
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН 1966 року з Факультативними Протоколами 1976 і 1992 рр.
- Акти про боротьбу з масовими порушеннями прав людини.
- Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р.;

- Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р.;
- Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.;
- Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973р.

Акти про захист окремих категорій індивідів:

- Конвенція про політичні права жінок 1952 р.;
- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.;
- Декларація прав дитини 1959 р.;
- Конвенція про права дитини 1989 р.;
- Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 р.;
- Декларація про захист жінок і дітей в надзвичайних обставинах і в період збройних конфліктів 1974 р.;
- Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 р.;
- Конвенція про статус апатридів 1954 р.;
- Конвенція про статус біженців 1951 р. і Протокол 1966 р.;
- Статут Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців 1950 р.;
- Декларація про територіальний притулок 1967 р.;
- Міжнародна декларація про захист прав всіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей 1990 р.

Схема 10.3.

Основні права людини, що захищаються міжнародним правом

Громадянські та політичні права	Соціально-економічні права
Рівність та недискримінація	Право на труд
Право на життя	Право на справедливі та сприятливі умови праці
Право на свободу	Право на створення профспілок

Право на захист від жорстокого, нелюдського та іншого принижуючого поводження	Право на вільну працю
Право на особисту недоторканість	Право на страйки
Право на свободу пересування та вибору місця проживання	Право на соціальне забезпечення
Свобода думки, совісті та релігії	Право на охорону та допомогу сім'ї, матерям, дітям
Свобода думок та їх висловлювання	Право на достатній життєвий рівень
Право на мирні збори	Право на охорону здоров'я
Свобода асоціацій та ін.	Право на освіту та участь в культурному житті та ін.

10.6. Право міжнародних договорів

Право договорів є однією з найбільш кодифікованих галузей міжнародного права. Порядок їх укладення, виконання і дії регламентують такі найважливіші документи, як Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. і Віденська конвенція 1986 р. про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями.

Відносно усних договорів (так звані «джентльменські угоди») норми міжнародного права не кодифіковані і представлені міжнародними звичаями.

Але за згодою сторін договору положення Віденської конвенції 1969 р. можуть поширюватися і на «джентльменські угоди».

Міжнародний договір – це врегульована міжнародним правом угода, укладена державами та іншими суб'єктами міжнародного права в письмовій формі, незалежно від того, чи міститься така угода в одному, двох або декількох пов'язаних між

собою документах, а також незалежно від його конкретного найменування.

Суб'єктами права міжнародних договорів можуть бути тільки суб'єкти міжнародного права, які мають рівну правоздатність укладати договори. Первинні суб'єкти міжнародного права укладають їх практично з будь-яких питань міжнародно-правового регулювання. Похідні суб'єкти міжнародного права мають таку ж правоздатність, але обмежену їх установчими документами. Держава, яка погодилася на зобов'язання договору незалежно від вступу його в силу, іменується договірною державою.

За колом учасників вони поділяються на *двосторонні та багатосторонні Конвенції*. До багатосторонніх договорів належать універсальні (загальні), розраховані на участь усіх держав, і договори з обмеженим числом учасників.

Договори можуть бути *відкритими і закритими*. До відкритих належать ті, учасниками яких можуть бути будь-які держави. Закритими ж є договори, участь у яких залежить від згоди партнерів.

Залежно від суб'єктів, що вступають в угоду, розрізняють три види міжнародних договорів: *міждержавні* (укладаються від імені держави); *міжурядові* (від імені уряду); *міжвідомчі* (від імені органів виконавчої влади).

За об'єктами регулювання договори можуть бути *політичними, економічними, науково-технічними* та ін.

Розрізняють два види недійсності. Міжнародний договір вважається абсолютно недійсним (нікчемним), якщо він суперечить принципам міжнародного права. Недійсним міжнародний договір вважається, якщо він укладений шляхом примусу держави, обману, помилки, загрози силою або її застосування, підкупу представника держави і т.д. Договір може бути недійсним в цілому або в окремій його частині.

Припинення договору - це втрата ним юридичної сили або вихід з нього учасника відповідно до положень договору і в будь-який час за згодою його учасників, а також після закінчення

терміну дії, по невиконанні договору, виникнення нової норми або денонсації на умовах, передбачених договором.

Для припинення дії договору найчастіше використовується денонсація, тобто повідомлення про його розірвання, або анулювання, тобто скасування, оголошення недійсним.

Дія договору може бути також припинено. У цей період його учасники тимчасово звільняються від обов'язку виконувати його положення.

За угодою учасників договір може або взагалі бути скасований, або втратити юридичну силу.

10.7. Право Міжнародне економічне право

Міжнародне економічне право – це галузь міжнародного права, сукупність принципів і норм, що регулюють економічні відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Особливість міжнародного економічного права полягає в тому, що його численними суб'єктами виступають міждержавні економічні організації, а також інтеграційні установи (наприклад, Європейський Союз), які, приймаючи повноваження держави, укладають від свого імені торгівельні та інші договори. З іншого боку, інтеграційні установи виступають колективними учасниками в міжнародних економічних відносинах.

Торгові договори (їх називають також договорами про торгівлю і мореплавання, про дружбу і торгівлю тощо) встановлюють правовий режим, який сторони надають один одному щодо митного оподаткування, регулювання ввезення та вивезення товарів, торговельного мореплавства, транспорту, транзиту, діяльності фізичних та юридичних осіб одного боку на території іншої. Сучасна тенденція полягає в укладанні торгових договорів на тривалий термін (п'ять і більше років) і безстрокових.

Іншим різновидом економічних угод є угоди про квоти експортних та імпорتنних поставок. По суті це домовленості про

кількості товарів для експорту або імпорту. Узгоджені між урядами квоти для взаємних поставок товарів зазначаються в списках, доданих до угоди в якості його невід'ємної частини.

Міждержавні кредитні угоди – це надання однією державою іншому позики в грошовій, товарній або змішаній формі із зобов'язанням погашення позики. До них примикають міждержавні цільові кредитні угоди, тобто надання державою кредитів іншій державі для покупок конкретних товарів.

Угоди про міжнародні розрахунки – це міждержавні угоди про порядок здійснення розрахунків за товари, надані послуги та інші торговельні та неторгові операції в міжнародних економічних відносинах. Умови про порядок здійснення платежів часто включаються в інші угоди, наприклад, в угоди про товарообіг. У таких випадках характерна назва договору – «угода про товарообіг та платежі».

На практиці міжнародних відносин зустрічаються такі види угод за міжнародними розрахунками:

- платіжні угоди, в яких держави дають згоду на те, що платежі між ними будуть здійснюватися у вільно або обмежено конвертованих валютах;

- клірингові угоди, що передбачають взаємний розрахунок боргів і вимог за зовнішньоторговельними та іншими операціями між договірними країнами;

- платіжно-клірингові угоди, за якими кредитор має право вимагати від іншої сторони оплати заборгованості за клірингом золотом або шляхом переводу вільної валюти в частині, що перевищує певний, встановлений в угоді ліміт;

- довгострокові комплексні угоди про економічне, промислове та науково-технічне співробітництво, що визначають загальні перспективи, нові напрямки та сфери торгово-економічного, промислового та науково-технічного співробітництва і вказують організаційні форми, покликані сприяти її виконанню в намічені строки;

- міжнародні товарні угоди укладаються між країнами-

експортерами та країнами-імпортерами сільськогосподарської і мінеральної сировини.

Основна мета товарних угод – запобігання різких коливань цін на такі сировинні та продовольчі товари, як олово, каучук, пшениця та ін.

Найважливішу координаційну роль в організації економічного співробітництва на регіональному рівні грають створені в рамках ООН економічні комісії, що діють під керівництвом Економічної і Соціальної Ради цієї організації:

- Європейська економічна комісія (ЄЕК);
- Економічна комісія ООН для Африки (ЕКА);
- Економічна комісія ООН для Західної Азії (ЕКЗА);
- Економічна комісія ООН для Латинської Америки (ЕКЛА);
- Економічна та соціальна комісія ООН для країн Азії і Тихого Океану (ЕСКАТО).

Європейський Союз (ЄС), створений в 1993 р. на базі Європейських співтовариств, став принципово новою правовою формою економічного співробітництва країн Європи.

ЄС поєднує в собі риси як міжнародної організації, так і федерації держав. Цілями ЄС є розвиток інтеграційних процесів для утворення митного, економічного, а також політичного союзу. З моменту створення країнам ЄС вдалося досягти скасування мит у взаємній торгівлі, встановлення єдиного зовнішнього митного тарифу, скасування кількісних обмежень у торгівлі, вільного пересування людей, товарів і капіталів через свої кордони, здійснення єдиної торговельної політики, єдиної політики субсидування та протекціоністського ведення сільського господарства, переходу до єдиної грошової одиниці.

До теперішнього часу ЄС є найбільшим інтегрованим співтовариством держав у світі.

На американському континенті, окрім «Андської групи» (Болівія, Колумбія, Перу, Еквадор, Венесуела) і Карибського

співтовариства (КАРІКОМ), створених з метою створення вільних торгових зон, діє ще Північноамериканська зона вільної торгівлі (США, Канада і Мексика).

До числа регіональних міжнародних організацій економічного співробітництва слід також віднести Чорноморську зону економічного співробітництва за участю прибережних країн, а також Вірменії, Азербайджану, Молдови, Албанії та Греції; Організацію Азіатсько-Тихоокеанського співробітництва (АПЕК), об'єднуючу 14 країн величезного простору, що примикає до Тихого океану.

В Азії своєю активністю виділяється Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) за участю Брунею, В'єтнаму, Малайзії, Індонезії, Таїланду, Сінгапуру, Філіппін.

В Африці функціонують дві міжнародні організації: Афро-Азіатська організація економічного співробітництва (близько 50 країн Азії та Африки), Спільна Афро-Азіатська організація.

У міжнародно-правовому аспекті всі об'єднання такого роду мають статус міждержавних організацій з відповідними повноваженнями, структурою керівних і допоміжних органів.

Значна роль у міжнародно-правовому регулюванні міжнародних економічних відносин належить міжурядовим організаціям, які розробляють проекти економічних договорів і норм, що мають універсальний, регіональний або локальний характер.

Серед таких організацій найважливішою є ООН, у рамках якої функціонує Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОР).

ЕКОСОР – орган ООН, який здійснює координацію економічної і соціальної діяльності спеціальних установ ООН з проблем економічного розвитку, світової торгівлі, індустріалізації, освоєння природних ресурсів і т.д.

Одна з його основних функцій – розробка міжнародних конвенцій у сфері правового регулювання міжнародних відносин.

Розробкою міжнародних конвенцій, угод і норм міжнародного

регулювання в цій сфері займаються Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) – допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН.

Питаннями індустріалізації країн відає Організація з промислового розвитку ООН (ЮНІДО). Інші спеціалізовані установи ООН регулюють міжнародні економічні відносини в окремих конкретних областях: Міжнародна продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО), Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФЕР), Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ). У їх числі фінансові установи – такі спеціалізовані органи ООН, як:

- Міжнародний Валютний Фонд (МВФ) – здійснює співробітництво у валютно-фінансовій сфері на загальносвітовому рівні;

- Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР) – надає сприяння реконструкції і розвитку економіки, заохочує приватні інвестиції, надає позики для розвитку виробництва, сприяє міжнародній торгівлі.

Регулювання зовнішньої торгівлі є функцією Світової організації торгівлі (СОТ), створеної на базі Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ). У ній перебувають понад 100 держав, які контролюють понад 90% світової торгівлі. Основні завдання СОТ - лібералізація зовнішньої торгівлі, зняття митних тарифів, відмова від імпорتنих квот, усунення дискримінації, поширення режиму найбільшого сприяння та ін.

Міжнародним неурядовим організаціям також належить значна роль у виробленні норм регулювання міжнародних економічних відносин. Вони розробляють документи, які в разі схвалення державами-учасниками таких відносин можуть стати нормами. У числі таких документів, наприклад, Уніфіковані правила по інкасо (1978 р.); Правило Інкотермс (1990 р.), які були розроблені Міжнародною торговою палатою.

Питання до самоконтролю

1. Що входить у поняття «міжнародне публічне право»? Яким шляхом воно реалізується в міждержавних стосунках?
2. Що таке державний кордон?
3. Назвіть необхідні елементи держави.
4. Що таке права людини?
5. Що являє собою Загальна декларація прав людини?
6. Що являють собою Міжнародні пакти про права людини?
7. Яка юридична природа права міжнародних договорів? Назвіть цілі та об'єкти договорів, принципи їх класифікації та наведіть приклади діючих договорів.
8. Як слід розглядати питання про домінуючу роль норм міжнародного права над нормами внутрішньодержавного права?
9. Дайте визначення міжнародних організацій.
10. Наведіть приклади найбільш відомих міжнародних організацій.
11. Назвіть різновиди міжнародних економічних угод. Дайте загальну характеристику.
12. Назвіть економічні комісії, що діють під керівництвом Економічної і Соціальної Ради ООН. Приведіть основні функції.
13. Назвіть міжнародні організації економічного співробітництва. охарактеризуйте напрями діяльності.

Тестові завдання

1. Принцип незастосування сили або загрози силою проти територіальної недоторканності і політичної незалежності будь-якої держави зобов'язує країни утримуватися:
 - а) від застосування військової сили;
 - б) від застосування сили у всіх її проявах;
 - в) від застосування сили, за винятком ситуацій, пов'язаних із

загрозою їх безпеки (крім постійних членів Ради Безпеки ООН).

2. Міжнародні договори набувають обов'язкового характеру у разі:

- а) схвалення міжнародним співтовариством;
- б) їх ратифікації учасниками;
- в) позитивних результатів референдумів;
- г) їх реєстрації в ООН.

3. Основна відмінність між урядовими і неурядовими міжнародними організаціями полягає в тому, що:

- а) вони мають неоднаковою компетенцією;
- б) вони здійснюють різну політичну діяльність;
- в) перші створені суб'єктами міжнародного права і є типовими, а другі не є суб'єктами міжнародного права;
- г) перші створені в рамках ООН, другі - неурядовими установами.

4. Міжнародним договором є врегульована міжнародним правом угода між суб'єктами права, складена:

- а) у письмовій формі і узгоджена з відповідною міжнародною організацією;
- б) у письмовій формі незалежно від його конкретної назви і кількості пов'язаних з нею документів;
- в) у письмовій формі і узгоджена з відповідним органом ООН;
- г) у довільній формі незалежно від конкретної назви.

5. Міжнародні договори класифікуються:

- а) за кількісною ознакою;
- б) за кількістю суб'єктів, географією поширення, по об'єктах регулювання та термінах дії;
- в) на підставі римського права;

г) з причин їх підписання

6. Спеціальні норми міжнародного економічного права регулюють між суб'єктами відносини:

- а) економічні;
- б) у спеціальних сферах;
- в) за закритими домовленостями;
- г) за спеціальними об'єктами.

7. Міжнародні протоки мають режим:

- а) встановлений в договірному порядку;
- б) дозвільний, встановлений прибережними державами;
- в) відкритий для вільного мореплавства;
- г) встановлений Міжнародною морською організацією.

8. Правовий режим виключних економічних зон передбачає щодо природних ресурсів:

- а) суверенні права прибережних держав;
- б) свободу їх використання за угодами з Міжнародною морською організацією;
- в) свободу їх використання;
- г) обмежені права прибережних держав.

9. Спеціальні принципи і норми міжнародного економічного права в основному носять характер:

- а) рекомендаційний;
- б) другорядний;
- в) імперативний;
- г) умовний

10. За міжнародним морським правом на континентальний шельф поширюється:

- а) правовий режим, встановлюваний міжнародним співтовариством;
- б) обмежене право прибережної держави;
- в) правовий режим Міжнародної морської організації;
- г) правовий режим власника берега.

11. Територіальним морем вважається морський пояс за межами внутрішніх вод шириною:

- а) встановлюється прибережною державою;
- б) визначається за згодою між прибережними державами;
- в) 12 морських миль;
- г) 200 морських миль.

12. Транснаціональні корпорації суб'єктами міжнародного економічного права:

- а) вважаються тільки умовно;
- б) є;
- в) не є;
- г) вважаються у виняткових випадках.

13. Процес формування нових міжнародних звичаїв:

- а) відбувається поступово в процесі співпраці між країнами;
- б) завершився у зв'язку з появою міжнародно-правових норм, що регулюють всі види міждержавних відносин;
- в) регулюється суб'єктами міжнародного права;
- г) не знаходить визнання у суб'єктів міжнародного права.

Задачі

1. До Міжнародного суду ООН був переданий спір про націоналізацію Англо-Іранської нафтової компанії. Великобританія, що представляє інтереси компанії, стверджувала,

що суд правомочний розглядати спір, оскільки існує договір між урядом Ірану і згаданою компанією, який є, по її ствердженню, міжнародним.

Як розуміється міжнародний договір у міжнародному праві? Виділіть необхідні ознаки міжнародного договору. Чи є договір між урядом Ірану і Англо-Іранською нафтовою компанією міжнародним договором? Укажіть умови прийняття до розгляду спору міжнародним судом ООН.

2. Країна А відкликала свого посла з країни Б в якості дипломатичного демаршу у зв'язку з укладанням урядом країни Б угоди про розвідку морських нафтових родовищ із двома іноземними фірмами - американською «Амоко» і шведською «Свенск А.Б.». За умовами угоди, повинні бути проведені дослідження частини прибережних до країни Б районів Балтики. Однак, на думку країни А, територія, на якій буде вестися розвідка, є спірною, так що реалізація підписаної угоди може завдати шкоди суверенітету й економічним інтересам цієї держави.

Які категорії водних просторів Світового океану можуть розглядатися в правовому відношенні як прибережні? Які частини морських просторів підпадають під суверенітет прибережної держави? Які частини морських просторів підпадають тільки під юрисдикцію прибережної держави? У чому полягають відмінності в обов'язі правомочій прибережної держави, здійснюваних у морських просторах різних юридичних категорій? Які правові методи розмежування морських просторів між суміжними державами застосовуються в міжнародній практиці? Чи можна розглядати позицію країни А стосовно правовідносин країни Б з іноземними геолого-розвідницькими фірмами як обґрунтовану й чому?

3. З часів колоніалізму Португалія мала декілька територій на індійському півострові. Ці території були з усіх боків оточені Індією

(анклавні території). Після здобуття незалежності Індія заявила протест проти проходження через свою територію португальських збройних сил, що направляються з метою наведення порядку й вживання заходів проти місцевого населення незадоволеного португальською присутністю. Португалія в 1955 р. звернулася в Міжнародний Суд ООН із претензією до Індії, зажадавши надання їй права проходження через індійську територію. Було зроблено посилання на концепцію сервітуту.

Чи повинна претензія Португалії бути задоволеною? Від чого залежало рішення Міжнародного Суду ООН по даній справі?

4. Війська протиповітряних сил Ізраїлю нанесли бомбардування ліванського села Кафр-Кана, оскільки в ній перебували пускові ракетні установки «Хізбали».

Оцініть дії збройних сил Ізраїлю проти Лівану в частині їх відповідності принципам невтручання у внутрішні справи, незастосування сили, мирного вирішення спорів.

5. Під час збройного конфлікту одна жінка звернулася до місцевої адміністрації Червоного Хреста з проханням переслати їй лист батькам, що живуть у конфронтуючій державі, оскільки пошта відмовилася прийняти її лист.

Чи може Червоний Хрест виконувати поштові функції?

6. Під час конфронтації між Індонезією й Малазією в 1963 - 1966 рр. 12 малайських китайців закинутих на парашутах Індонезією в Малазією, були взяті в полон. Їх судили і визнали винними в порушенні внутрішнього закону Малазії про безпеку незаконного зберігання зброї. Вони були присуджені до смертної кари. Засуджені апелювали у федеральний суд Малазії посилаючись на ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р.

Чи можна розглядати даних осіб військовополоненими, якщо врахувати, що вони є підданими Малазії?

Список літератури

Основні міжнародні документи з прав людини:

1. Загальна декларація прав людини (ООН, 10.12.48).
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966).
3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ООН, 1966)
4. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984).
5. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950). 6. Американська декларація прав і обов'язків людини (1948).
7. Африканська хартія прав людини і народів (1981).
8. Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі (1975).
9. Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав-учасниць Ради з безпеки і співробітництва в Європі (1989).
10. Паріжська хартія для нової Європи (1990).

Основні нормативні акти міжнародного публічного права:

11. Устав ООН і Статут Міжнародного суду // Міжнародне право: Збірник документів. – М., 1996.
13. Декларація ООН про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, 1970.
14. Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі, 1975. 15. Міжнародне право: Збірник документів: Кн 1-2. – М., 1996.

16. Права людини // Збірник міжнародних документів / Упоряд. Л.Н. Шестаков. – М., 1990.

Базова література:

17. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.

18. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право. Підручник. – Харків, «Одіссей». – 2008.

19. Балобанов А.О., Франческо Мунари, Джорджо Суччи, Жан Рейно. Очерки по морському праву. – Одесса, 2001. – 216 с.

20. Вельяминов Т.М. Основы международного экономического права. – М., 1994.

21. Всеобъемлющая безопасность. Международно-правовые принципы и нормы. Справочник. – М., 1990.

22. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учебник. – М., 2002.

23. Международное право: Учебник / Отв.ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов. – М., 2001.

24. Международное право: Учебник / Под ред. Г.И. Тункина. – М., 2002.

25. Курс международного права: В 7 т. – М., 1989 – 1993.

26. Миронов Н.В. Международное право: нормы и их юридическая сила. – М., 1980.

27. Шибеева Е.А. Право международных организаций. – М., 1986.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ПРАВОЗНАВСТВО

Підручник

*За загальною редакцією
Крестовської Наталії Миколаївни
Кулініч Ольги Олексіївни
Романадзе Луїзи Джумберівни*

Коректор А. О. Ковальова

Підписано до друку 25.06.2015 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Ум.-друк. арк. 32,25. Замовлення № 625
Тираж 300 прим.

Друкарня «Атлант» ВОІ СОІУ
65029, м. Одеса, Ольгіївський узвіз, 8
тел.:728-45-71
e-mail: ev_atlant@mail.ru
Свідоцтво:23179617